

Права призовників у Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі

Огляд законодавства
і практики

2021

Права призовників у Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі

Огляд законодавства і
практики

2021

Про DCAF

DCAF (Женевський центр з питань урядування в секторі безпеки) – це міжнародний фонд, метою якого є сприяння міжнародному співтовариству у здійсненні належного управління та реформування сектору безпеки. DCAF розвиває і просуває норми та стандарти, проводить дослідження з адаптації планів і програм, виявляє найкращі практики та рекомендації для сприяння демократичному управлінню в секторі безпеки, надає зацікавленим країнам консультативну підтримку та пропонує програми практичної допомоги.

DCAF – Женевський центр з питань урядування в секторі безпеки

P.O.Box 1360

CH-1211 Geneva 1

Switzerland

info@dcaf.ch

+41 (0) 22 730 9400

Переклад українською мовою: Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння

Макет україномовного видання: Валерія Чумак

Редактор: Наталія Ленська

ISBN: 978-92-9222-614-5

Висловлювання і точки зору в публікації належать виключно їх авторам
і можуть не співпадати з точкою зору DCAF.

Огляд законодавства був проведений у 2020 році, з урахуванням норм законодавства,
прийнятого до листопада 2020 року.

Огляд був проведений у таких країнах (в алфавітному порядку):

Азербайджанська Республіка

Республіка Білорусь

Республіка Вірменія

Грузія

Республіка Казахстан

Киргизька Республіка

Республіка Молдова

Республіка Таджикистан

Туркменістан

Республіка Узбекистан

Україна

Подяки

DCAF хотів би подякувати Федеральному міністерству оборони, цивільного захисту та спорту Швейцарської Конфедерації за щедру підтримку у створенні цієї публікації.

Примітки

Всі погляди в цьому дослідженні належать авторам і не обов'язково відображають погляди і думки Федерального міністерства оборони, цивільного захисту та спорту Швейцарської Конфедерації.

Наведені в цьому документі URL-адреси були дійсними на момент публікації. Ні DCAF, ні автори не несуть відповідальності за подальші зміни будь-яких URL-адрес, цитованих у цій публікації.

@DCAF 2020. Усі права захищені.

Автори огляду:

Эльдар Эльман оглу Зейналов, директор Правозахисного Центру Азербайджану, «Огляд законодавства та правозастосовної практики Азербайджанської Республіки», Email: eldar.hrca@gmail.com

Єлена Тонкачова, Голова правління Центру правової трансформації, Білорусь, і **Вікторія Федорова**, «Правова ініціатива» Білорусь, Огляд законодавства та правозастосовної практики Республіки Білорусь, Emails: **Єлена Тонкачова**: tonkacheva@gmail.com, **Вікторія Федорова** gomellawyer@gmail.com

Эймін Шахбазян, Дослідник, Республіка Вірменія, Email: ejminsh@gmail.com

Агіт Мірзоев, Голова ради правління Центру участі і розвитку, Грузія, Огляд законодавства та правозастосовної практики Грузії, Email: mirzoevagit@gmail.com

Анара Ібраєва, кандидат юридичних наук, експерт ГО «Кадір-касіет», Email: dignityast@gmail.com

Гулшайир Абдирасулова, експерт правозахисного центру 'Килим Шами', Киргизстан, Огляд законодавства та правозастосовної практики Киргизької Республіки, E-mail: g.abdirasulova@gmail.com

Александру Постіка, Науковий дослідник Інституту правових, політичних та соціологічних досліджень, Директор Програми Права Людини Асоціації «Promo LEX», Email: alex_postica@yahoo.co.uk

Ділрабо Самадова, виконавчий директор, Офіс громадянських свобод, Таджикистан; Огляд законодавства та правозастосовної практики Республіки Таджикистан, Email: dsamadova@gmail.com

Єлизавета Чмих (Elizaveta Chmykh), **Ребекка Мікова (Rebecca Mikova)**, **Річард Стейн (Richard Steyne)**, Експерти DCAF, Огляд законодавства Туркменістану, Emails: **Єлизавета Чмих**: e.chmykh@dcaf.ch, **Ребекка Мікова**: r.mikova@dcaf.ch, **Річард Стейн**: r.steyne@dcaf.ch

Саїдбек Азімов (Азімов Саїдбек Ібрагимович) — Завідуючий Секретаріатом Уповноваженого Олій Мажліса Республіки Узбекистан з прав людини (Омбудсмана), Email: saidbek87@mail.ru

Олександра Матвійчук, голова правління Центру громадянських свобод, Україна, Огляд законодавства та правозастосовної практики України, Email: avalaina@gmail.com

Редактори:

Др. Гражвідас Ясутіс, Координатор проєктів, Женевський центр з питань урядування в секторі безпеки

Єлизавета Чмих, Асистент проєктів, Женевський центр з питань урядування в секторі безпеки

ЗМІСТ

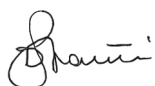
1. Вступ і огляд літературних джерел	1
2. Азербайджанська Республіка	10
3. Республіка Білорусь	26
4. Республіка Вірменія	38
5. Грузія	48
6. Республіка Казахстан	57
7. Киргизька Республіка	66
8. Республіка Молдова	82
9. Республіка Таджикистан	90
10. Туркменістан	103
11. Республіка Узбекистан	118
12. Україна	132
13. Рекомендації	143

Вступне слово

Хоча після закінчення холодної війни багато держав Європи скасували обов'язкову військову службу, практика призову залишається поширеною в Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Така ситуація склалася у Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Казахстані, Киргизстані, Молдові, Росії, Таджикистані, Туркменістані, Україні та Узбекистані. Всі ці країни покладаються на систему призовників. Незважаючи на це, було проведено мало досліджень у сфері правового захисту призовників – можливо, найбільш вразливої частини військового співтовариства. Як помічників директора DCAF (Женевського центру з питань урядування в секторі безпеки) мені дуже приємно представити цей збірник тематичних досліджень, підготовлений моїми колегами з відділу Європи та Центральної Азії.

У посібнику представлені міжнародно-правові документи та норми щодо забезпечення захисту та реалізації прав людини та основних свобод осіб, призваних на військову службу. Хоча посібник призначений для всіх осіб, які беруть участь у підтримці, захисті та гарантуванні дотримання прав людини осіб, призваних на військову службу, наявність в ньому відповідних прикладів застосування законодавства країн Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії робить його особливо актуальним для цього регіону. Практика застосування правових норм свідчить про те, що законодавства держав Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії значно різняться щодо захисту і забезпечення дотримання прав осіб, призваних на військову службу, і що необхідні подальші зусилля для приведення національних правових практик у відповідність до міжнародного права в галузі прав людини. Особливо це стосується прав і свобод, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини, яку підписали багато держав СЄЦА.

Збірник демонструє намір DCAF захищати й забезпечувати дотримання прав людини й основних свобод призовників. Я сподіваюся, що він підтримає зусилля зацікавлених сторін як на національному, так і на міжнародному рівні щодо вжиття необхідних заходів заради того, щоб призовники могли повною мірою користуватися своїми громадянськими правами.

Дарко Станчич,

помічник директора,

керівник відділу Європи й Центральної Азії DCAF – Женевського центру з питань урядування в секторі безпеки

Вступ та огляд літературних джерел

Упродовж останніх років багато держав перетворили свої збройні сили з армії з призовною системою комплектування на контрактну армію кадрових військовослужбовців. Це відображає характер сучасних воєнних дій, а також актуальну обстановку у сфері безпеки, що вимагають висококваліфікованих військовослужбовців і часто передбачають їхнє використання в миротворчих або гуманітарних місіях¹.

Історично склалося так, що літературу про військову повинність можна розділити між тими авторами, хто підтримують військову службу за призовом на тій підставі, що вона може слугувати засобом соціального згуртування й формування державності, і тими, хто стверджує, що виклики сучасної обстановки у сфері безпеки, навпаки, вимагають професійних армій. В останні роки до цих дебатів додалися ті, хто стурбований зростанням геополітичної конкуренції та скороченням набору в армію (особливо в Європі) і тому підтримує повернення до військової повинності. Ті, хто заявляє про економічні переваги від скорочення витрат на оборону (відомих як «дивіденди миру») після закінчення холодної війни і хто побоюється мілітаризації суспільства в результаті військової повинності, люблять контрактні професійні армії. Незважаючи на ці дебати, багато країн, зокрема, у Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі, як і раніше, використовують військову повинність². При цьому сучасні дебати щодо неї загалом стосуються економічних, етичних, моральних аспектів та виходять з погляду прагматичної політики. Як результат, дослідження з питань правового захисту осіб, призваних на військову службу, відсутні.

Існує кілька винятків, серед яких: «Керівництво з прав людини та основних свобод військовослужбовців», підготовлене DCAF і Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) у 2008 році та повністю присвячене особам, призваним на військову службу³; дослідження М. Сассолі (M. Sassoli) та А. Мак-Чесні (A. McChesney) 2002

1 DCAF. Handbook on Human Rights of Armed Forces Personnel and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel. Introduction. P. 11. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/HandbookHumanRightsArmedForces-080409.pdf>.

2 До них належать Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Україна та Узбекистан. Дійсно, виходячи із спостережуваних змін у геополітичному ландшафті, деякі країни євроатлантичної сфери, у тому числі Швеція і Франція, приступили до відновлення гібридних форм обов'язкової національної служби. Литва відновила призов на військову службу у 2015 р., а Латвія серйозно розглядала можливість відновлення призову на військову службу у 2017-му. Тим часом Естонія продовжує використовувати систему призову на військову службу з моменту здобуття незалежності.

3 DCAF. Handbook on Human Rights of Armed Forces Personnel and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel. Introduction. P. 11. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/HandbookHumanRightsArmedForces-080409.pdf>.

року «Навчальний посібник із прав осіб, призваних на військову службу, та з військової юстиції», в якому подано практичні рекомендації з навчання співробітників військової юстиції захисту прав осіб, призваних на військову службу⁴. У дослідженні Джейсона Брітта (Jason Britt) 2009 року розглянуто конституційність призову на військову службу в мирний час⁵, а в «Довіднику з призову на військову службу» Ріти Дж. Саймон (Rita J. Simon) і Мохаммеда А. Абдель-Монейма (Mohammed A. Abdel-Moneim) – правові аспекти політики військової мобілізації⁶. Крім того, в дослідженні Пітера Роу (Peter Rowe), проведеному у 2006 році, з питань права у сфері прав людини в збройних силах, висвітлено аспекти права у сфері прав людини стосовно збройних сил, у тому числі щодо осіб, які проходять військову службу за призовом⁷.

У контексті країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії – предмета цього дослідження – далеко не всі вчені зверталися до цього питання. Серед помітних винятків – проведений Пітером Д. Вайсбергом (Peter D. Waisberg) у 2004 році аналіз російського законодавства про альтернативну цивільну службу⁸ й дослідження Кеті Сміт (Cathy Smith) про порушення прав людини в російській армії⁹.

Викладене вище свідчить, що у сфері прав людини осіб, призваних на військову службу, було проведено мало досліджень. У зв'язку з цим розрив між правовими положеннями й реальністю, тобто те, як виконуються на практиці норми й стандарти, закріплені в конституції країни і законах про призов на військову службу, ніколи системно не вивчався.

Нині єдиними суб'єктами, які працюють у цій сфері в досліджуваному географічному просторі, є кілька міжнародних, регіональних і неурядових організацій, про які йтиметься в межах цього огляду літератури. Ці організації роблять свій внесок у дебати, розслідуючи, інформуючи, а в деяких випадках надаючи рекомендації щодо виявлених порушень прав осіб, призваних на військову службу, в контексті як міжнародних конвенцій, так і національного законодавства. До них належать насамперед Рада Європи (РЕ), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), органи й представники Організації Об'єднаних Націй (ООН), такі як Рада й Комітет із прав людини та доповіді їхніх спеціальних доповідачів; а також численні неурядові установи, такі як «Human Rights Watch» і «Amnesty International».

manRightsArmedForces-080409.pdf. Також див.: Ян Ли (Ian Leigh). Права человека и основные свободы военнослужащих: Европейский суд по правам человека : рабочий документ ДКВС № 165. 2005. С. 4. Також див.: McDermott W., Piaget K. Ombuds Institutions for the Armed Forces: Selected Case Studies. 2016.

- 4 Sassoli M., McChesney A. Conscripts' rights and military justice training manual. Centre for Recruits' and Servicemen's Rights Protection of the Republic of Moldova. 2002.
- 5 Britt J. Unwilling Warriors: An Examination of the Power to Conscript in Peacetime. 2009. URL: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1042&context=njlsp>.
- 6 Simon R. J., Alaa Abdel-Moneim M. A Handbook of Military Conscription and Composition the World over. 2011.
- 7 Rowe P. The Impact of Human Rights Law on Armed Forces. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.
- 8 Waisberg P. The Duty to Serve and the Right to Choose: The Contested Nature of Alternative Civilian Service in the Russian Federation. 2004. URL: <https://journals.openedition.org/pipss/224>.
- 9 Smith C. Violations of Human Rights in the Russian Military. URL: <https://www.du.edu/korbel/hrhw/researchdigest/russia/military.pdf>.

РЄ виступає на підтримку прав осіб, призваних на військову службу, в тому числі шляхом надання рекомендацій державам-учасникам і доповідей з країн про практику призову на військову службу. У 2010 році Комітет міністрів прийняв «Рекомендацію CM/Rec (2010) 4 щодо прав людини військовослужбовців», у якій наголошено на чинниках уразливості й потребах солдатів, які проходять військову службу за призовом¹⁰. У 2013 році Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) оцінила зміни, внесені в національне законодавство Вірменії щодо альтернативної служби¹¹. Крім того, РЄ також надає оновлювану інформацію про виконання державними органами рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справах, що стосуються порушень прав осіб, призваних на військову службу. До них належать, серед іншого, смерті осіб, які проходять військову службу за призовом у Росії¹² та Вірменії¹³, не пов'язані з виконанням військових обов'язків.

ОБСЄ через свої відділення в країнах і Центр із запобігання конфліктам (ЦЗК) з головним офісом у Відні, а також БДІПЛ працюють над питанням захисту прав осіб, які проходять військову службу за призовом. У Кодексі поведінки ОБСЄ, що стосується воєнно-політичних аспектів безпеки, ключовому довідковому матеріалі для належного управління сектором безпеки, зроблено спробу врегулювати роль збройних сил у демократичному суспільстві й приділено увагу правам військовослужбовців, у тому числі тих, які проходять військову службу за призовом¹⁴. Крім того, ОБСЄ через свої відділення на місцях співпрацює з державними органами та громадянським суспільством для підвищення обізнаності про права осіб, призваних на військову службу. Така співпраця охоплює проведення заходів із підвищення обізнаності про практику призову на військову службу у Вірменії¹⁵ і підтримку у створенні Центру правового консалтингу, який надає безкоштовні консультації їм громадянам з питань, пов'язаних із військовою службою та призовом на неї¹⁶. У партнерстві з Лігою підтримки вірменських біженців і Вірменським центром захисту конституційних прав ОБСЄ також розробила керівні матеріали з контролю прав біженців щодо військової служби¹⁷. БДІПЛ також займалося правами осіб, призваних на військову службу, як у межах свого «Керівництва з прав

10 Human rights of members of the armed forces. Recommendation CM/Rec (2010). 4 of the Committee of Ministers and explanatory memorandum / Council of Europe. URL: <https://policehumanrightsresources.org/content/uploads/2016/06/CoE-Guidelines-on-Human-Rights-of-members-of-the-armed-forces.pdf?x68217>.

11 World Report 2015: Armenia. Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/armenia>.

12 Updated Action Report on the execution of the judgment of the European Court of Human Rights in case no. 39583/05 Perevedentsevy v. Russia (judgment of 24 April 2014, final on 13 October 2014) / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/09000001680738260>.

13 Council of Europe. Див. такі звіти: <https://rm.coe.int/090000016809cda07>; <https://rm.coe.int/0900000168097afc3>; <https://rm.coe.int/0900000168073e011>.

14 Наприклад, див. пункт 28, який зобов'язує держави – учасниці ОБСЄ відображати в законах та інших відповідних документах права й обов'язки військовослужбовців, у тому числі шляхом «...запровадження звільнення від військової служби або альтернатив військовій службі». Див.: <https://www.osce.org/fsc/41355?download=true>.

15 OSCE Office helps clarify army conscription procedures in Armenia / OSCE. 2008. URL: <https://www.osce.org/yerevan/49420>.

16 Providing information support to conscripts / OSCE. 2015. URL: <https://www.osce.org/yerevan/136281>.

17 Monitoring of Implementation of Rights of Refugees in Relations to Military Conscription and Army Service in the Republic of Armenia / Armenian Refugees Supporting League and Armenian Constitutional Right Protective Center. 2001. URL: <https://www.osce.org/yerevan/36160?download=true>.

людини та основних свобод військовослужбовців», так і в інших дослідженнях, у яких вивчалися, наприклад, питання прийняття жінок на військову службу і їхнє становище в збройних силах у регіоні ОБСЄ¹⁸.

ООН через свої численні органи, у своїх документах і процедурах також приділяє увагу порушенням прав осіб, призваних на військову службу. Ця робота насамперед здійснюється Радою з прав людини (РПЛ) та Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ). УВКПЛ складає аналітичні доповіді про відмови від військової служби через релігійні або інші переконання¹⁹. В останній загальнодоступній оглядовій доповіді висвітлено нові тенденції, передову практику й проблеми, що зберігаються для осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання, а також згадано проблеми, що досі існують у багатьох країнах пострадянського простору²⁰. Відповідно до резолюції 20/2 РПЛ про відмову від військової служби через релігійні або інші переконання²¹, УВКПЛ запропонувало різним неурядовим зацікавленим сторонам допомогти з підготовкою доповіді, у тому числі Міжнародному об'єднанню противників війни (МОПВ)²², Всесвітньому консультативному комітету друзів (ВККД)²³, Квакер²⁴, «Amnesty International»²⁵, Управлінню Генерального юрисконсульта свідків Єгови²⁶, Європейській організації союзів військовослужбовців (ЄВРОМІЛ)²⁷, Європейському бюро з відмов від військової служби з релігійних або інших переконань (ЄБВВС)²⁸ і Руху осіб,

18 Baseline Study Report: Women in the Armed Forces in the OSCE Region / ODIHR. 2018. URL: <https://www.osce.org/odihr/women-armed-forces-baseline-study?download=true>.

19 Conscientious objection to military service / OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/RuleOfLaw/Pages/ConscientiousObjection.aspx>.

20 Conscientious objection to military service: Analytical report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights / OHCHR. 2017. URL: <https://www.undocs.org/A/HRC/35/4>.

21 Report of the Human Rights Council on its twentieth session / Human Rights Council. 2012. URL: https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A-HRC-20-2_en.pdf.

22 Application procedures for obtaining the status of conscientious objector to military service across different countries / War Resisters' International. 2018. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/WRI_2.pdf.

23 Submission for the UN High Commissioner for Human Rights Report on "different approaches and challenges with regard to application procedures for obtaining the status of conscientious objector to military service in accordance with human rights standards" as mandated by Human Rights Council Resolution 36/18 / OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/IFOR.doc>.

24 Application Procedures Enabling the Exercise of the Right to Conscientious Objection to Military Service / OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/QUNO.docx>

25 Greece: Application Procedures for Obtaining the Status of Conscientious Objectors to Military Service in Accordance with Human Rights Standards Submission to the Office of the High Commissioner on Human Rights Pursuant to HRC Resolution 36/18 / Amnesty International. 2019. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/AI.pdf>.

26 Information of Conscientious Objection to Military Service involving Jehovah's Witnesses. Parts 1 and 2 / World Headquarters of Jehovah's Witnesses. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/JehovahsWitnesses_1.docx; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/JehovahsWitnesses_2.pdf.

27 Information concerning approaches and challenges with regard to application procedures for obtaining the status of conscientious objector to military service in selected European countries / EUROMIL. 2018. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/EUROMIL.pdf>.

28 Reference: Your letter of 12 October 2018 concerning resolution 36/18 of the Human Rights Council on "Conscientious objection to military service" / OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/EBCO.pdf>.

які відмовляються від військової служби з релігійних або інших переконань (РОВВС)²⁹. У межах програми «Право на відмову» МОПВ також надає інформацію про заяви щодо позбавлення волі осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання, про національну практику призову на військову службу та щорічно організовує міжнародні дні відмови від військової служби через релігійні або інші переконання³⁰. У 2014 році ВККД через Бюро громади квакерів при ООН опублікував доповідь, в якій розглянуто порушення права на відмову від військової служби з релігійних або інших переконань³¹. Міжнародне братство примирення також виступає за включення військової служби до визначення примусової праці відповідно до Конвенції МОП 1926 року, а також зробило свій внесок в різні дослідження УВКПЛ³².

УВКПЛ також працює над захистом прав осіб, призваних на військову службу, через свій Комітет із прав людини, орган незалежних експертів, уповноважений стежити за реалізацією положень Міжнародного пакту про громадянські й політичні права державами-учасницями. В останні роки Комітет із прав людини коментував заяви про порушення свободи думки, совісті й релігії, а також принципу повторного притягнення до кримінальної відповідальності за один і той самий злочин щодо позбавлення волі осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання в Туркменістані³³. У 2016 році Комітет із прав людини рекомендував Азербайджану прийняти законодавчі норми, необхідні для захисту права на відмову від військової служби з релігійних або інших переконань³⁴, і зробив аналогічні

29 З інформацією можна ознайомитися за такими посиланнями: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_1.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_2.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_3.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_4.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_5.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_6.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_7.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_8.pdf; https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/MCO_9.pdf.

30 Right to Refuse to Kill / War Resisters' International. URL: <https://wri-irg.org/en/taxonomy/term/1>.

31 Application Procedures Enabling the Exercise of the Right to Conscientious Objection to Military Service / Quaker United Nations Office. URL: https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/RuleOfLaw/ConscientiousObjection/2019/QUNO.docx&action=default&DefaultItemOpen=1.

32 Submission to the Study by the Office of the High Commissioner for Human Rights on human rights with regard to young people, as mandated in Human Rights Council Resolution 35/14 / International Fellowship of Reconciliation. URL: https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/Youth/IFOR.doc&action=default&DefaultItemOpen=1.

33 Див.: Позиції, прийняті Комітетом із прав людини 15 жовтня 2014 року, додаток I; № 2218/2012, «Абдуллаєв (Abdullayev) проти Туркменістану»; Позиції, прийняті 25 березня 2015 року, додатки I і II; № 2219/2012, «Насирлаєв (Nasyrlyayev) проти Туркменістану»; Позиції, прийняті 15 липня 2016 року, додаток; № 2220/2012, «Амінов (Aminov) проти Туркменістану»; Позиції, прийняті 14 липня 2016 року, додаток; № 2224/2012, «Матякубов (Matyakubov) проти Туркменістану»; Позиції, прийняті 14 липня 2016 року, додаток; № 2225/2012, «Нурджанов (Nurjanov) проти Туркменістану»; Позиції, прийняті 15 липня 2016 року, додатки I і II.

34 UN Treaty Body Database. P. 35. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR/C/AZE/CO/4%20&Lang=En.

зауваження щодо Казахстану³⁵, Киргизстану³⁶, Таджикистану³⁷, Туркменістану³⁸ та України³⁹.

Разом із Комітетом з прав людини спеціальні доповідачі ООН⁴⁰ також проводять ситуативні розслідування та інформують про порушення прав осіб, призваних на військову службу, в країнах Східної Європи, Південного Кавказу та Середньої Азії. Доповідач із питань тортур і жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання розглядає випадки примусового позбавлення волі, смертей, не пов'язаних із виконанням військових обов'язків, та умови служби осіб, які проходять військову службу за призовом. Спеціальний доповідач із питань свободи релігії або переконань висвітлює порушення прав осіб, призваних на військову службу, пов'язані з передбачуваною відмовою державних органів звільнити певних осіб від призову на військову службу на підставі їхньої «відмови від військової служби через релігійні або інші переконання»⁴¹. Так було у 2003 році, коли в контексті прикінцевих зауважень Комітету з прав людини по щорічній доповіді Російської Федерації (Документ ООН CCPR/CO/79/RUS від 6 листопада 2003 року) з реалізації положень Міжнародного пакту про громадянські й політичні права спеціальний доповідач із питань свободи релігії або переконань рекомендував державам скоротити тривалість альтернативної цивільної служби для осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання, до тривалості військової служби або скоротити різницю в їх тривалості⁴². У 2015 році тодішній доповідач із питань тортур і жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання Хуан Е. Мендес (Juan E. Méndez) доповів РПЛ щодо прогресу, досягнутого в запобіганні катуванням та жорстокому поводженню з особами, призваними на військову службу, в Таджикистані⁴³.

«Human Rights Watch» опубліковано багато доповідей про практику призову на військову службу в Російській Федерації, Азербайджані, Таджикистані й Вірменії, в яких розглянуто такі питання, як право на відмову від служби, поводження з особами з обмеженими можливостями, які проходять військову службу за призовом, і загальні умови служби для осіб, призваних на військову службу⁴⁴.

35 Див.: CCPR/C/KGZ/CO/2, para. 23.

36 Там само.

37 Там само.

38 Там само.

39 Див.: CCPR/C/UKR/CO/7, para. 19.

40 Спеціальними доповідачами ООН є особи, уповноважені Радою з прав людини розслідувати порушення прав людини в межах механізму «спеціальної процедури».

41 OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/Istandardsl3k.aspx>.

42 Прикінцеві примітки Комітету з прав людини: Російська Федерація (Документ ООН CCPR/CO/79/RUS від 6 листопада 2003 року).

43 Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, Juan E. Méndez / Human Rights Council. 2015. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/550826644.pdf>.

44 Lohman D. Conscription through Detention in Russia's Armed Forces. Human Rights Watch. 2002. No. 14 (8); Buchanan J., Lohman D. To Serve without Health? Inadequate Nutrition and Health Care in the Russian Armed Forces. Human Rights Watch. 2003. No. 15 (40);

Оскільки в цьому регіоні багато держав, як і раніше, використовують військову повинність, кілька неурядових організацій працюють тут над правами осіб, призваних на військову службу. Багато з таких організацій ведуть активну діяльність в Росії, наприклад, Комітет солдатських матерів Росії (КСМР)⁴⁵. Спільно з іншими неурядовими організаціями, в тому числі з Російською коаліцією за демократичну альтернативну цивільну службу та організацією «Солдатські матері Санкт-Петербургу»⁴⁶, КСМР виступає за більш ефективний правовий захист осіб, призваних на військову службу, і за вжиття заходів щодо усунення порушень прав осіб, призваних на військову службу. У 2004 році КСМР та інші неурядові організації об'єдналися для підготовки доповіді під назвою «Порушення прав осіб, призваних на військову службу»⁴⁷. Їхня робота стала основою низки досліджень, у тому числі аналізу правозахисної діяльності КСМР, проведеного Еріком Енгельманом (Eric Engelman) у 2003 році⁴⁸, і дослідження діяльності КСМР, проведеного Емі (Аму) та Амін Кайаццо (Amin Caiazza) у 2002 році⁴⁹. В останні роки з питань призову на військову службу висловлювалася низка українських неурядових організацій, у тому числі Харківська правозахисна група та Українська Гельсінська спілка з прав людини⁵⁰. Організація солдатських матерів України (ОСМУ) загалом виступає за права осіб, призваних на військову службу, домагаючись, зокрема, поліпшення загальних умов служби⁵¹.

Низка інших неурядових організацій по всьому регіону займаються правами осіб, призваних на військову службу. Наприклад, Асоціація «Promo-Lex» працює над правами людини в Молдові, у тому числі правами військовослужбовців, зі спеціальною «Програмою з прав людини». У Білорусі діяльність Центру трансформації законодавства в Мінську і громадської кампанії «За АЦС в Білорусі»⁵² спрямована на надання особам, яких

Letter to Armenian President Kocharian. URL: <https://www.hrw.org/news/1999/01/28/letter-armenian-president-kocharian>.

Див. також такі публікації: Human Rights Watch: <https://www.hrw.org/report/2004/10/19/wrongs-passage-in-human-and-degrading-treatment-new-recruits-russian-armed-forces>; <https://www.hrw.org/news/2019/11/01/crimea-conscription-violates-international-law#>; <https://www.hrw.org/news/2019/01/26/advancing-access-justice-people-disabilities-armenia>; <https://www.hrw.org/report/2014/11/17/rights-retreat/abuses-crimea>; <https://www.hrw.org/report/2013/09/01/tightening-screws/azerbaijans-crackdown-civil-society-and-dissent> / <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2013/01/azerbaijan-opposition-leader-ambushed-amid-pre-election-clampdown/>; <https://www.hrw.org/news/2012/10/25/tajikistan-rights-group-forced-close>.

45 The Committee of Soldiers' Mothers of Russia (CSMR). URL: <https://www.rightlivelivelihoodaward.org/laureates/the-committee-of-soldiers-mothers-of-russia-csmr/>.

46 Правозащитная организация «Солдатские матери Санкт-Петербурга». URL: <https://soldiersmothers.ru/>.

47 Report on the violations of conscripts' rights in 2004. Human Rights House. 2014. URL: <https://humanrightshouse.org/articles/report-on-the-violations-of-conscripts-rights-in-2004/>.

48 Engleman E. Russian Soldiers' Mothers Work Together. Johnson's Russia List. 2003. URL: <http://www.cdi.org/russia/johnson/default.cfm>.

49 Caiazza A. and A. Mothers and Soldiers. 2002.

50 Russia breaches international law forcing Crimeans to serve in occupying army / Kharkiv Human Rights Protection Group. 2017. URL: <http://khpg.org/en/index.php?id=1491741696>. https://helsinki.org.ua/search_gcse/?q=conscript.

51 Phillips S. Women's Social Activism in the New Ukraine: Development and the Politics of Differentiation. Indiana University Press, 2008. P. 74.

52 АГС: Альтернативная гражданская служба. Определены порядок приема на альтернативную службу и условия ее прохождения. URL: <http://ags.by/>.

призивають на військову службу, можливості пройти альтернативну цивільну службу замість військової.

На Південному Кавказі над правами осіб, призваних на військову службу, працюють кілька неурядових організацій. У Вірменії це, зокрема, Гельсінська громадянська асамблея – Ванадзор⁵³, ініціатива «Жінки за мир»⁵⁴, «Зінвор»⁵⁵ і «Мирний діалог»⁵⁶. Деякі подібні організації існують в Азербайджані та Грузії⁵⁷. У Центральній Азії Управління з громадянських свобод з головним офісом у Таджикистані працює над захистом і підтримкою прав осіб, призваних на військову службу, а також випускає регулярні доповіді щодо гауптвахт і ситуації у сфері прав людини в збройних силах⁵⁸. У Киргизстані неурядова організація «Килими Шами» і Центр соціальних інновацій та розвитку також зосереджені на захисті прав осіб, призваних на військову службу⁵⁹.

Як продемонстровано вище, хоча низка організацій працює над захистом прав людини осіб, призваних на військову службу, не зроблено порівняльний аналіз прав осіб, призваних на військову службу в країнах Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії. Тим часом пов'язана із цим інформація фрагментарна, часто є технічною за своїм характером, а якщо вона наявна, то рідко буває доступною мовами, якими спілкуються в цих регіонах. Саме з цих причин було прийнято рішення про проведення цього дослідження й саме тому його автори застосували методологію дослідження, засновану на порівняльному аналізі національного законодавства в країнах Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії з точки зору відповідності міжнародному передового досвіду як у теорії, так і на практиці.

53 Violation of conscript T.M.'s rights and freedoms continues / Helsinki Citizens' Assembly-Vanadzor. 2020. URL: <https://hcav.am/en/t-m-06-03-2020/>.

54 Simonian K. Mothers Of Dozens Of Armenian Soldiers Killed In Karabakh Back Peace Campaign By PM's Wife. 2018. URL: <https://www.azatutyun.am/a/29491679.html>.

55 Mothers of fallen soldiers hold protests in front of Armenian Government building. News.am. 2019. URL: <https://news.am/eng/news/534238.html>.

56 Promotion of Human Rights Mechanisms among the Future Conscripts in the Armenian Military Forces. Peace Dialogue. 2017. URL: https://peacedialogue.am/en/2017/08/29/promotion_hr_eng/.

57 До них належить грузинська неурядова організація «Громадська рада з оборони й безпеки» (ГРОБ), яка брала участь у вивченні питань захисту прав осіб, призваних на військову службу, в Грузії. Див. також: McDermott W. & Piaget K. Ombuds Institutions for the Armed Forces: Selected Case Studies. 2016; Pataraia T. The Public Defender of Georgia, chapter 4. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ombuds-Case-Studies.pdf>. В Азербайджані молодіжний рух NIDA (<http://www.nidavh.org/>) протестував з приводу загибелі азербайджанських військовослужбовців, які проходили військову службу за призовом, не пов'язаної з виконанням військових обов'язків, і продовжує загалом обстоювати права осіб, призваних на військову службу. Інші колишні азербайджанські неурядові організації, у тому числі Інститут миру й безпеки та Асоціація солдатських матерів Азербайджану, працювали над захистом прав осіб, призваних на військову службу.

58 Report to the Universal Periodic Review on situation with human rights of the armed forces personnel in Tajikistan. Report period 2011–2015. URL: <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=2459&file=English-Translation>.

59 Для отримання інформації про Центр соціальних інновацій і розвитку див. статтю директора, Аїди Алимбаєвої (Aida Alymbaeva), у: McDermott W., Piaget K. Ombuds Institutions for the Armed Forces: Selected Case Studies. 2016; А. Алымбева, «Акыйкачи Кыргызской Республики», глава 5. «Кылым Шапы» регулярно бере участь у підготовці доповідей Комітету ООН з прав людини та ОБСЄ. Наприклад, див.: <https://www.ecoi.net/en/document/1206251.html>; <https://ombudsman.kg/files/docs/reports/2016/observance-of-the-rights-of-recruits.pdf> and <https://www.osce.org/bishkek/235046>.

У цьому дослідженні детально розглянуто чинні правові акти та законодавчі механізми захисту прав осіб, призваних на військову службу, в одинадцяти країнах Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії: Азербайджані, Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстані, Киргизстані, Молдові, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані та Україні. Кожна частина складається з опису законодавств і правових гарантій зазначених країн, а також рекомендацій для поліпшення становища призовників і дотримання їхніх прав.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Скорочення

АР – Азербайджанська Республіка

АЦС – альтернативна цивільна служба

ДСМПВС – Державна служба з мобілізації й призову на військову службу

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗС – Збройні сили

КК – Кримінальний кодекс

КМ – Кабінет міністрів

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МНС – Міністерство з надзвичайних ситуацій

МО – Міністерство оборони

МОЗ – Міністерство охорони здоров'я

НАР – Нахічеванська Автономна Республіка

НПМ – Національний превентивний механізм проти катувань

НУО – неурядова організація

ПВР – первинна військова реєстрація

Вступ

Огляд містить аналіз законодавства АР, що регулює порядок призову й проходження строкової військової служби. У ньому також викладено зауваження щодо практики його застосування.

Сформульовані на основі огляду рекомендації спрямовані на усунення проблем, які виникають під час захисту прав призовників і військовослужбовців строкової військової служби.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Система законодавства, що регулює призов і строкову військову службу в АР, охоплює Конституцію (Основний Закон) АР, міжнародні договори, стороною яких є АР, закони та інші нормативно-правові акти. При цьому, згідно зі ст. 149 Конституції, обов'язковими для застосування й виконання є лише офіційно опубліковані нормативні акти.

Закони не мають суперечити Конституції. Укази Президента АР не мають суперечити Конституції та законам АР. Постанови КМ АР не мають суперечити Конституції, законам та указам президента. Акти центральних органів виконавчої влади не мають суперечити Конституції, законам, указам, постановам КМ.

Згідно зі ст. 151 Конституції, при виникненні суперечності між нормативними правовими актами, що належать до системи законодавства АР (у тому числі Конституцією АР та актами, прийнятими шляхом референдуму), і міждержавними договорами, учасницею яких є АР, застосовуються міжнародні договори.

Законодавство АР про призов і військову службу неодноразово переглядалося з моменту відновлення державної незалежності АР у 1991 р. Це було пов'язано з поступовою відмовою від норм радянського законодавства, прийняттям Конституції (1995), а також ратифікацією універсальних (ООН) і регіональних (РЄ, СНД) конвенцій з прав людини.

Нахічеванська Автономна Республіка

НАР має статус автономної держави та є «демократичною, правовою, світською автономною республікою в складі АР»⁶⁰.

Завдяки своєму статусу НАР має власну Конституцію, що узгоджується з Конституцією АР, і власні органи влади. Однак вона не має власних ЗС, а дислокована на її території Особлива Окрема загальновійськова армія належить до структури ЗС АР, підпорядковується головнокомандувачу, а її діяльність регламентується законодавством АР.

⁶⁰ Конституція НАР (1998). Ст. 1, ч. I.

1.1. Основні нормативно-правові акти з призову та військової служби в АР⁶¹

Конституція АР (1995) в ст. 76 визначає, що «захист Батьківщини – обов'язок кожного громадянина. Громадяни проходять військову службу в установленому законом порядку».

Призов на строкову військову службу та звільнення з неї, так само як призов і звільнення під час загальної або часткової мобілізації, згідно зі ст. 109 Конституції АР, належать до повноважень президента АР. Як головнокомандувач ЗС він також здійснює низку інших повноважень, пов'язаних із військовою службою.

Щодо самої військової служби Конституція визначає допустимість «примусу до праці у зв'язку з виконанням наказів повноважних осіб під час військової служби», гарантуючи при цьому отримання грошової винагороди (ст. 35). Однак військовослужбовці та цивільні особи, які служать в ЗС та інших збройних формуваннях АР, не мають права на страйк (ст. 36). Право військовослужбовців брати участь у виборах може обмежуватися законом (ст. 56). Передбачено також можливість часткового й тимчасового обмеження прав і свобод людини й громадянина при оголошенні війни, воєнного стану та мобілізації (ст. 71).

Серед законів АР, які спираються на її Конституцію, основними є:

- ❖ Закон АР «Про оборону» (26 листопада 1993 року), що визначає систему політичних, економічних, правових, військових і соціальних заходів з оборони АР, у тому числі питання призову та мобілізації;
- ❖ Закон АР «Про ЗС АР» (29 жовтня 2017 року), який встановлює правові основи, призначення, завдання та організацію діяльності ЗС АР;
- ❖ Закон АР «Про військовий обов'язок і військову службу» (23 грудня 2011 року, далі – Закон), який визначає правові основи військового обов'язку й проходження військової служби;
- ❖ Закон АР «Про мобілізаційну готовність та мобілізацію» (5 січня 2006 року), за яким здійснюється правове регулювання під час мобілізації та її підготовки;
- ❖ Закон АР «Про статус військовослужбовців» (25 грудня 1991 року), що фіксує права та обов'язки військовослужбовців, гарантії їх реалізації та відповідальність.

Особливості проходження військової служби в різних видах ЗС АР відображені в законах: «Про Прикордонну службу АР» (6 січня 1994 року), «Про статус Внутрішніх військ» (8 лютого 1994 року), «Про проходження служби в органах надзвичайних ситуацій» (22 червня 2010 року), «Про участь АР в миротворчих операціях» (11 травня 2010 року).

61 Міністерство юстиції АР. Єдина електронна інтернет-база нормативно-правових актів. URL: <http://www.e-qanun.az> (дата звернення: 19.02.2021) [азербайджанською].

З основних підзаконних актів, що стосуються питань призову на строкову службу та її проходження, слід назвати Положення про початкову військову підготовку молоді (29 травня 1998 року), Правила проведення військової реєстрації призовників і військово-зобов'язаних (26 вересня 2012 року), Положення про військово-лікарську експертизу (29 лютого 2008 року), Положення про проходження військової служби (3 жовтня 1997 року), а також Статут внутрішньої служби ЗС АР, Дисциплінарний статут ЗС АР і Статут гарнізонної та вартової служб ЗС АР (23 вересня 1994 року), Положення про порядок проходження громадянами АР альтернативної служби (трудової повинності) (31 липня 1992 року).

Багато положень, що стосуються конкретних аспектів призову на строкову військову службу та її проходження, закріплено і в інших нормативно-правових актах.

1.2. Альтернативна цивільна служба

Як основний недолік чинного законодавства, що регулює призов до ЗС АР, слід назвати відсутність закону про АЦС. Його ухвалення було одним із зобов'язань країни при вступі до Ради Європи. Альтернативну службу передбачає і ст. 76, ч. II Конституції АР: «Якщо переконанням громадян суперечить проходження дійсної військової служби, то у встановлених законом випадках допускається заміна дійсної військової служби на альтернативну службу».

У 1992 році Указом Президента АР було затверджено Положення про порядок проходження громадянами АР альтернативної служби (трудової повинності). Воно внесене до реєстру чинних нормативних актів, але не застосовується. Зміст цього документа не охоплює всього комплексу питань, пов'язаних з АЦС, а в деяких позиціях суперечить Конституції, наводячи обмежувальне тлумачення підстав для її проходження.

Зокрема, «під переконаннями громадянина АР, що не дають змоги проходити військову службу, маються на увазі релігійні переконання, що сповідаються служителями релігії, які обіймають духовні посади, та учнями релігійних закладів освіти». Отже, до тих, хто може обрати альтернативну службу, не зараховані нерелігійні пацифісти, а також прості віруючі, навіть якщо військова служба суперечить їхнім переконанням. Більше того, ст. 5 положення обмежує проходження АЦС тільки мирним часом, а ст. 6 встановлює строк АЦС у 2 роки (триваліший, ніж строкова військова служба).

1.3. Первинна військова реєстрація та статус призовника

По досягненню чоловіком віку в 15 років він зобов'язаний пройти ПВР у відділенні ДСМПВС за місцем проживання. Згідно зі ст. 2.0.12 Закону, первинній реєстрації не

підлягають особи, які не мають громадянства АР; непридатні до військової служби як у мирний, так і у воєнний час; засуджені до позбавлення волі за тяжкі або особливо тяжкі злочини; які досягли граничного віку для перебування в запасі; жінки (за винятком тих, хто має військово-облікову спеціальність і пройшли військову реєстрацію за їхньою згодою). Іншим громадянам в січні – березні кожного року надсилається повістка.

Викликаний повісткою чоловік зі статусом «особа допризовного віку» обстежується лікарями комісії з попередньої військової реєстрації на предмет придатності до військової служби, а також проходить психологічне обстеження для визначення найбільш доцільного використання під час військової служби. Комісія оголошує правила ПВР, своє рішення, а також роз'яснює права та обов'язки зареєстрованого й правила підготовки до військової служби. Призовнику видається посвідчення встановленого зразка.

З моменту ПВР громадянин повинен повідомляти відділу ДСМПВС інформацію про зміну місця свого проживання. Такий же обов'язок покладається на державні та муніципальні органи, організації та посадових осіб, які мають стосунок до навчання або роботи громадянина.

До призову з такими особами проводять початкову військову підготовку, а особи, які досягли 17 років, можуть до призову в ЗС отримати військову спеціальність.

1.4. Процедура призову

Призовником чоловік – громадянин АР стає автоматично по досягненні 18 років, незалежно від того, пройшов він ПВР чи ні (ст. 2.0.8 Закону).

Призов на військову службу відбувається чотири рази на рік (з 1 січня, 1 квітня, 1 липня і 1 жовтня). Після набуття чинності розпорядженням президента АР протягом 30 календарних днів на строкову дійсну військову службу призиваються громадяни, яким на дату призову виповнюється 18 років, а також громадяни у віці до 35 років, які не пройшли строкову дійсну військову службу, не мають права відстрочки від призову або не звільнені від призову. Водночас відбувається звільнення в запас тих, хто пройшов строкову службу.

Уперше з початку 1990-х років термін призову був продовжений на місяць лише у квітні 2020 року у зв'язку з пандемією коронавірусу. Відповідно, на цей термін було продовжено службу військовослужбовців строкової служби.

Після оголошення указу про призов відбувається добровільна реєстрація призовників після особистого прибуття у відділення ДСМПВС за місцем проживання або перебування. Державні органи, органи місцевого самоврядування, організації, в яких працюють призовники, повинні відкликати призовників із відряджень і допомагати ДСМПВС у їх своєчасному прибутті (ст. 12 Закону).

Виходячи з інтересів призовника, йому може бути надана відстрочка від призову (ст. 18 Закону). Підставою для цього може бути сімейний стан, стан здоров'я, продовження

освіти, участь у парламентських або муніципальних виборах, робота депутатом, суддею або омбудсменом.

Зокрема, в армію не призивають єдиних дітей батьків – інвалідів I групи, осіб, які мають трьох і більше дітей, дружину – інваліда I групи, єдиного з батьків трьох і більше дітей у віці до 8 років (ст. 19.1 Закону).

Тимчасово в армію не призивають осіб, які перебувають під слідством чи судом або відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, громадських та виправних робіт, обмеження волі. Осіб, які відбули покарання за умисний злочин, не призивають, поки їх судимість не буде знята або погашена.

Дійсними (поважними) причинами для неявки призовника в ДСМПВС є лише хвороба, засвідчена медичною довідкою (ст. 12.7.1 Закону), та надзвичайні або інші невідворотні обставини (ст. 12.7.2 Закону). В останньому випадку неможливість особистої присутності має бути підтверджена відповідним органом виконавчої влади за місцем проживання призовника.

У дещо іншому становищі перебувають громадяни АР, які проживають за межами країни. У цьому випадку функції ДСМПВС щодо ведення військового обліку та забезпечення прибуття призовників у відділення ДСМПВС за місцем їх постійного проживання виконують консульські відділи посольств АР у відповідній країні (ст. 12.8 Закону та ст. 30 Консульського статуту АР).

АР не визнає подвійного громадянства, тому призовники, які отримали громадянство іноземної держави, але громадянство АР яких не було припинено, підлягають призову на дійсну військову службу на загальних підставах (ст. 12.9 Закону). Неповідомлення в місячний термін владі АР про прийняття громадянства іншої держави, незалежно від призову, тягне кримінальну відповідальність за ст. 318-2 КК АР.

Ухилення без законних підстав від чергового призову на військову службу або від призову під час мобілізації з метою ухилення від проходження військової служби кримінально каране.

У 2020 році у зв'язку із загостренням вірмено-азербайджанського конфлікту і викликаним ним масовим протестом в Баку 14 липня в питанні призову в Азербайджані з'явився новий аспект. ДСМПВС почала реєстрацію тих, хто пройшов строкову службу, але виявив бажання добровільно служити в армії на лінії фронту. На 20 липня таких військовозобов'язаних добровольців було зареєстровано понад 25 000⁶². У той час законодавчої основи для реєстрації тих, хто відслужив, але виявив бажання добровільно пройти військову службу вдруге в мирний час, не було, за винятком усного розпорядження президента Азербайджану (який за Конституцією також є головнокомандувачем). Однак після початку бойових дій на вірмено-азербайджанському фронті президент АР 28 вересня 2020 року своїм розпорядженням оголосив часткову

62 Патриотизм в действии: 50 тысяч азербайджанских добровольцев рвутся в бой с врагом. Armiya.az. URL: <https://armiya.az/ru/news/160321/Патриотизм-в-действии--50-тысяч-азербайджанских-добровольцев-рвутся-в-бой-с-врагом> (дата звернення: 19.02.2021).

мобілізацію, яка торкнулася й частини тих, хто раніше виявив бажання служити добровільно⁶³.

1.5. Місця проходження строкової служби

Строкову військову службу громадяни АР можуть проходити в ЗС АР (Національній армії, Військово-морському флоті, Військово-повітряних силах та військах протиповітряної оборони), а також у Внутрішніх військах МВС, Службі державної безпеки, Службі прикордонної охорони, Міністерстві з надзвичайних ситуацій, полку охорони Міністерства юстиції.

Чисельність різних структур ЗС АР, як і кількість призваних у них на строкову службу призовників, є секретною. Орієнтиром може слугувати обмеження, накладене договорами про обмеження звичайних озброєнь в Європі, згідно з яким чисельність ЗС АР не має перевищувати 70 000 осіб.

За оцінкою британського Міжнародного інституту стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies), чисельність ЗС АР в 2019 році становила 66 950 осіб, у тому числі Сухопутних військ – 56 850, Військово-повітряних сил та військ протиповітряної оборони – 7900, Військово-морського флоту – 2200 осіб. Чисельність інших воєнізованих формувань – 15 000 осіб, у тому числі прикордонних військ – 5000 і внутрішніх військ – не менше 10 000⁶⁴.

З урахуванням оновлення особового складу строкової служби протягом 1,5 року (6 призовів), за винятком надстроковиків і командного складу, чисельність призовників, які призиваються щорічно, становить приблизно 50 000.

Під час проходження строкової служби призовники поповнюють рядовий склад.

2. Правові гарантії під час призову та проходження військової служби

Національне законодавство гарантує, що до армії не будуть призвані особи, молодші 18 років і які не підходять для служби за станом здоров'я (ст. 15 Закону). Рішення призовної комісії можуть бути оскаржені в Центральну призовну комісію або в суд загальної юрисдикції (ст. 14.3, 17.3 Закону).

Права призовника на освіту, сімейне життя, участь у виборах, здоров'я захищаються за допомогою системи відстрочок від призову. Суперечливі моменти, пов'язані із застосуванням відстрочок, також вирішуються через суди.

63 Распоряжение Президента АР об объявлении частичной мобилизации в АР. 28 сентября 2020 года. Официальный сайт Президента АР. URL: <https://ru.president.az/articles/41026> (дата звернення: 19.02.2021).

64 The Military Balance 2020: The Annual Assessment of Global Military Capabilities and Defense Economics. IISS (The International Institute for Strategic Studies): Routledge, 2020.

2.1. Відповідальність за ухилення від призову

КК АР передбачає кримінальну відповідальність за ухилення без законних підстав від чергового призову на військову службу або від призову під час мобілізації з метою ухилення від проходження військової служби. У мирний час воно карається позбавленням волі на строк до 2 років (ст. 321.1 КК АР), у воєнний час – на строк від 3 до 6 років (ст. 321.2).

При прийнятті КК АР в грудні 1999 року парламент уточнив також і термін «воєнний час» як «перебування АР в стані війни з іноземною державою». При цьому «початком війни визнається день і година оголошення війни або фактичного початку проведення воєнних операцій, а закінченням війни – день і година фактичного припинення воєнних операцій». Однак відповідна примітка до ст. 328 КК АР прив'язує його лише до глави «Злочини проти військової служби», зміст якої не стосується призовників.

Отже, питання про застосування ст. 321.2 КК АР до випадків ухилення від призову у воєнний час залишається відкритим.

Ст. 5 Положення про порядок проходження громадянами АР альтернативної служби (трудової повинності) передбачає АЦС лише в мирний час. Посилаючись на це, влада АР досі не створила АЦС і не призиває на неї, вважаючи час «воєнним» і застосовуючи до відмовників від військової служби ст. 321 КК АР. Однак при призначенні покарання застосовується ч. 1 (ст. 321.1), яка стосується мирного часу.

Це очевидне протиріччя відображено в рішенні ЄСПЛ у справі «Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану» (№ 14604/08 та три ін., 17 жовтня 2019 року), що стосується кримінального переслідування чотирьох свідків Єгови за відмову від військової служби й бажання пройти АЦС. Їх усіх було притягнуто до відповідальності за ст. 321.1 КК АР, що ЄСПЛ визнав порушенням свободи думки, совісті й релігії.

2.2. Зміна правового становища громадян після призову

Після призову на строкову військову службу та прийняття присяги громадянин набуває статусу військовослужбовця. Це передбачає, що він буде тимчасово обмежений в низці цивільних прав і свобод. Так, військовослужбовцям заборонено створювати профспілки, проводити страйки, брати участь у політичній діяльності, на них накладається обов'язок зберігати військову таємницю та ін. Вони можуть бути позбавлені волі за дисциплінарний проступок або переведені в дисциплінарний батальйон.

При цьому військовослужбовці отримують заробітну плату й надбавки до неї, безкоштовні одяг, харчування, медичне обслуговування, а їхні життя застраховані. Криміналь-

но караними є такі зловживання щодо військовослужбовців, як образи, побої чи катування (ст. 331 КК), порушення статутних відносин за відсутності відносин підлеглості, пов'язані з приниженням честі й гідності або застосуванням насильства (ст. 332 КК).

На військовослужбовця поширюються ст. 327–353 КК АР, що передбачають покарання за злочини проти військової служби.

За юрисдикцією такі справи належать військовим судам, які мають ту саму триступеневу структуру, що й суди загальної юрисдикції, з тією різницею, що вони прив'язані до дев'яти військових гарнізонів, а не до районів республіки. Крім злочинів проти військової служби, військові суди першої інстанції розглядають справи щодо загальнокримінальних злочинів та адміністративних правопорушень, скоєних військовослужбовцями.

Існують також військові колегії апеляційних судів, Верховного Суду НАР і Верховного Суду АР. Національне законодавство не перешкоджає військовослужбовцям після проходження національних судів звертатися зі скаргами до ЄСПЛ і Комітетів ООН.

Незалежність військових суддів від військового відомства можлива завдяки тому, що вони не належать до військового міністерства, отримують заробітну плату від судової системи і на час роботи в суді звільнені від призову в армію та проходження військових зборів. Так само окремо від МО АР функціонує і військова прокуратура.

2.3. Розгляд скарг військовослужбовців

Кожен військовослужбовець може усно або письмово поскаржитися на незаконні накази й дії проти нього командирів (начальників), порушення його службових прав і привілеїв або нездатність надати йому гарантії (§108 Дисциплінарного статуту).

Однак Дисциплінарний статут АР передбачає інший порядок оскарження, ніж у цивільному житті. Зокрема, хоча й передбачено можливість оскарження покарання, але воно здійснюється негайно, і факт подачі скарги не зупиняє виконання цього рішення (§96–97). Крім того, скарги подаються безпосередньому начальнику (§109), тобто часто тому, хто, ймовірно, покриває порушників. Крім того, військовослужбовець може подати скаргу тільки від свого імені. Заборонено подавати скаргу від імені іншої особи або групи осіб (§112). Однак у разі розслідування події він може звернутися до особи, яка проводить розслідування, навіть якщо сам до справи не залучений (§115, 116). Скаргу розглядає начальник протягом 3 днів, після чого він може вжити негайних заходів, відмовити в скарзі або, якщо немає достатніх прав, передати її по інстанції. При цьому заборонено передавати скаргу для розгляду тим особам, на дії яких скаржаться (§117).

Якщо пропозиції (заявки, скарги) були спрямовані в інше відомство (підприємство) для розгляду, заявник має бути повідомлений. Якщо необхідно провести спеціальні перевірки, запросити додаткові матеріали та вжити інших заходів для розгляду й вирішен-

ня скарг, що надійшли, командир може продовжити розгляд питання не більше ніж на 15 днів (§118). Якщо скаргу визнано свідомо неправдивою, то заявника притягують до відповідальності (§120). Однак командир (начальник) повинен понести серйозну відповідальність, якщо він діє несправедливо або незаконно за скаргою підлеглого (§121).

Для контролю за розглядом скарг у кожній військовій частині їх вносять у спеціальну книгу, де відзначають і прийняті по них рішення. Кожна сторінка книги пропозицій, заяв і скарг має бути пронумерована, прошита, скріплена печаткою та завірена особистим підписом командира частини (корабля). Цю книгу слід щомісяця передавати командиру підрозділу (судна) та особам, які проводять інспекцію (§122–124). До обов'язку командира частини (корабля, з'єднання) належить внутрішня перевірка не рідше одного разу на 3 місяці розгляду поданих скарг (§119).

Отже, рядовий військовослужбовець, який став жертвою нестатутних відносин, перебуває в досить уразливому становищі. Він не може поскаржитися, минаючи свого безпосереднього начальника, а в разі, якщо той визнає скаргу необґрунтованою, може бути покараний. Крім того, за 3–15 днів, протягом яких відбувається розслідування скарги, не передбачено його захист від помсти з боку можливих порушників його прав. Неправильний розгляд скарги може бути виявлений командиром частини через 3 місяці.

Якщо подія має кримінальний характер і скоєна на території військових частин, військових установ, установ відбування покарання, місць утримання під вартою, морських суден, то після порушення кримінальної справи розслідуванням займається формально незалежний від МО АР орган – Військова прокуратура АР. Однак проводять дізнання по справі та вирішують питання про порушення або закриття кримінальної справи командири військових частин, начальники військових установ, начальники установ відбування покарання або місць утримання під вартою, капітани морських суден та інші уповноважені (ст. 214.2.2 КПК). Узятий під арешт підозрюваний при цьому перебуває на гауптвахті, тобто під контролем військової влади. І хоча військова прокуратура формально незалежна від військового відомства, але в низці випадків нагляд з її боку за дотриманням вимог закону не був ефективним.

2.4. Національний превентивний механізм проти катувань

Військові частини, гауптвахти й дисциплінарний батальйон є сферою контролю з боку уповноваженого АР з прав людини (омбудсмена). Ця структура, відповідно до ратифікованих АР конвенцій, виконує функцію НПМ із запобігання катуванням та жорстокому поводженню. Спеціально створена при омбудсмені превентивна група здійснює візити до військових частин, дисциплінарного батальйону, гауптвахт, слідчих ізоляторів. Зібрана нею інформація надсилається для перевірки й реагування до військової прокуратури та силових міністерств.

НПМ не має повноважень проводити експертизи, а зібрані ним письмові та усні свідчення не є доказами для суду. На практиці, як свідчать звіти омбудсмена парламенту, жодна зі скарг в НПМ не підтверджується прокуратурою та силовими міністерствами. Більше того, особи, які подали в НПМ письмові скарги, згодом під різними приводами самі відмовляються від них. Омбудсмен лише один раз висловився з приводу арештів за відмову від військової служби з релігійних переконань.

Не випадково Глобальний альянс національних установ із захисту прав людини (GANHRI) знизив рейтинг апарату омбудсмена в Азербайджані через відсутність у нього реальної незалежності від влади. За відсутності офіційних скарг на порушення прав військовослужбовців статистика свідчить, що в роки після досягнення припинення вогню на лінії розмежування сторін вірмено-азербайджанського конфлікту небойові втрати істотно перевищують бойові. При цьому частину втрат становлять смерті або травми в результаті нестатутних відносин або мотивовані ними самогубства.

2.5. Громадський контроль

Безпосередній моніторинг становища в ЗС АР з боку місцевих правозахисних НУО неможливий через режим секретності в умовах триваючого збройного конфлікту. Зважаючи на це, правозахисники змушені покладатися на свідчення (часто анонімні) військовослужбовців та їхніх сімей.

На початку 2013 року в Азербайджані виник досить активний громадський рух на захист прав призовників і військовослужбовців. Влада сформулювала концепцію співпраці з громадянським суспільством, що заснована на законі АР «Про суспільну участь» від 22 листопада 2013 року і передбачає, крім іншого, створення громадських рад при центральних органах виконавчої влади, у тому числі МО. Однак, за наявною інформацією, такої ради створено не було.

2.6. Міжнародний контроль

Із регіональних структур за ситуацією з правами військовослужбовців стежать, здебільшого в контексті впровадження АЦС, такі організації, як Рада Європи, Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Європейська комісія проти расизму та нетерпимості.

Комітети ООН приділяють увагу як АЦС, так і іншим аспектам військового обов'язку. Так, Комітет з прав людини ООН в Прикінцевих зауваженнях по четвертій періодичній доповіді Азербайджану (CCPR/C/AZE/CO/4, 16 листопада 2016 року, §34–35) висловив стурбованість «відсутністю конкретного законодавства, яке втілює на практиці конституційне положення... про альтернативну службу в тих випадках, коли релігійні переконання суперечать проходженню військової служби». Він порекомендував «не-

гайно прийняти законодавчі акти, необхідні для виконання на практиці визнаного в Конституції права на відмову від військової служби з мотивів сумління без обмеження категорії віросповідання... Слід передбачити альтернативну службу цивільного характеру для осіб, які відмовляються від проходження військової служби, та скасувати всі санкції проти них».

Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання у своїх Прикінцевих зауваженнях по четвертій періодичній доповіді Азербайджану (CAT/C/AZE/CO/ 4, 27 січня 2016 року, §28–29) висловила «стурбованість у зв'язку з повідомленнями про випадки насильства та жорстокого поводження щодо призовників Збройних сил, відомі як “дідівщина”, в результаті яких призовники, як стверджується, отримували серйозні травми, а також про численні випадки загибелі призовників з невстановлених причин, у тому числі внаслідок самогубства... Державі-учасниці слід оперативно й ефективно розслідувати всі випадки загибелі військовослужбовців, не пов'язані з військовими діями, в тому числі випадки самогубства, а також переслідувати й карати всіх винних у вчиненні діянь, які тягнуть за собою загибель людей, і вживати заходів для попередження таких інцидентів у майбутньому».

3. Найчастіші порушення прав призовників і військовослужбовців

Особливо чутливими для громадської думки є випадки порушення під час армійської служби права на життя й права на здоров'я в результаті так званих небойових втрат особового складу.

Так, за даними Каспійського інституту оборонних досліджень (Caspian Defense Studies Institute – CDSI), у 2019 році втрати в рядах ЗС та інших силових структур Азербайджану становили 46 осіб. Із них лише 14 осіб загинули в перестрілках на лінії фронту (розмежування сторін) або від вибухів ворожих мін та снарядів⁶⁵. Ще 13 загинули в результаті нещасних випадків: обмороження, ураження струмом, дорожньо-транспортні пригоди, авіакатастрофи, недбале поводження зі зброєю, 4 військовослужбовці померли в результаті хвороби, 2 наклали на себе руки, 1 військовослужбовець загинув у результаті нестатутних відносин. Про обставини смерті ще 12 військовослужбовців нічого не повідомлялося. При цьому смерть від хвороби могла бути результатом призову хворої людини, а самогубство або смерть нібито від недбалого поводження зі зброєю – результатом нестатутних відносин. Однак покарання винних, якщо вони й мали місце, не отримують достатнього розголосу. Тому в з'ясуванні обставин таких смертей

65 Із наведеною інститутом узагальненою статистикою втрат на грудень 2019 року можна ознайомитися за посиланням: <https://caspiandefense.wordpress.com/2020/03/07/2019-cu-ilde-47-herbci-duenyasini-dəyisib-statistika/>.

вагомою є роль родичів загиблих, деякі з яких виявляють наполегливість і доходять до ЄСПЛ.

Пов'язані з армійською службою рішення ЄСПЛ проти АР, як правило, приймаються одностановно, тобто за них голосує і суддя від Азербайджану, який входить в Палату ЄСПЛ. Це надає таким рішенням особливу авторитетність.

Кількість скарг на призов до армії непридатних до служби громадян значно зменшилася. Цьому сприяла реорганізація системи підпорядкованих МО АР військових комісаріатів у незалежну від цього міністерства ДСМПВС.

Ситуацію в недалекому минулому характеризує розглянута ЄСПЛ справа А. Мамедова⁶⁶. Перед призовом до армії сина заявника лікарі районної поліклініки дали йому висновок, що він хворий на ревматизм. За направленням Нарімановського військкомату він пройшов обстеження в Лікарні нафтовиків, Інституті кардіології, а також медкомісію в самому військкоматі. Всі вони дійшли висновку про відсутність у призовника хвороб і його придатність до військової служби, але на руки рішення про придатність до армійської служби комісія військкомату не видала, тим самим позбавивши призовника можливості його оскаржити.

7 липня 2010 року хлопця відправили в армію, а вже 14 липня батька запросили у військкомат і повідомили про смерть сина. За словами військових, він не прокинувся вранці. Його доставили в госпіталь, де встановили його смерть. З протоколу видно, що в померлого були виявлені різні тілесні ушкодження (синці, подряпини), жодне з яких не було летальним. Вони могли бути отримані під час фізичних вправ в армії і при спробах реанімації. В акті про причини смерті експерти пов'язали її з гострим розладом дихальної системи, яким померлий, на їхню думку, страждав ще до армії, але який нібито неможливо виявити під час медкомісії. Комісія припустила, що тілесні ушкодження могли бути завдані. Крім того, з'ясувалося, що медкомісія військкомату визнала призовника «обмежено придатним» до військової служби за двома статтями «Розкладу хвороб».

Проте військова прокуратура відмовила в порушенні кримінальної справи проти призовної комісії. Військовий суд, а за ним і апеляційна інстанція підтримали військову прокуратуру. На відміну від них ЄСПЛ виявив порушення ст. 2 (право на життя) Європейської конвенції з прав людини.

У справі М. Бабаєва було розглянуто випадок можливої «дідівщини» та неефективного розслідування самогубства (або замаскованого під нього вбивства) солдата строкової служби в листопаді 2009 року⁶⁷.

Заступивши на пост, він скористався телефоном місцевих жителів і подзвонив додому. Перебуваючи в хорошому настрої і не скаржачись ні на що, він попросив у батька деякі речі й гроші для свого телефону. Через деякий час після цього на посту пролунав по-

66 «Алі Мамедов проти Азербайджану» (№ 36837/11, 14 лютого 2019 року).

67 «Малік Бабаєв проти Азербайджану» (№ 30500/11, 1 червня 2017 року). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173776>.

стріл, і товариші по службі, які прибігли на нього, виявили труп солдата. Поруч лежала сигаретна пачка, на якій солдат нібито написав передсмертний лист, у якому зізнався, що наклав на себе руки, бо не хотів бути нікому тягарем, і що ніхто в цьому не винен, а також вибачився перед батьками. Військова прокуратура припинила справу за ст. 125 КК АР (доведення до самогубства), вважаючи, що солдат скоїв суїцид у стані депресії, але при цьому не було встановлено, що хтось із товаришів по службі погано повадився з ним.

Рішення залишило багато не прояснених моментів. Так, один із солдатів дав явно неправдиві свідчення. Щодо цього свідка контррозвідувальний відділ з'ясував, що в нього була сварка з убитим і свідок разом із сержантом його побив. На побиття вказували і відірвана кишеня уніформи, і зняті з трупа черевик і носок. У передсмертному листі солдат назвав батьків «ата» і «ана», хоча завжди називав їх «тато» й «мама». Однак прочитати записку батькові не дали, оскільки слідчий постановив її знищити. За скаргами батька рішення слідчого тричі скасовували прокурори й суди, що вже вказує на серйозні недоліки в проведенні слідства. Кожне нове рішення майже буквально повторювало попередні, але деякі ключові моменти так і не були перевірені.

Розглянувши аргументи сторін, ЄСПЛ виявив порушення ст. 2 Конвенції. Дуже важливим став висновок ЄСПЛ, що обстеження місця події командиром військової частини в присутності свідків з числа солдатів тієї ж частини не може розглядатися як складова «ефективного розслідування» для цілей ст. 2 Конвенції, оскільки його провели особи, яких не можна вважати незалежними (§84).

У справі М. Мамедова та інших заявниками виступили відмовники від військової служби через релігійні переконання – члени місцевої громади «Свідки Єгови»⁶⁸. Вони зазнали кримінального переслідування й арешту за спробу використання Положення про альтернативну службу, яке офіційно вважається таким, що має юридичну силу⁶⁹. Судові інстанції, у тому числі Верховний Суд, стверджували протилежне.

ЄСПЛ визнав у цій справі порушеною ст. 9 Конвенції (право на свободу совісті та релігії). Значущим є висновок ЄСПЛ про те, що не можна сказати, що система альтернативної служби, заснована на Положенні від 31 липня 1992 року, забезпечує справедливий баланс між інтересами суспільства загалом та інтересами осіб, які відмовляються від військової служби з мотивів сумніння (§98).

Ці рішення ЄСПЛ виконані лише щодо грошової компенсації жертвам порушень, а системні проблеми в законодавстві й практиці АР, які викликали ці порушення, досі не усунуті. У зв'язку з цим Комітет міністрів Ради Європи тримає ці справи під своїм моніторингом.

Усі ці рішення обов'язково перекладають азербайджанською мовою з метою розгляду Пленумом Верховного Суду. Однак на порталі нормативно-правових актів Міністер-

68 «Мушфіг Мамедов та інші проти Азербайджану» (№ 14604/08, 45823/11, 76127/13 та 41792/15, 17 жовтня 2019 року).

69 Рішення ЄСПЛ по справі: *Mushfig Faig oglu Mammadov and Others v. Azerbaijan* (nos. 14604/08, 45823/11, 76127/13 and 41792/15, 17 October 2019). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066>.

ства юстиції нині опубліковано лише 25 рішень, прийнятих до 2010 року. Це ускладнює використання адвокатами наявних прецедентів.

Повертаючись до теми участі військового персоналу в розслідуванні злочинів, скоєних їхніми підлеглими, не можна оминати увагою резонансну «Тертерську справу»⁷⁰.

У травні 2017 року на території прифронтового Тертерського району військова контррозвідка розслідувала справу про шпигунство, за якою проходили як підозрювані не менше 85 військовослужбовців однієї з військових частин Національної армії АР. Вони були ізольовані в покинутій будівлі й піддані катуванням за участю військовослужбовців на чолі з командиром частини та 4 військових лікарів. В результаті загинуло щонайменше 8 осіб.

У цій справі до кримінальної відповідальності за смерть підозрюваних було залучено 15 осіб. Справу не було кваліфіковано військовою прокуратурою за ст. 293.3 КК (застосування катувань), яка передбачає позбавлення волі на строк від 6 до 10 років. Винних засудили за альтернативними звинуваченнями (доведення до самогубства, завдання тяжкої і менш тяжкої шкоди здоров'ю, катування, погроза вбивством, зловживання владою). В результаті 10 із 15 мучителів отримали строки від 3 до 6 років позбавлення волі, тобто менше мінімального покарання за катування. Обставини справи були невідомі громадськості до кінця січня 2019 року, коли військовий суд виніс рішення й вирок став доступним адвокатам. При цьому 25 потерпілих залишилися під арештом і були засуджені за шпигунство, незважаючи на те, що кримінальне процесуальне законодавство забороняє використання в суді доказів, отриманих з порушенням закону. Із 8 загиблих 4 були посмертно визнані винними, а решта 4 виправдані.

4. Рекомендації

- ❖ Виконання зобов'язання перед Радою Європи щодо прийняття Закону «Про альтернативну службу» та створення АЦС.
- ❖ Виконання рішень ЄСПЛ проти АР у справах, пов'язаних із призовом на військову службу та її проходженням, щодо усунення системних проблем, а також публікація цих рішень державною мовою на порталі Міністерства юстиції.
- ❖ Ретельне розслідування й надання громадськості інформації про небойові втрати в секторі оборони й безпеки з приділенням особливої уваги самогубствам, інцидентам зі зброєю і нещасним випадкам за невизначених обставин.

⁷⁰ Вироки Тертерського військового суду № 1(098)-187/2018, 28.12.2018 та № 1(098)-7/2019, 31.01.2019.

- ❖ Забезпечення незалежності при проведенні дізнання щодо злочинів, учинених військовослужбовцями на території під юрисдикцією військової влади, що виключає участь у ньому військовослужбовців тієї ж частини.
- ❖ Припинення практики підміни звинувачення в застосуванні катувань альтернативними покараннями.
- ❖ Створення громадської ради при МО з прозорою процедурою обрання її членів.
- ❖ Забезпечення на практиці реальної незалежності омбудсмена від влади країни, у тому числі можливості оскарження відмови прокуратури в адекватному реагуванні на розкриті НПМ випадки катувань і жорстокого поводження.

ПРАВА ПРИЗОВНИКІВ У РЕСПУБЛІЦІ ВІРМЕНІЯ

Скорочення

ЗС – Збройні сили

МО – Міністерство оборони

НЗ – Національні збори

НК – Нагорний Карабах

НУО – неурядова організація

ПКОБ – Постійна комісія НЗ з оборони й безпеки

РБ – Рада безпеки

РВ – Республіка Вірменія

СГС – суб'єкти громадянського суспільства

УЗПЛ – Управління Захисника прав людини

Вступ

РВ – це країна, яка не має виходу до моря й розташована на Південному Кавказі. Через своє геополітичне становище Вірменія є однією з найбільш мілітаризованих держав⁷¹ у світі, і її влада завжди була залучена до забезпечення належного розгортання й управління армією, в якій призовники відіграють важливу роль.

Згідно зі ст. 14 Конституції РВ, оборону, безпеку й територіальну цілісність республіки забезпечують ЗС Вірменії. Після конституційного референдуму⁷² 2015 року РВ змінила систему управління з напівпрезидентської на парламентську республіку. Уряд формується шляхом призначення прем'єр-міністра і затвердження його кабінету. Головнокомандувачем ЗС є прем'єр-міністр, а за політичне управління та нагляд

71 Armenia is World's Second Most Militarized Country, Says German Research Organization. Hetq.am. 2020. URL: <https://hetq.am/en/article/125041?fbclid=IwAR21PKJJ594TUzZTWVZ7huT3EcWJb1KCmisv7m8ve0QQQCIFTyUX-IUnGvJw> (дата звернення: 20.12.2020).

72 Armenian Weekly. 2015. Constitutional Amendments Approved in Armenia's Referendum. На референдумі в Вірменії прийняті поправки до Конституції. Доступно на: <https://armenianweekly.com/2015/12/07/constitutional-amendments-approved/> (дата звернення: 24.12.2020).

відповідає МО. Військове командування здійснює Генеральний штаб, який очолює начальник штабу.

ЗС складаються з двох видів: армії та об'єднаного виду протиповітряної оборони і військово-повітряних сил. Вірменія, яка не має виходу до моря, не тримає військово-морські сили.

Згідно з Конституцією, ЗС формуються з призовників; однак державна політика, прийнята урядом протягом останнього десятиліття, сприяла зростанню кількості професійних офіцерів. Точна кількість призовників не розголошується через закони, що регулюють державну таємницю.

Строк проходження строкової військової служби становить 24 місяці й обчислюється з дня звернення до військового комісаріату для виїзду до місця її проходження. У 2003 році був прийнятий Закон РВ «Про альтернативну службу», який дає особам, які відмовляються від військової служби з мотивів сумління, можливість клопотати про альтернативні види служби, проте строк проходження альтернативних видів служби є тривалішим – 36 місяців. Громадяни, які пройшли військову службу, реєструються як унтер-офіцери або резервісти (на відміну від діючих військовослужбовців, які перебувають у військових частинах або навчаються) із зазначенням звання й посади. Резервістів можна викликати на збори в мирний час, а їхній статус військовозобов'язаних зберігається до 55-річного віку.

У цьому огляді подано загальний опис правових меж, що регулюють права призовників, процесу призову, недоліків у законах і на практиці, порушення прав людини призовників, нагляду з боку державних органів і громадянського суспільства.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Призов відбувається два рази на рік (зазвичай у січні та травні) і здійснюється військовими комісаріатами⁷³. Система військового комісаріату встановлюється урядом і складається з трьох рівнів: республіканської комісії, обласної комісії та місцевих військових комісаріатів.

Місцеві комісаріати є першою контактною особою для призовників. Вони виконують важливі обов'язки, які, серед іншого, охоплюють:

- 1) організацію процесу необхідних попередніх обстежень стану здоров'я громадян, які підлягають призову;
- 2) прийняття рішення про призов громадянина, що не має підстав для звільнення від строкової військової служби або відстрочки від строкової військової служби відповідно до Закону РВ «Про військову службу і статус військовослужбовців»;

⁷³ Список всіх військових комісаріатів можна знайти на сайті МО РВ. URL: <https://www.mil.am/hy/military-enlistment> [вірменською].

3) передачу документації в обласну комісію (наприклад, щодо наявності підстав для звільнення або відстрочки від призову).

Згідно із законом, громадяни чоловічої статі старше 18 років мають бути призвані до досягнення 27-річного віку в місцевий комісаріат. Те саме стосується осіб з подвійним громадянством, крім деяких винятків⁷⁴. Для громадян чоловічої статі, які пройшли військову підготовку під час навчання в закладі вищої освіти, ця вимога встановлюється до досягнення 35-річного віку.

Фізичні особи зобов'язані з'явитися в установлені строки; крім того, військові комісаріати стежать за призовниками на основі інформації, яку вони отримують від поліції, яка здійснює видачу паспортів, номерів соціального страхування й документів, що підтверджують правовий статус осіб, які перебувають на території РВ (віза, посвідка на проживання тощо). Для отримання номера соціального страхування потрібно зареєструвати адресу, за якою людина проживає. Військові комісаріати можуть відправляти повідомлення й повістки на зареєстровану адресу(и) громадян.

Крім того, освітні установи (державні, приватні й заклади вищої освіти) та роботодавці зобов'язані співпрацювати з військовими комісаріатами (тобто надавати інформацію про призовників, якщо це необхідно). На практиці, якщо повідомлення й повістки залишаються без відповіді, представники військових комісаріатів відвідують зареєстровану адресу призовника, місце роботи або навчання й розпитують родичів, щоб дізнатися про його місцезнаходження. У разі невстановлення місцезнаходження призовника порушується кримінальна справа. Особи, які ухиляються від призову, позбавлені можливості призначення на державні посади.

Особам, старшим 27 років, які ухиляються від призову, надається можливість претендувати на звільнення від строкової військової служби відповідно до Закону РВ «Про громадян, які не пройшли строкову військову службу в результаті порушення встановленого порядку»⁷⁵. Закон передбачає звільнення від відповідальності й кримінального переслідування шляхом сплати штрафу в односторонньому порядку та в інші способи; проте строк його дії був обмежений кінцем 2019 року. Розширення аналогічної ініціативи обговорювалося в НЗ 2020 року, але такий закон ще не прийнятий. У 2019 році 995 громадян отримали звільнення за цією процедурою⁷⁶.

Існують три основних правових джерела, що регулюють статус військовослужбовців і, відповідно, права й обов'язки призовників⁷⁷:

74 Один із винятків – якщо людина вже пройшла військову службу в іншій країні. Особа з подвійним громадянством у будь-якому випадку вважається резервістом і в разі мобілізації може бути призвана. На практиці військові комісаріати менш суворі до осіб із подвійним громадянством при продовженні звільнень.

75 Про громадян, які не пройшли строкову військову службу в результаті порушення встановленого порядку : Закон РВ. 2003. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=23485> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

76 Armenia: Paying Millions to Legally Avoid Military Service. Hetq.am. 2020. URL: <https://hetq.am/en/article/112763> (дата звернення: 20.12.2020).

77 Призовники та професійні сили вважаються військовослужбовцями при розгортанні, закон іноді визначає професійні сили, використовуючи термін «військовослужбовці за контрактом». В усіх інших випадках термін «військовослужбовці» стосується і призовників, і професійних сил.

1. Правовий статут.
2. Постанова уряду.
3. Рішення МО.

Правові статuti, які регулюють цю сферу, можна розділити на три категорії: ті, які регулюють права й обов'язки державних органів та спеціальні правові режими.

- ❖ **Закон РВ «Про оборону»⁷⁸** (прийнятий 15.11.2017 р., останні зміни внесено 29.10.2020 р.): регулює правові основи організації оборони республіки, повноваження державних, територіальних органів та органів місцевого самоврядування у сфері оборони, права й обов'язки громадян під час захисту РВ, а також правовідносини, пов'язані з військовою мобілізацією.
- ❖ **Закон РВ «Про статус військових частин і військових установ»⁷⁹** (прийнятий 22.06.2015 р., останні зміни внесено 27.12.2019 р.): регулює створення військових частин при МО, у тому числі медичних, освітніх, наукових, культурних, новинних, спортивних установ та їх правовий статус.
- ❖ **Закон РВ «Про правовий режим воєнного стану»⁸⁰** (прийнятий 05.12.2006 р., останні зміни внесено 29.10.2020 р.): визначає підстави для оголошення воєнного стану, серед яких збройний напад на територію РВ, безпосередня загроза такого нападу або оголошення війни НЗ, і застосовне обмеження прав громадян.
- ❖ **Закон РВ «Про правовий режим надзвичайного стану»⁸¹** (прийнятий 21.03.2012 р., останні зміни внесено 07.05.2020 р.): передбачає підстави для запровадження надзвичайного стану, серед яких безпосередня загроза конституційному ладу, спроби захоплення влади, збройні масові заворушення, й застосовні обмеження прав громадян.
- ❖ **Закон РВ «Про військову службу і статус військовослужбовців»⁸²** (прийнятий 15.11.2017 р., останні зміни внесено 21.11.2020 р.): основний закон, який встановлює права й обов'язки військовослужбовців – як призовників, так і контрактників.
- ❖ **Закон РВ «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців»⁸³** (прийнятий 17.12.2003 р., останні зміни внесено 12.12.2013 р.): визначає умови матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну майну військової ча-

78 Про оборону : Закон РВ. 2017. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150214> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

79 Про статус військових частин і військових установ : Закон РВ. 2015. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=81227> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

80 Про правовий режим воєнного стану : Закон РВ. 2006. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=37625> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

81 Про правовий режим надзвичайного стану : Закон РВ. 2012. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=65018> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

82 Про військову службу і статус військовослужбовців : Закон РВ. 2017. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150211> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

83 Про матеріальну відповідальність військовослужбовців : Закон РВ. 2003. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=23484> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

стини військовослужбовцями, а також порядок і розмір компенсації за таку шкоду.

- ❖ **Закон РВ «Про альтернативну службу»⁸⁴** (прийнятий 17.12.2003 р., останні зміни внесено 09.07.2018 р.): закріплює підстави для заміни строкової військової служби альтернативною, порядок організації та проведення призову на альтернативну службу.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та проходження військової служби

Закон РВ «Про затвердження Кодексу гарнізонної та вартової служб ЗС РВ»⁸⁵ (прийнятий 03.12.1996 р., останні зміни внесено 01.03.2017 р.): визначає порядок, організацію та проходження вартової служби, права й обов'язки військовослужбовців, які проходять таку службу.

Закон РВ «Про Дисциплінарний кодекс ЗС РВ»⁸⁶ (прийнятий 21.03.2012 р., останні зміни внесено 27.12.2019 р.): визначає принципи військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, пов'язані з дотриманням військової дисципліни, види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок та умови їх застосування.

Закон РВ «Про затвердження Кодексу внутрішньої служби ЗС РВ»⁸⁷ (прийнятий 03.12.1996 р., останні зміни внесено 06.10.2020 р.): встановлює внутрішній порядок і вертикаль управління ЗС.

Постанови уряду й рішення МО визначають порядок або інші деталі, не врегульовані статутами. Наприклад, двома найбільш значущими правовими актами на практиці є такі: Постанова Уряду 405-N від 12 квітня 2018 року, яка визначає порядок перевірки здоров'я та проведення медичного огляду громадянина, органи, відповідальні за такий огляд, і форми звітів про обстеження; Постанова Уряду 451-N від 12 квітня 2018 року, яка регулює порядок відстрочки на підставі досягнень у навчанні та академічної успішності. Основним статутом, який визначає права й обов'язки призовників у РВ, є Закон «Про військову службу і статус військовослужбовців».

84 Про альтернативну службу : Закон РВ. 2003. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=23483> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

85 Про затвердження Кодексу гарнізонної та вартової служб ЗС РВ: Закон РВ. 1996. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150110> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

86 Про Дисциплінарний кодекс ЗС РВ: Закон РВ. 2012. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150121> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

87 Про затвердження Кодексу внутрішньої служби ЗС РВ: Закон РВ. 1996. URL: <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150112> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

Загалом призовник має всі надані йому конституційні та законні права з деякими обмеженнями, передбаченими законом. Наприклад, призовники під час служби не можуть виконувати іншу оплачувану роботу; створювати або вступати в політичні партії, профспілки або релігійні об'єднання, а в разі членства в релігійному об'єднанні – проводити пропагандистську діяльність серед військовослужбовців під час військової служби; організовувати страйки або брати в них участь.

У розділі XI Закону «Про військову службу і статус військовослужбовців» встановлено фінансові та соціальні гарантії військовослужбовцям. Також у цьому розділі врегульовано питання, пов'язані з виплатами резервним силам під час їхньої мобілізації; матеріальної допомоги, пільгами й пенсіями військовослужбовців; безкоштовним медичним обслуговуванням військовослужбовців і членів їхніх сімей; житловими правами (тільки для військовослужбовців за контрактом); безкоштовним проїздом в громадському транспорті; відпусткою; гарантіями продовження освіти (в разі отримання інвалідності під час служби).

3. Порушення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників

Недоліки в законодавстві

Юридичні лазівки щодо порядку відстрочки, звільнення, відпустки й апеляції під час служби можна зарахувати до основних недоліків чинного законодавства. Зокрема, існує певна нестача правових актів, що регулюють питання відстрочки й звільнення від служби за станом здоров'я. Щодо центральної медичної комісії РВ немає законодавчих положень про порядок проведення медичного огляду призовників, тому призовники стикаються з труднощами при оскарженні рішень і висновків зазначеної комісії в судах⁸⁸. Деякі медичні стани (хвороби) можуть погіршуватися незабаром після призову в армію, що може дати призовнику право на негайне звільнення від служби або відстрочку.

В адміністративній справі № 5/0017/05/19 за позовом Сергія Хачатряна від 14 березня 2019 року позивач страждав від ускладнень з коліном, які в медичному висновку були кваліфіковані як «легке функціональне порушення». Однак поки оскаржувалися медич-

88 The Final Report of the Monitoring Group observing the activities of the Ministry of Defense of the Republic of Armenia within the framework of the 2017–2019 action plan derived from the National Strategy for human rights protection / Peace Dialogue NGO. 2019. P. 45–50. URL: https://peacedialogue.am/en/wp-content/uploads/sites/2/2019/11/Monitoring_report_eng_final.pdf (дата звернення: 20.12.2020). Автор також узяв інтерв'ю в директора проекту цього звіту пана Едгара Хачатряна, обговоривши правові й практичні недоліки процесу звільнення й відстрочки від військової служби. Пан Хачатрян також є членом Національної платформи демократичного нагляду за сектором безпеки.

ні результати, Сергій був призваний в армію і почав проходити військову службу. Це особливо викликає занепокоєння, оскільки, відповідно до Закону РВ «Про основи адміністрування та адміністративне провадження»⁸⁹, оскаржуване рішення державного органу підлягає припиненню до вирішення спору й рішення Центральної медичної комісії підпадають під дію цього закону. Однак таке розмежування чітко не прописане в законах.

Інший приклад неврегульованого питання – строки відпустки та/або можливість заміни для військовослужбовців, які беруть участь в активному конфлікті. Це занепокоєння стало предметом громадського обговорення під час недавніх зіткнень⁹⁰, коли деяким солдатам після двох тижнів служби на лінії фронту їхнім командиром було надано відпустку, а інші були позбавлені цієї можливості, зберігаючи свої позиції більше 40 днів, багато хто з них боровся з COVID-19 без офіційного звернення за відпусткою або заміною.

На практиці основними проблемами прав людини в ЗС, особливо призовників, є право на життя, запобігання нестатутним відносинам і дідівщині в армії, низький рівень життя на деяких військових базах⁹¹, можливі катування, вбивства⁹² й самогубства⁹³. Пік смертей, не пов'язаних із бойовими діями, припав на лютий 2020 року, коли було зареєстровано 12 випадків смерті^{94,95}.

Нормативно-правові акти про доступ до інформації у сфері оборони і, зокрема, про призовників відіграють важливу роль у виявленні та запобіганні порушенням прав призовників. Основними законодавчими актами, що регулюють сферу доступу до інформації, є Закони РВ «Про свободу інформації»⁹⁶ та «Про державну та службову таємницю»⁹⁷, які вважаються застарілими й розпливчастими у визначенні конкретних обов'язків із розкриття секретної інформації. Закон РВ «Про свободу інформації» не зазнав жодних змін із моменту його прийняття у 2003 році та має обмежену сферу застосування, оскільки багато державних установ не дотримуються законодавчих вимог щодо публікації інформації, позначеної як державна або службова таємниця. Закон РВ «Про дер-

89 Об основах администрирования и административном производстве : Закон Республики Армения. 2004. Ст. 74. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1937&lang=rus> (дата звернення: 20.12.2020).

90 Armenia – Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict? BBC News. 12 November 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772> (дата звернення: 20.12.2020).

91 Ми, можливо, ніколи не дізнаємось про весь ступінь корупції в армії – квітневій війні. 2019. URL: <https://www.1in.am/2533443.html> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

92 Статистика вбивств в армії. Ініціатива із забезпечення безпеки солдатів. 2016. URL: <https://safesoldiers.am/4542.html> (дата звернення: 24.12.2020) [вірменською].

93 Самовбивство як феномен в армії. Aravot.am. 2013. URL: <https://www.aravot.am/2013/07/08/263143/> (дата звернення: 24.12.2020) [вірменською].

94 В армянской армии продолжают случаи гибели военнослужащих при невыясненных обстоятельствах. JamNews. 2020. URL: <https://jam-news.net/deaths-of-military-personnel-continue-in-armenian-army-under-unclear-circumstances/> (дата звернення: 20.12.2020). Після таких подій НЗ ініціювали обговорення з МО, а МО розпочало рішучі дії, зокрема перестановки в керівних посадах у ЗС.

95 Про свободу інформації : Закон РВ. 2003. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?DocID=1372> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

96 Про державну та службову таємницю : Закон РВ. 1996. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=26193> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

97 Про затвердження переліку відомостей, що вважаються державною таємницею : Постанова Уряду РВ. 1998. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=6572> (дата звернення: 24.12.2020) [вірменською].

жавну та службову таємницю» передбачає широкі повноваження уряду щодо кваліфікації будь-якої інформації як державної таємниці. Зокрема, Постановою Уряду РВ «Про затвердження переліку відомостей, що вважаються державною таємницею» відомості про чисельність, склад і боєготовність військ, а також воєнно-оперативний стан ЗС розглядаються як державна таємниця⁹⁸, що належить до компетенції МО.

3.1. Контроль з боку державних органів

Після «бархатної революції»⁹⁹ 2018 року відбулися значні зміни динаміки й перспектив у практиці належного управління, особливо у сфері оборони й безпеки. Уряд створив державні органи, які більшою мірою займаються поточними питаннями сфери. НЗ поліпшили наглядові функції, а співпраця між СГС¹⁰⁰ і державою (як виконавчою, так і законодавчою гілками влади) стала більш відкритою та систематичною.

УЗПЛ є однією з найбільш активних незалежних державних установ, що займаються скаргами призовників на порушення прав людини. УЗПЛ приймає заяви зі скаргами щодо будь-яких випадків порушення прав людини, надає рекомендації щодо політичних заходів виконавчій владі, силам оборони й безпеки, здійснює польові поїздки до військових частин і на позиції. У 2019 році в межах УЗПЛ було сформовано Експертну раду із захисту прав людини в ЗС РВ, яка спеціалізується на наданні експертної підтримки Захиснику прав людини при розгляді заяв щодо військовослужбовців¹⁰¹.

Щорічно до 31 березня Захисник прав людини публікує та представляє в НЗ Річний звіт про стан захисту прав і свобод людини, а також окремий звіт про діяльність, спрямовану на запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поводження. Річні звіти містять аналіз проблем у певних сферах і конкретні пропозиції щодо їх розв'язання. У звітах є окремі розділи, присвячені порушенням прав людини в ЗС¹⁰². У звіті за 2019 рік УЗПЛ детально висвітлює питання, що стосуються захисту прав людини при призові та мобілізації призовників, застосування відстрочки й звільнення від служби на підставі медичного огляду призовників та продовження навчання, права на медичну допомогу, права на життя й заборони насильства, становища жінок в армії, соціального захисту військовослужбовців. У 2018 році уряд сформував РБ¹⁰³,

98 Why Armenia 'Velvet Revolution' won without a bullet fired. BBC News. 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-43948181> (дата звернення: 24.12.2020).

99 Охоплює як окремих осіб, так і організації громадянського суспільства; здебільшого НУО.

100 Інформацію щодо структури, комітетів і звітів УЗПЛ можна знайти на його вебсайті. URL: <https://www.ombuds.am/am/site/SoldiersAdjunctDefender> (дата звернення: 24.12.2020) [вірменською].

101 Там само. URL: https://www.ombuds.am/en_us/site/SpecialReports (дата звернення: 24.12.2020) [вірменською].

102 Річний звіт 2019 / Офіс захисників прав людини РВ. 2019. URL: <https://www.ombuds.am/images/files/15b2661f-76d10eb07746d7d4d4dec84f.pdf> (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

103 Інформацію про РБ РВ можна знайти на її сайті. URL: <https://www.seco.am/?lang=en> (дата звернення: 20.12.2020). РБ складається з дев'яти членів: прем'єр-міністр, два заступники прем'єр-міністра, секретар ради, міністр оборони, міністр закордонних справ, директор Служби національної безпеки, начальник поліції Вірменії та начальник Генерального штабу ЗС. Спікер парламенту запрошується для участі в засіданнях ЗС. Там само. РБ відповідає за розроблення оборонної політики, реалізацію та аналіз оборонної стратегії, а також

яка займається довгостроковими стратегіями та державною політикою у сфері оборони й безпеки Вірменії.

Після серйозної роботи в співпраці з міністерствами, незалежними експертами та представниками НЗ РБ підготувала, а уряд затвердив нову Стратегію національної безпеки¹⁰⁴. У цьому документі цілий розділ присвячено питанню забезпечення захисту прав людини й підтримки верховенства закону, яке вважається важливою опорою будь-якої демократичної держави.

НЗ також більше займаються включенням питання прав людини в ЗС до свого порядку денного, й окремі члени парламенту підтримали стурбованість, висловлену СГС на трибуні НЗ, порушивши давнє табу на обговорення поширених проблем всередині ЗС.

Депутати парламенту не мають правового мандата на вхід до військових баз. Однак така практика застосовується членами ПКОВ і Постійної комісії НЗ з прав людини і громадських зв'язків, які здійснювали регулярні раптові візити або відвідування з попереднім повідомленням військових баз, центрів мобілізації призовників і військових комісаріатів. Раптові відвідування або спрямовані на виявлення проблем, або є відповіддю на повідомлення про порушення. У зв'язку з тим, що такі відвідування не передбачені як частина інструментів парламентського нагляду, письмові звіти по них не складаються. Комітети НЗ пізніше діляться своїми висновками на особистих зустрічах із міністрами (в цьому випадку – міністром оборони) або іншими відповідними керівниками відомств і високопоставленими військовими.

Відповідно до Регламенту НЗ¹⁰⁵, за запитом не менше однієї четвертої від загального числа депутатів НЗ можуть сформувати комітет із розслідування для з'ясування фактів із питань, що належать до їх компетенції. Повноваження комітету з розслідування у сфері оборони й безпеки можуть здійснюватися тільки ПКОВ, і в 2019 році ПКОВ сформувала Комітет з розслідування обставин військової діяльності у квітні 2016 року (Комітет з розслідування) для оцінювання можливостей міністра оборони і ЗС Вірменії під час Чотириденної війни у квітні 2016 року¹⁰⁶, учасниками якої здебільшого були призовники. Хоча квітнева війна є основним напрямом діяльності Комітету з розслідування, його висновки також охоплюють формулювання основних проблем ЗС до війни. Отже, висновки Комітету з розслідування стосуються військового професіоналізму, наявності корупції серед високопоставлених чиновників і дотримання прав людини в ЗС.

Хоча Конституція та Правила й Регламент НЗ не передбачають конкретних механізмів і привілеїв для комітетів з розслідування щодо гарантованого доступу до конфіденці-

за затвердження таких документів: План розвитку ЗС, План розвитку інших військ, План розгортання ЗС, План військової мобілізації, План взаємодії ЗС, План оборонного експлуатаційного обладнання території РБ, Національний план цивільної оборони, перелік посад вищого керівного складу ЗС та інших військ, посади старших офіцерів і список відповідних військових звань старших офіцерів.

104 Стратегія національної безпеки РБ / Уряд РБ. 2020. URL: https://www.primeminister.am/u_files/file/Different/AA-Razmavarutyun-Final.pdf (дата звернення: 24.12.2020) [вірменською].

105 Rules of procedure of the National Assembly : The Constitutional Law of the Republic of Armenia. 16.12.2016. Article 20. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=5711&lang=eng> (дата звернення: 24.12.2020).

106 Перелік постійних, тимчасових і слідчих комітетів НЗ РБ розміщено на сайті парламенту РБ. URL: <http://www.parliament.am/committees.php?do=show&ID=111210&lang=arm&enc=utf8>. (дата звернення: 20.12.2020) [вірменською].

йної і таємної інформації або обов'язкового виклику колишніх посадових осіб, робота цього Комітету з розслідування була охарактеризована як успішна. Він провів 30 засідань, 20 слухань, всі з яких записані, і вивчив 3025 сторінок документів.

Поряд із високопоставленими членами¹⁰⁷ Комітетом з розслідування було опитано й військовослужбовців. Остаточний звіт з висновками Комітету з розслідування, який мав бути опублікований у вересні 2020 року (відкладений через недавню війну в НК), складається з конфіденційних і відкритих для громадськості розділів і буде ключовим документом для розуміння систематичних недоліків ЗС, особливо у сфері захисту прав людини військовослужбовців.

3.2. Участь громадянського суспільства в захисті прав людини

У співпраці із Секретарем РБ і за допомоги ОБСЄ 27 лютого 2020 року ПКОВ запустила Національну платформу демократичного нагляду за сектором безпеки. Основними напрямками її діяльності є права людини й армія, доступність інформації, питання, пов'язані з класифікацією інформації, механізми нагляду, зусилля щодо боротьби з корупцією, доступність правосуддя, підвищення обізнаності громадськості про концепції, принципи й механізми демократичного нагляду за сектором безпеки та участь громадянського суспільства в процесі нагляду. Платформа буде краще координувати міжурядові зусилля з представниками інститутів сектору безпеки, у тому числі: Міністерством оборони, Спеціальною слідчою службою, Генеральною прокуратурою, УЗПЛ, Слідчим комітетом і СГС. Платформа розглядає можливість запровадження пакету законодавчих і політичних реформ, у тому числі керівних принципів, перегляду освітніх програм у секторі безпеки¹⁰⁸, кодексів поведінки та етики для різних установ і наукових кіл. Загальні збори платформи координуються Управлінням РБ¹⁰⁹. Робоча програма платформи на 2020–2021 роки передбачає три робочі групи, одна з яких займається питаннями, пов'язаними з обороною й правами людини в ЗС.

4. Рекомендації

Проведений аналіз нормативно-правової бази та реагування влади на виклики, що виникають у сфері захисту прав призовників у РВ, свідчить про позитивний прогрес.

107 У слуханнях взяли участь відомі діячі й високопосадовці: Серж Саргсян (третій президент РВ), Карен Карапетян (експрем'єр-міністр РВ), Едуард Налбандян (ексміністр іноземних справ РВ), Аршак Карапетян (радник прем'єр-міністра РВ, ексначальник Слідчого управління ЗС РВ), Левон Мнацаканян (ексміністр оборони НК / Арцах), Араїк Погосян (ексначальник Слідчого управління ЗС НК), Артак Давтян (начальник Генерального штабу ЗС Вірменії) та Сейран Оганян (ексміністр оборони РВ).

108 Сектор безпеки охоплює: поліцію, Службу національної безпеки, Міністерство з надзвичайних ситуацій, Міністерство оборони та ЗС загалом.

109 Через пандемію COVID-19 деякі зустрічі відбулися віртуально.

Основні проблеми щодо захисту прав призовників у Вірменії, які існують, як і раніше, – це відсутність прозорості з боку державних органів щодо порушення прав людини в ЗС; неясність або відсутність правил, що стосуються певних положень процесу набору призовників, зокрема звільнення, відстрочки, відпустки й права на апеляцію; недостатнє розслідування причин смерті, не пов'язаної з бойовими діями (самогубства і вбивства), або нерозголошення такої інформації державними органами, катування й дідівщина.

Для вирішення цих проблем надано такі рекомендації:

- ❖ Призов на військову службу й права призовника. У цій сфері необхідно запровадити більше механізмів моніторингу, оскільки проблеми стають очевидними в кожному конкретному випадку. У зв'язку з цим ще одним ефективним інструментом можна вважати впровадження й реалізацію планів дій у сфері прав людини, спрямованих на вирішення конкретних проблем призовників, що стосуються прав на відстрочку й звільнення від служби на підставі медичного огляду призовників, права на продовження освіти, права на медичну допомогу, права на життя й заборону насильства. Потрібні певні докладні роз'яснення в правилах. Наприклад, запровадження керівних принципів щодо проведення медичного огляду, права на отримання медичного висновку від медичних експертів, права на призупинення призову або продовжений термін відстрочки, коли призовник оскаржує такий медичний висновок, права на відпустку або заміну в разі тривалої участі в активних конфліктах. Підвищення обізнаності офіцерів, які командують, військовослужбовців та призовників про право призовників повідомляти про порушення прав людини державним органам, у тому числі УЗПЛ і НЗ, за допомогою освітніх засобів у військово-навчальних комплексах.
- ❖ Прозорість. Необхідно внести поправки до Законів РВ «Про свободу інформації» та «Про державну та службову таємницю», в яких конкретно вказуються обов'язки державних органів з розкриття інформації і звужуються їхні широкі повноваження з кваліфікації будь-якої інформації як «секретної», щоб полегшити процес нагляду та моніторингу прав призовників з боку державних органів і громадянського суспільства. Крім того, слід внести зміни до Постанови Уряду РВ «Про затвердження переліку відомостей, що вважаються державною таємницею», які передбачають окремий, зрозумілий і гнучкий механізм доступу до інформації про призовників.
- ❖ Нагляд. В останні роки УЗПЛ і НЗ провели цінну наглядову діяльність. З одного боку, щорічні звіти УЗПЛ, коли вони подаються в НЗ, мають приносити більш відчутні результати й втілюватися в конкретні поправки до законів і державної політики. З іншого боку, юридичні повноваження й процедури вже здійснених практик раптових візитів членів парламенту та привілеї комітетів з розслідування в доступі до конфіденційної інформації мають бути офіційно відображені у відповідних законах. На відповідальних посадових осіб, які здійснюють такі візити, слід покласти обов'язок з надання звітності, що має містити окремий розділ, в якому розглядаються рівні захисту прав призовників.

- ❖ Співпраця з громадянським суспільством. Як продовження виконаної роботи влада повинна наполегливо здійснювати інституціоналізацію співпраці з громадянським суспільством через Національну платформу демократичного нагляду за сектором безпеки.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Вступ

Збройні сили Республіки Білорусь – структурний елемент військової організації держави, призначений для забезпечення її військової безпеки та збройного захисту, суверенітету, незалежності та територіальної цілісності.

Військовослужбовців у Білорусі умовно поділяють на дві категорії: за контрактом та за призовом, але незалежно від цього вони мають користуватися тими самими правами людини, що й інші громадяни. Проте проблеми не минули й білоруську армію. З жовтня 2017 року в підвалі однієї з військових частин Мінської області було знайдено тіло рядового строкової служби Олександра Коржича. Цей випадок викликав величезний резонанс у білоруському суспільстві та породив численні дискусії про доцільність строкової служби й поширення нестатутних відносин, так званої дідівщини, в армії. У військових частинах Білорусі пройшли детальні перевірки та відбулися кадрові зміни¹¹⁰.

У цьому огляді викладено основні положення законодавства, що регулюють порядок проходження військової служби, права й обов'язки військовослужбовців, а також основні проблеми та рекомендації щодо забезпечення прав військовослужбовців.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби

Конституція Республіки Білорусь у ст. 57 встановлює, що захист Республіки Білорусь – священний обов'язок її громадянина. Порядок проходження військової служби, підстави й умови звільнення від неї або заміна її альтернативною визначаються законом. На військовослужбовців (з урахуванням проходження служби в армії та незалежно від їх статусу) поширюються всі основні права, гарантовані Конституцією, Міжна-

110 Лукашенко снял с должности начальника учебки в Печах. Белорусские новости. URL: <https://naviny.by/new/20171020/1508513423-lukashenko-snyal-s-dolzhnosti-nachalnika-uchebki-v-pechah> (дата звернення: 19.02.2021).

родним пактом про громадянські та політичні права та Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Закони Республіки Білорусь:

- ❖ «Про статус військовослужбовців» від 4 січня 2010 року № 100-З;
- ❖ «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб керівного та рядового складу органів внутрішніх справ, органів і підрозділів з надзвичайних ситуацій та органів фінансових розслідувань» від 17 грудня 1992 року № 2050-XII;
- ❖ «Про військовий обов'язок і військову службу» від 5 листопада 1992 року № 1914-XII;
- ❖ «Про Збройні сили Республіки Білорусь» від 3 листопада 1992 року № 1904-XII;
- ❖ «Про альтернативну службу» від 4 червня 2015 року № 276-З.

Указ Президента Республіки Білорусь «Про затвердження Положення про порядок проходження військової служби» від 25 квітня 2005 року № 186.

Постанова Міністерства праці й соціального захисту Республіки Білорусь «Про деякі заходи з реалізації Закону Республіки Білорусь від 4 червня 2015 року “Про альтернативну службу”» від 31 травня 2016 року № 24.

Відповідно до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу», призовник – це громадянин чоловічої статі, приписаний до призовної дільниці¹¹¹.

Початковий прийом на військовий облік громадян чоловічої статі в рік досягнення ними 16-річного віку здійснюється під час їх приписки до призовних дільниць. Приписка громадян до призовних дільниць проводиться щорічно в січні – квітні за місцем їх проживання¹¹².

Відповідно до ст. 15 вказаного закону, приписку громадян до призовних дільниць здійснюють комісії, які створюються виконавчими й розпорядчими органами в складі голови комісії (військового комісара), членів комісії (працівників військового комісаріату, лікарів, які беруть участь у медичному огляді призовників: хірурга, терапевта, невролога, психіатра, офтальмолога, оториноларинголога, стоматолога, а за необхідності – лікарів інших спеціальностей) та секретаря комісії (з числа середнього медичного персоналу державних організацій охорони здоров'я)¹¹³.

Призову на військову службу, службу в резерві підлягають:

- ❖ на строкову військову службу, службу в резерві – громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 27 років, які перебувають чи зобов'язані перебувати на військовому обліку й не перебувають в запасі;

111 О воинской обязанности и воинской службе : Закон Республики Беларусь от 5 ноября 1992 г. № 1914-XII. Ст. 1. URL: https://www.mil.by/ru/all_about/normative_base/OVOiVS.docx (дата звернення: 19.02.2021).

112 Там само. Ст. 14.

113 Там само. Ст. 15.

- ❖ на військову службу офіцерів за призовом – громадяни чоловічої статі у віці до 27 років, які пройшли навчання за програмами підготовки офіцерів запасу на військових кафедрах або факультетах, склали випускні іспити, зараховані в запас і мають військове звання офіцера;
- ❖ на військову службу під час мобілізації – громадяни у віці від 18 до 65 років, які перебувають чи зобов'язані перебувати на військовому обліку¹¹⁴.

На військову службу, службу в резерві не призивають громадян, які звільнені від призову на військову службу, службу в резерві або мають право на відстрочку від призову.

Призов громадян на строкову військову службу, службу в резерві, а також призов громадян на військову службу офіцерів за призовом проводиться в терміни, встановлені указом президента Республіки Білорусь¹¹⁵. Отже, президент Республіки Білорусь шляхом прийняття указу¹¹⁶ постановляє призвати на строкову військову службу, службу в резерві громадян Республіки Білорусь чоловічої статі, яким до дня призову виповнилось 18 років і які не мають права на відстрочку від призову, а також громадян призовного віку, які втратили право на відстрочку, у встановлені в указі терміни.

Призов громадян на строкову військову службу, службу в резерві організовує керівник місцевого виконавчого й розпорядчого органу спільно з військовим комісаром. Призов громадян на строкову військову службу, службу в резерві проводить призовна комісія.

Для проведення призову громадян на строкову військову службу виконавчими та розпорядчими органами створюються призовні комісії в такому складі: голова комісії (заступник керівника місцевого виконавчого й розпорядчого органу), члени комісії (військовий комісар, заступник начальника управління, відділу внутрішніх справ, керівник або заступник керівника центральної районної (міської) організації охорони здоров'я, лікар, який керує роботою лікарів – фахівців із медичного огляду громадян, які підлягають призову), секретар комісії (з числа середнього медичного персоналу державних організацій охорони здоров'я)¹¹⁷.

Персональний склад призовної комісії затверджується рішенням місцевого виконавчого й розпорядчого органу. В роботі призовної комісії можуть брати участь депутати, представники комітетів з праці, зайнятості та соціального захисту виконавчих комітетів та управлінь з питань праці, зайнятості й соціального захисту міських, районних виконавчих комітетів, громадських об'єднань та інших організацій.

Законодавством встановлено такий строк військової служби за призовом:

- ❖ для військовослужбовців, які не мають вищої освіти та проходять строкову військову службу, – 18 місяців;

114 Там само. Ст. 30.

115 Там само. Ст. 33.

116 Об увольнении в запас и призыве на срочную военную службу, службу в резерве : Указ Президента Республики Беларусь от 17 февраля 2020 г. № 55. Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. URL: <http://pravo.by/document/?guid=12551&p0=P32000055&p1=1&p5=0> (дата звернення: 19.02.2021).

117 О воинской обязанности и воинской службе : Закон Республики Беларусь от 5 ноября 1992 г. № 1914-XII. Ст. 35. URL: https://www.mil.by/ru/all_about/normative_base/OVOiVS.docx (дата звернення: 19.02.2021).

- ❖ для військовослужбовців, які мають вищу освіту та проходять строкову військову службу, – 12 місяців;
- ❖ для військовослужбовців, які пройшли навчання на військових кафедрах або факультетах за програмами підготовки молодших командирів, склали встановлені програмами підготовки іспити та проходять строкову військову службу, – 6 місяців;
- ❖ для військовослужбовців, які проходять військову службу офіцерів за призовом, – 12 місяців¹¹⁸.

Із 1 липня 2016 року набрав чинності Закон Республіки Білорусь «Про альтернативну службу», який визначив альтернативну службу як суспільно-корисну діяльність, здійснення якої покладається на громадян Республіки Білорусь замість військової служби і яка не пов'язана зі службою в Збройних силах, інших військах і військових формуваннях Республіки Білорусь.

На альтернативну службу можуть бути направлені громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу, службу в резерві, придатні за станом здоров'я і фізичного розвитку до її проходження та які особисто заявили про те, що прийняття військової присяги, носіння, застосування зброї або безпосередня участь у виробництві й обслуговуванні зброї, боєприпасів і бойової техніки суперечать їхнім релігійним переконанням тією мірою, через яку стає неможливим проходження військової служби¹¹⁹.

За наявності зазначених підстав громадянин може звернутися з письмовою заявою про заміну військової служби альтернативною до призовної комісії з викладенням причин, що спонукали його заявити про таку заміну. Заява громадянина розглядається на засіданні призовної комісії в його присутності. На засідання призовної комісії можуть бути запрошені представники релігійних та інших організацій або інші громадяни для дачі пояснень по суті заяви.

Якщо подані матеріали й документи підтверджують наявність підстав у громадянина для заміни військової служби альтернативною, призовна комісія приймає таке рішення. Однак вона може й відмовити в заміні військової служби альтернативною в разі неявки призовника без поважних причин на засідання призовної комісії, відсутності підстав для заміни або встановлення недостовірності відомостей, що мають істотне значення для прийняття рішення. Рішення призовної комісії громадянин має право оскаржити в обласну призовну комісію або суд.

Міністерство праці та соціального захисту Республіки Білорусь протягом місяця визначає організацію, в якій громадянин буде проходити альтернативну службу, а також день вибуття до місця її проходження. Альтернативну службу громадяни проходять в організаціях охорони здоров'я, соціальної сфери, житлово-комунального, сільського та

¹¹⁸ Там само. Ст. 45.

¹¹⁹ Об альтернативной службе : Закон Республики Беларусь от 4 июня 2015 г. № 276-З. Ст. 3. URL: <http://www.mintrud.gov.by/system/extensions/spaw/uploads/files/Zakon.pdf> (дата звернення: 19.02.2021).

лісового господарства, в організаціях, що займаються благоустроєм територій, будівництвом та ремонтом доріг і залізничних колій.

Строк альтернативної служби для громадян, які не мають вищої освіти, становить 36 місяців, для тих, хто має вищу освіту, – 24 місяці.

Згідно із законодавством, видами Збройних сил Білорусі є Сухопутні війська, Військово-повітряні сили і Війська протиповітряної оборони. Міністерство оборони Республіки Білорусь не публікує інформацію про кількісний розподіл призовників за видами Збройних сил. Також не публікується офіційна статистика щодо кількості призовників, які підлягають направленню в Збройні сили. Таку інформацію в досить обмеженому обсязі можна знайти в засобах масової інформації:

- ❖ весняний призов 2020 року – приблизно 10 000 осіб¹²⁰;
- ❖ осінній призов 2019 року – приблизно 12 000 осіб¹²¹;
- ❖ весняний призов 2019 року – приблизно 10 000 осіб¹²²;
- ❖ осінній призов 2018 року – приблизно 10 000 осіб¹²³.

Отже, щорічно на строкову службу в Збройні сили направляється приблизно 20 000 осіб.

Проходження служби призваними солдатами регулюють такі внутрішні норми¹²⁴:

- ❖ Статут внутрішньої служби Збройних сил Республіки Білорусь, який визначає права й обов'язки військовослужбовців, порядок відносин, обов'язки основних посадових осіб, а також правила внутрішнього розпорядку у військових частинах і підрозділах;
- ❖ Статут гарнізонної та вартової служб Збройних сил Республіки Білорусь, який визначає призначення, порядок організації та проходження гарнізонної та вартової служб;
- ❖ Дисциплінарний статут Збройних сил Республіки Білорусь, який визначає зміст військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців щодо її дотримання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування

120 Минобороны планирует призвать весной на службу около 10 тысяч парней. Sputnik. 13.02.2020. URL: https://sputnik.by/press_center/20200213/1043939417/Minoborony-planiruet-prizvat-vesnoy-na-sluzhbu-okolo-10-ty-syach-parney.html (дата звернення: 19.02.2021).

121 Около 12 тыс. призывников должны отправиться в армию до 29 ноября. БЕЛТА. 18.11.2019. URL: <https://www.belta.by/society/view/okolo-12-tys-prizyvnikov-dolzhny-otpravitsja-v-armiju-do-29-nojabrja-369660-2019/> (дата звернення: 19.02.2021).

122 Призыв 2019: более 20 тыс. человек получили отсрочку от призыва – Минобороны. Белрынок. 15.05.2019. URL: <https://www.belrynok.by/2019/05/15/prizyv-2019-bolee-20-tys-chelovek-poluchili-otsrochku-ot-prizyva-minoborony/> (дата звернення: 19.02.2021).

123 Не служившие в армии без веских оснований не смогут поступить на госслужбу. Как меняются правила призыва. Новости tut.by. 24.06.2019. URL: <https://news.tut.by/society/642956.html> (дата звернення: 19.02.2021).

124 Об утверждении общевоинских уставов Вооруженных Сил Республики Беларусь : Указ Президента Республики Беларусь от 26 июня 2001 г. № 355. URL: http://www.mil.by/ru/all_about/normative_base/Ustavy_VSRB_355.docx (дата звернення: 19.02.2021).

та накладення, а також права військовослужбовців щодо оскарження незаконних дій командирів.

Законодавство передбачає підстави для звільнення й відстрочки від призову. Так, від призову на строкову військову службу звільняються громадяни:

- ❖ визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби з виключенням з військового обліку;
- ❖ батьки, матері, рідні брати чи сестри яких, будучи військовослужбовцями, загинули, померли або стали інвалідами I чи II групи внаслідок каліцтва, захворювання, одержаних при виконанні обов'язків військової служби (службових обов'язків), а також з числа дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків;
- ❖ мають трьох і більше дітей;
- ❖ пройшли військову службу або іншим чином виконали військовий обов'язок в іншій державі¹²⁵.

Відстрочка від призову на строкову військову службу, службу в резерві надається громадянам:

- ❖ за станом здоров'я;
- ❖ для продовження освіти;
- ❖ для проходження інтернатури та складання кваліфікаційного іспиту за фахом інтернатури;
- ❖ за сімейним станом;
- ❖ для отримання військово-технічних спеціальностей;
- ❖ у зв'язку із здійсненням депутатських повноважень;
- ❖ на підставі указів президента Республіки Білорусь¹²⁶.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та проходження військової служби

Законом «Про статус військовослужбовців» гарантовані захист свободи, честі й гідності військовослужбовців, право на свободу пересування та вибір місця проживання, військової служби, право на свободу думок, отримання, зберігання й поширення інформації, участь у зборах, мітингах, вуличних ходах, демонстраціях, пікетуванні та

125 О воинской обязанности и воинской службе : Закон Республики Беларусь от 5 ноября 1992 г. № 1914-XII. Ст. 31. URL: https://www.mil.by/ru/all_about/normative_base/OVOiVS.docx (дата звернення: 19.02.2021).

126 Там само. Ст. 32.

інших масових заходах, право на свободу об'єднань, свободу віросповідання, право на охорону здоров'я, а також право направляти звернення в державні органи та інші організації.

Вказаним законом також встановлено обмеження деяких прав військовослужбовців:

- ❖ при реалізації права на свободу думок, переконань і їх вільне вираження, отримання, зберігання й поширення інформації військовослужбовці не мають права розголошувати державну та службову таємницю, обговорювати або критикувати накази командира¹²⁷;
- ❖ забороняється участь військовослужбовців у страйках та інше невиконання обов'язків військової служби з метою врегулювання питань, пов'язаних із проходженням військової служби¹²⁸;
- ❖ призовники зобов'язані призупинити своє членство в політичних партіях та інших громадських об'єднаннях, які мають політичну мету¹²⁹;
- ❖ не допускається створення релігійних організацій у військових частинах. Релігійні обряди на території військової частини можуть відправлятися з дозволу командира військової частини¹³⁰.

Охорона здоров'я військовослужбовців забезпечується створенням командирами військових частин у взаємодії з державними органами сприятливих умов військової служби, побуту та системи заходів з обмеження впливу шкідливих або небезпечних факторів військової служби. Військовослужбовці мають право на отримання медичної допомоги в організаціях охорони здоров'я, підпорядкованих державним органам, у яких передбачена військова служба. За відсутності за місцем військової служби військових організацій охорони здоров'я, а також за необхідності надання швидкої медичної допомоги її надають в інших державних організаціях охорони здоров'я¹³¹. Життя та здоров'я військовослужбовців підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів республіканського бюджету¹³².

Військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом, можуть здобувати освіту тільки за заочною формою отримання освіти та з дозволу командира військової частини. Військовим, які пройшли строкову військову службу, навчання в закладах професійно-технічної, середньої спеціальної, вищої освіти, установах освіти та організаціях, що реалізують освітні програми післядипломної освіти, за винятком закладів військової освіти, забороняється¹³³.

127 О статусе военнослужащих : Закон Республики Беларусь от 4 января 2010 г. № 100-З. Ст. 7. URL: https://www.mil.by/ru/all_about/normative_base/O_status.docx (дата звернення: 19.02.2021).

128 Там само. Ст. 7.

129 Там само. Ст. 8.

130 Там само. Ст. 9.

131 Там само. Ст. 14.

132 Там само. Ст. 15.

133 Там само. Ст. 17.

Дії або бездіяльність посадових осіб військової частини можуть бути оскаржені до вищого органу (вищої посадової особи) та (або) в суд у порядку, встановленому законодавством¹³⁴.

Законом «Про Збройні сили Республіки Білорусь» встановлено, що нагляд за точним та однаковим виконанням законодавства Республіки Білорусь у Збройних силах здійснюють генеральний прокурор і підлеглі йому прокурори¹³⁵.

Відповідно до Закону «Про прокуратуру Республіки Білорусь», завданнями прокуратури є забезпечення верховенства права, законності й правопорядку, захист прав і законних інтересів громадян та організацій, а також громадських і державних інтересів¹³⁶. Зазначеним законом передбачені досить широкі повноваження прокурорів, але на практиці органи прокуратури в більшості випадків пересилають скарги органам, дії яких оскаржуються, що зводить до мінімуму ефективність прокурорського нагляду.

3. Порухення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників

У Республіці Білорусь відбуваються такі порушення прав призовників і військовослужбовців:

- ❖ **Право на освіту.** У зв'язку з новими законодавчими змінами відстрочка від призову до армії для здобуття середньої або вищої освіти I ступеня надається тільки один раз. Тобто після школи призовник може вступати до закладів вищої, середньо-спеціальної освіти або коледжу. Якщо він пройшов навчання в закладі середньо-спеціальної освіти, то перед тим, як вступати до закладу вищої освіти, йому доведеться пройти військову службу. Для подальшого навчання в магістратурі або аспірантурі відстрочка не надається.
- ❖ **Альтернативна служба.** Законодавство не передбачає автоматичного визнання права на заміну військової служби альтернативною. Строк альтернативної служби в 2 рази більший, ніж військової. Встановлено лише одну підставу – релігійні переконання. За інформацією Міністерства праці та соціального захисту, з дня набрання чинності Законом «Про альтернативну службу» по лютий 2019 року прийнято тільки 107 рішень про заміну військової служби альтернативною¹³⁷.

134 Там само. Ст. 22.

135 О Вооруженных Силах Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 3 ноября 1992 г. № 1904-XII. Ст. 18. URL: https://www.mil.by/ru/all_about/normative_base/O_VSRB.docx (дата звернення: 19.02.2021).

136 О прокуратуре Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 8 мая 2007 г. № 220-3 / Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. Ст. 4. URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=H10700220> (дата звернення: 19.02.2021).

137 Уже около сотни белорусских парней выбрали альтернативную службу. Беларусь сегодня. 09.02.2019. URL: <https://www.sb.by/articles/sluzhba-dobrykh-del5634.html> (дата звернення: 19.02.2021).

- ❖ **Дідівщина.** Проведений моніторинг¹³⁸ виявив, що фізичний та психологічний тиск різного ступеня інтенсивності мав місце в багатьох військових частинах Білорусі, як і випадки грошового й товарного здирства.
- ❖ **Суїциди.** Найбільш резонансні: справа Олександра Коржича¹³⁹, під час розслідування якої було виявлено системні проблеми з дідівщиною та встановлено факт доведення до самогубства, та справа Олександра Орлова¹⁴⁰, розслідування якої з'ясувало, що під час проходження служби Орлов був зарахований до групи суїцидального ризику, проте жодних заходів для запобігання самогубству вжито не було. За даними Міністерства оборони, фіксується 3–5 випадків суїцидів щорічно¹⁴¹.

3.1. Механізм захисту

У Республіці Білорусь відсутня національна установа з прав людини, як і спеціальна установа, що займається захистом прав військовослужбовців.

Центр прав призовника¹⁴² – це спеціалізований сервіс, призначений для призовників і військовослужбовців, який надає інформаційну та консультаційну допомогу.

Правозахисна організація «Правова ініціатива»¹⁴³ надає правову допомогу військовослужбовцям, які зіткнулися в армії з катуванням і нестатутними відносинами (дідівщиною).

Центр правової трансформації «Lawtrend»¹⁴⁴ став ініціатором прийняття закону «Про альтернативну цивільну службу», взяв участь у розробленні закону й системній критиці низки його положень. Нині не веде постійний моніторинг і консультаційну діяльність для призовників і військовослужбовців, але зберігає експертні позиції в цій сфері.

Низка організацій надають призовникам консультаційні послуги, пов'язані з можливістю отримання відстрочки або звільнення від призову: «Призывник БАЙ»¹⁴⁵, «Army help»¹⁴⁶ «Военник БАЙ»¹⁴⁷.

138 Опубликован отчет мониторинга нарушений прав человека в белорусской армии / РОО «Правовая инициатива». Правовая инициатива. 26.06.2018. URL: <http://www.legin.by/documents/report-armydoc> (дата звернення: 19.02.2021).

139 Бойко А. Весь суд по «делу Коржича» в одном тексте: вопросы без ответов. Еврорадио. 05.11.2018. URL: <https://euroradio.fm/ru/ves-sud-po-delu-korzricha-v-odnom-tekste-voprosy-bez-otvetov> (дата звернення: 19.02.2021).

140 Генеральная прокуратура возбудила новое уголовное дело по факту гибели солдата Орлова. Правовая инициатива. 04.09.2019. URL: <http://www.legin.by/posts/144> (дата звернення: 19.02.2021).

141 В Беларуси в год происходит три-пять суицидов среди военнослужащих. Белорусские новости. 23.07.2019. URL: <https://naviny.by/new/20190723/1563894467-v-belarusi-v-god-proishodit-tri-pyat-suicidov-sredi-voennosluzhashchih> (дата звернення: 19.02.2021).

142 Центр прав призывника. URL: <https://povestka.by> (дата звернення: 19.02.2021).

143 РОО «Правовая инициатива». URL: <http://www.legin.by> (дата звернення: 19.02.2021).

144 Центр правовой трансформации «Lawtrend». URL: <https://www.lawtrend.org> (дата звернення: 19.02.2021).

145 Центр помощи призывникам «Призывник БАЙ». URL: <https://prizivnik.by> (дата звернення: 19.02.2021).

146 Служба помощи призывникам «Army Help». URL: <https://armyhelp.by> (дата звернення: 19.02.2021).

147 Служба помощи призывникам «Военник БАЙ». URL: <https://voennik.by> (дата звернення: 19.02.2021).

4. Рекомендації

- ❖ Розширити підстави для заміни військової служби альтернативною, додавши як підставу «особисті переконання»; скоротити строк альтернативної служби, зрівнявши його зі строком військової служби.
- ❖ Забезпечити право на освіту шляхом скасування внесених змін про надання одnorазової відстрочки для отримання освіти.
- ❖ Із метою попередження дідівщини, катувань і жорстокого поводження проводити швидке, всебічне й ефективне розслідування фактів нестатутних відносин між військовослужбовцями та вживати заходів для попередження таких дій. Найчастіше розслідування можливих випадків дідівщини залишається прерогативою офіцерів, які можуть самі бути причиною подання скарги. Тому як доповнення до внутрішніх механізмів нагляду необхідний незалежний зовнішній механізм. Прикладом такого механізму може бути посада парламентського омбудсмена у справах Збройних сил у Норвегії.
- ❖ Забезпечити роботу цілодобової гарячої лінії для прийняття повідомлень про порушення прав військовослужбовців, а також забезпечити право користування мобільними телефонами в армії.
- ❖ Керівництву Міністерства оборони регулярно відвідувати військові частини й проводити конфіденційні бесіди з військовослужбовцями строкової служби на предмет нестатутних відносин.
- ❖ Створити систему демократичного цивільного контролю над Збройними силами (приклад – громадські спостережні комісії, до яких належать правозахисники та які уповноважені здійснювати візити до військових частин і проводити конфіденційні бесіди з військовослужбовцями).
- ❖ Зробити кроки до переходу служби в армії на контрактну систему. Проведений моніторинг виявив, що ті, хто служить за контрактом, рідше застосовують нестатутні відносини та здирицтво на службі.
- ❖ Оновити систему й методи навчання солдатів для підвищення обсягу одержуваних навичок. За результатами моніторингу, 44,4% опитаних відповіли, що жодних навичок за час служби не отримали. Це свідчить про застарілу систему навчання й недостатній рівень мотивації та зацікавленості солдатів процесом військової служби.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ ГРУЗІЇ

Вступ

Цей огляд аналізує основні тенденції у сфері правового регулювання й фактичної ситуації у сфері призову та проходження військової служби в Грузії. Також він визначає досягнення в цій сфері, що стали можливими завдяки тісній співпраці з міжнародними інституціями, насамперед Північноатлантичним альянсом, та окреслює проблемні зони й порушення прав, з якими стикаються військовослужбовці Грузії.

Відповіддю Грузії на зовнішні загрози стали поступова професіоналізація Збройних сил, мінімізація призову, запровадженого відразу після стабілізації ситуації всередині країни в 1993–1995 роках, відхід від радянської системи й наближення до стандартів НАТО. У 2001 році міністерства оборони США й Грузії досягли домовленості про використання фахівців американської приватної військової компанії MPRI в інтересах реорганізації Збройних сил Грузії відповідно до стандартів НАТО. У 2002–2004 роках у Грузії виконувалася американська програма «Навчання й оснащення», після якої стартувала програма «Sustainment and Stability Operations». У межах цих програм, основною метою яких було приведення грузинської армії у відповідність зі стандартами НАТО, було перенавчено кілька батальйонів грузинської армії, а також фактично повністю реорганізовано командування Сухопутних військ. Після «революції троянд» у 2003 році почалося реформування Збройних сил Грузії, яке супроводжувалося збільшенням військових витрат. У період після 2003 року Грузія поставила світовий рекорд зі зростання військового бюджету, який у 2003–2007 роках збільшився більше ніж у 30 разів – з 30 млн (0,7% ВВП) у 2003 році до 940 млн доларів США (8,0% ВВП) у 2007 році. У вересні 2007 року уряд і парламент Грузії ухвалили рішення збільшити чисельність армії з 28 000 до 32 000 військовослужбовців. 15 липня 2008 року уряд і парламент Грузії ухвалили рішення збільшити військові витрати, а також чисельність армії з 32 000 до 37 000 військовослужбовців¹⁴⁸.

Рекомендації, які містяться в огляді, можуть бути адресовані центральним органам виконавчої влади, громадським і міжнародним організаціям.

¹⁴⁸ Андреев А., Улин И. Военные расходы Грузии в период с 2004 по 2014 год. Зарубежное военное обозрение. 2014. № 7 (808). С. 26–32.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Згідно зі ст. 70.2 Конституції Грузії «Сили оборони», захист Грузії – обов’язок кожного її громадянина. Порядок виконання військового обов’язку визначається в главі II Закону «Про військовий обов’язок і військову службу». Крім того, уряд Грузії в окремих постановках фіксує правила проходження військової служби в спеціальних службах.

Порядок проходження військової служби визначається регулюється законом¹⁴⁹, форму Форму військової служби встановлює Закон «Про військовий обов’язок і військову службу»¹⁵⁰. Відповідно до ст. 9 цього закону, особи у віці від 18 до 27 років, які перебувають чи зобов’язані перебувати на військовому обліку призовників і не мають підстав для звільнення від призову або відстрочки від призову на обов’язкову військову службу, можуть перебувати на обліку обов’язкової військової служби. Тривалість обов’язкового періоду військової служби становить 12 місяців (ст. 32.1.а). Закон «Про статус військовослужбовця» визначає статус військовослужбовця, осіб зі статусом військовослужбовця та їхні права й обов’язки, а також основні гарантії соціальної та правової безпеки військовослужбовців, членів їхніх сімей та осіб, звільнених із військової служби¹⁵¹.

Особи зі статусом військовослужбовця є військовослужбовцями Збройних сил Грузії, публічних юридичних осіб у системі Міністерства оборони Грузії та військових відомств, а також резервістами під час служби у військовому резерві (ст. 1.в).

Згідно із Законом «Про військовий обов’язок і військову службу», день початку військової служби вважається днем зарахування до військової частини або на військову службу відповідної військової установи. Днем закінчення військової служби вважається день виключення зі списку військовослужбовців після закінчення встановленого строку. Громадяни, призвані на військову службу, приймають військову присягу (ст. 3). Їм присвоюються військові звання, вони розміщуються в казармах і призначаються на відповідні військові пости.

Відповідно до Закону «Про військовий обов’язок і військову службу» (ст. 38.2.а.а.а), особі, призваній на обов’язкову військову службу, присвоюється первинне військове звання (звання рядового).

149 Конституция Грузии. Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=35> (дата звернення: 19.02.2021).

150 О воинской обязанности и военной службе : Закон Грузии. Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/31780?publication=76> (дата звернення: 19.02.2021).

151 On the Status of a Servicemember : Law of Georgia (unconsolidated version). Legislative Herald of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/28156?publication=21> (дата звернення: 19.02.2021).

Особа, взята на військовий облік, до 27-річного віку іменується призовником (ст. 14.4)¹⁵².

Процес призову координує Міністерство регіонального розвитку та інфраструктури Грузії. Відповідний департамент цього міністерства отримує з муніципалітетів / районів Тбілісі інформацію про перебіг та результати призову громадян на обов'язкову військову службу та в разі вимоги надає її Міністерству оборони Грузії.

Згідно із Законом «Про військовий обов'язок і військову службу», військовий облік громадянина (призовника, резервіста) здійснюється за місцем його реєстрації, а військовий облік особи, яка не має місця реєстрації, – за її фактичним місцем проживання. Військовий облік громадянина (призовника, резервіста) веде муніципалітет / район (ст. 12.1)¹⁵³.

Порядок взяття громадян на військовий облік визначається Положенням про військовий облік громадян, яке затверджує уряд Грузії¹⁵⁴.

Військовий (первинний) облік призовника здійснює відповідний муніципалітет або район м. Тбілісі, якщо призовник проживає в столиці Грузії (муніципалітет / район Тбілісі). Військовий (первинний) облік призовника оформляється індивідуальним адміністративно-правовим актом мера муніципалітету / управителя району м. Тбілісі (гамгебелі).

Структурна одиниця муніципалітету веде військовий облік особи з 1 січня до 30 квітня з того моменту, коли їй виповнюється 17 років. Уповноважена посадова особа муніципалітету / району Тбілісі повідомляє особу про прийняте рішення про постановку її на військовий облік, а також про її зобов'язання у зв'язку з постановкою на військовий облік і призовом на обов'язкову військову службу. Муніципалітет / район Тбілісі в разі вимоги звіту з даними про військовий облік призовників і призов на обов'язкову військову службу надає його Міністерству регіонального розвитку та інфраструктури Грузії, яке подає ці дані Міністерству оборони Грузії та уряду Грузії (ст. 14).

Особа у зв'язку з військовим обліком зобов'язана з'явитися в муніципалітет / район Тбілісі за викликом уповноваженої посадової особи муніципалітету / району Тбілісі. У разі вимоги уповноваженої посадової особи муніципалітету / району Тбілісі призовник, який перебуває на військовому обліку, зобов'язаний у двотижневий термін надати цьому посадовцю інформацію про свій сімейний стан, місця роботи й проживання (фактичне та реєстрації), зміни посади, освіти, а також іншу інформацію, передбачену законодавством Грузії.

Призовник зобов'язаний при зміні місця проживання (фактичного або реєстрації) з'явитися у двотижневий термін за новим місцем проживання для постановки на військовий облік; при виїзді для проживання за кордон – у двотижневий термін з'явитися в посольство або представництво Грузії для реєстрації на військовий облік (ст. 16).

152 Закон «Про статус військовослужбовця». Доступно на: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/28156?publication=21>, виноска 92. (дата звернення: 19.02.2021).

153 Там само. Посилання 92.

154 Положення про військовий облік громадян. Законодавчий вісник Грузії. Виноска 95. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2864106?publication=0> (дата звернення: 19.02.2021) [грузинською].

Призов громадян на військову службу для виконання військового обов'язку здійснюється, як правило, два рази на рік – навесні й восени. Конкретні терміни початку призову громадян на військову службу визначаються постановою уряду Грузії (ст. 22). Наприклад, у 2019 році максимальна кількість людей, необхідних для проходження обов'язкової військової служби, становила 8590. Більшість призовників служать в Міністерстві оборони Грузії і підрозділах Пенітенціарної служби.

Підставою для призову на обов'язкову військову службу є постанова уряду Грузії, в проєкті якої мають бути враховані вимоги Міністерства оборони Грузії, Спеціальної пенітенціарної служби, Спеціальної служби державної охорони, Служби державної безпеки Грузії та Міністерства внутрішніх справ Грузії (ст. 20).

Рішення про призов особи на обов'язкову військову службу може бути прийняте тільки після досягнення нею 18-річного віку¹⁵⁵.

За організацію призову громадян на обов'язкову військову службу несе відповідальність мер муніципалітету, а в муніципалітеті м. Тбілісі – мер м. Тбілісі. Призов громадян на обов'язкову військову службу здійснює муніципалітет / район Тбілісі, а призов на контрактну (професійну) військову службу – Міністерство оборони Грузії або відповідне відомство.

Закон визначає перелік осіб, звільнених від призову на військову службу:

- а) особи, визнані непридатними до військової служби за станом здоров'я;
- б) особи, які пройшли військову службу в збройних силах іншої держави;
- в) особи, засуджені за тяжкий або особливо тяжкий злочин;
- г) особи, які пройшли не військову, а альтернативну трудову службу;
- д) єдиний син у сім'ї, в якій щонайменше один член сім'ї був убитий в боротьбі за територіальну цілісність Грузії або під час служби в армії;
- е) депутат парламенту Грузії.

Прем'єр-міністр Грузії правомочний звільняти від призову на обов'язкову військову службу особливо обдарованих призовників. Від військового обов'язку звільняються громадяни зі статусом особи з обмеженими можливостями, визначеним законодавством Грузії (ст. 29). Закон також передбачає відстрочку від призову (ст. 30).

Громадянин, який підлягає призову на обов'язкову військову службу, проходить медичний огляд в постійно діючій військово-медичній експертній комісії в збірно-розподільному центрі. Вона після огляду призовника видає висновок про його придатність до військової служби.

Для призову на обов'язкову військову службу на місці створюється призовна комісія муніципалітету. Склад призовної комісії муніципалітету / призовної комісії району м. Тбілісі затверджує мер відповідного муніципалітету.

¹⁵⁵ Постанова Уряду Грузії про призов громадян на осінь 2019 року на обов'язкову військову службу. Законодавчий вісник Грузії. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/4628870?publication=0> (дата звернення: 19.02.2021) [грузинською].

Права, обов'язки і порядок діяльності призовної комісії визначено в ст. 25 закону¹⁵⁶.

Призовник зобов'язаний з'явитися на засідання призовної комісії за викликом мера муніципалітету / управителя району м. Тбілісі або уповноваженої ним посадової особи, а також для призову на обов'язкову військову службу.

Призовник, який за викликом структурної одиниці муніципалітету або після отримання відповідної повістки про призов на військову службу не з'явиться в зазначений термін з неповажної причини, вважається особою, яка ухиляється від виконання військового обов'язку, й притягується до відповідальності згідно з Кодексом про адміністративні правопорушення (ст. 1961, 197, 1971, 198)¹⁵⁷.

Якщо лікар, член призовної комісії або інші посадові особи, які беруть участь у медичному огляді громадянина у зв'язку з його / її військової реєстрацією, підготовкою до військової служби та її проходженням, допомагають громадянину ухилитися від військового обов'язку, вони несуть відповідальність відповідно до законодавства Грузії (ст. 45)¹⁵⁸.

Згідно із Законом «Про військовий обов'язок і військову службу», Міністерство внутрішніх справ Грузії зобов'язане у визначених законодавством межах вести розшук і за наявності законних підстав затримувати громадян, які ухиляються від призову на військову службу або проходження військової служби (ст. 6.6)¹⁵⁹.

Підставою для призову на обов'язкову військову службу є постанова уряду Грузії, в проєкті якої мають бути враховані вимоги Міністерства оборони Грузії, Спеціальної пенітенціарної служби, Спеціальної служби державної охорони, Служби державної безпеки Грузії та Міністерства внутрішніх справ Грузії. ПОВТОР

Призов громадян на військову службу для несення військового обов'язку здійснюється, як правило, два рази на рік – навесні й восени. Щорічна кількість призваних на військову службу різна. Наприклад, у 2019 році максимальна кількість людей, необхідних для проходження обов'язкової військової служби, становила 8590¹⁶⁰. Більшість призовників служать в Міністерстві оборони Грузії і підрозділах Пенітенціарної служби.

Закон «Про статус військовослужбовця» визначає статус військовослужбовця, осіб зі статусом військовослужбовця, їхні права та обов'язки, а також основні гарантії соціальної і правової безпеки військовослужбовців, членів їхніх сімей та осіб, звільнених з військової служби¹⁶¹.

156 Положення про військовий облік громадян. Виноска 95. Доступно на: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2864106?Publication=0> (дата звернення: 19.02.2021)

157 Administrative Offences Code of Georgia (unconsolidated version). Legislative Herald of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/28216> (дата звернення: 19.02.2021).

158 Там само. Посилання 98. Кодекс про адміністративні правопорушення. Ст. 1963, 1966.

159 Там само. Посилання 99.

160 Постанова Уряду Грузії про призов громадян на осінь 2019 року на обов'язкову військову службу. Доступно на: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/4628870?publication=0> (дата звернення: 19.02.2021)

161 Закон «Про статус військовослужбовця». Доступно на: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/28156?publication=21> (дата звернення: 19.02.2021)

Порядок виконання військового обов'язку визначається в главі II Закону «Про військовий обов'язок і військову службу». Крім того, уряд Грузії в окремих постановках фіксує правила проходження військової служби в спеціальних службах.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову й проходження військової служби

Закон «Про статус військовослужбовця» визначає соціальні та правові гарантії військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Особливі характеристики правового статусу військовослужбовців зумовлені зобов'язаннями, які покладаються на них щодо збройної оборони держави, що пов'язано з виконанням поставлених завдань за будь-яких умов, у тому числі у випадках, коли їхньому життю загрожує небезпека. Компенсація за часткові обмеження громадянських прав і свобод військовослужбовців, пов'язані з особливими умовами військової служби, здійснюється відповідно до Закону «Про статус військовослужбовця» та інших нормативних актів.

Відповідно до ст. 4 («Соціально-правові гарантії безпеки військовослужбовців»):

1. Соціальне й правове забезпечення військовослужбовців гарантується державою, яка створює для них відповідні умови життя з урахуванням особливих умов і характеру військової служби.
2. Усі військовослужбовці незалежно від їхньої посади й військового звання рівні перед законом. Відмінності в їхніх правах, умовах проходження військової служби й порядку матеріального забезпечення визначаються законодавством Грузії.
3. Соціальний і правовий захист військовослужбовців, осіб, звільнених із військової служби, та членів їхніх сімей гарантується державою.
4. З огляду на особливі умови військової служби, інші додаткові гарантії соціального забезпечення військовослужбовців визначаються відповідним законодавством Грузії¹⁶².

Закон передбачає:

- ❖ право на участь у державній і громадській діяльності (ст. 5);
- ❖ право на свободу слова та інформації (ст. 6);
- ❖ право на свободу совісті, релігії і переконань (ст. 7);
- ❖ право на захист свободи, честі й гідності людини (ст. 8);

162 Там само. Посилання 102.

- ❖ право на свободу пересування (ст. 9);
- ❖ право на реалізацію трудових прав (ст. 10);
- ❖ час роботи та право на відпочинок (ст. 11);
- ❖ матеріальну підтримку (ст. 12);
- ❖ право власності (ст. 13);
- ❖ право на житло (ст. 14);
- ❖ захист життя й охорону здоров'я військовослужбовця (ст. 16);
- ❖ державне страхування військовослужбовців; відшкодування шкоди (ст. 17);
- ❖ право на освіту; участь у культурному житті (ст. 18);
- ❖ пільги на поїздки в транспорті й комунальні послуги (ст. 19).

Отже, можна стверджувати, що правові гарантії прав призовників та інших військовослужбовців достатньою мірою представлені в законодавстві Грузії. Нижче розглянуто проблеми імплементації цих норм закону.

Діяльність громадянського суспільства й моніторинг ситуації в цій сфері є однією з інституційних гарантій дотримання прав, проте щодо ролі неурядового сектору в Грузії з точки зору призову на військову службу та захисту прав військовослужбовців слід зазначити, що неурядових організацій, які займаються цими питаннями, не існує. Неурядові організації та центри, які працюють у сфері безпеки й оборони, виконують цю функцію лише частково. Інституційна школа, створена в межах «Розширеного пакету», прийнятого під час саміту НАТО в Уельсі, більше займається освітніми програмами. Важливу роботу виконує Департамент захисту військовослужбовців при Народному захиснику Грузії. Виходить військово-аналітичний журнал «Арсенал». В останні роки питаннями дотримання прав громадян, призваних на службу, активно займається Грузинський інститут геостратегічних і євроатлантичних досліджень.

Багато в чому відсутність інтересу з боку неурядових організацій до питань прав призовників і військовослужбовців обумовлена тим, що грузинська армія все активніше розвивається відповідно до стандартів НАТО, важливою складовою яких є права військовослужбовців і призовників, як і викорінення нестатутних відносин, жорстокого й нелюдського ставлення до військовослужбовців з боку їхніх товаришів по службі або старших за званням. Це не означає, що проблем немає, а лише свідчить, що ці прояви не мають системного та інституціоналізованого характеру.

3. **Порушення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників**

Закон «Про Народного захисника Грузії» визначає повноваження омбудсмена, до яких належить і моніторинг дотримання прав військовослужбовців.

Народний захисник Грузії при проведенні перевірки має право:

- а) безперешкодно входити до будь-якого органу державної влади та органу місцевого самоврядування, на підприємства, в організації та установи, в тому числі до військових підрозділів, пенітенціарних установ, місць затримання та інших місць обмеження волі;
- б) вимагати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських установ або посадових осіб, а у зв'язку зі справами про дискримінацію також від фізичних та юридичних осіб, інших організаційних утворень, об'єднань осіб без створення юридичної особи або суб'єктів підприємницької діяльності та негайно або не пізніше 10 днів отримувати всі необхідні для перевірки відомості, документи та інші матеріали;
- в) вимагати від будь-яких посадових осіб, чиновників, прирівняних до них осіб, а у зв'язку зі справами про дискримінацію також від фізичних та юридичних осіб, інших організаційних утворень, об'єднань осіб без створення юридичної особи або суб'єктів підприємницької діяльності та отримувати письмові роз'яснення щодо розслідуваних питань;
- г) за допомогою державних або/та недержавних установ проводити експертні дослідження або/та готувати висновки; залучати фахівців / експертів до виконання експертних або/та консультаційних робіт;
- д) знайомитися з кримінальними, цивільними та адміністративними справами, рішення по яких набули законної сили¹⁶³.

В апараті народного захисника Грузії функціонує Департамент із захисту прав людини, що діє у сфері оборони¹⁶⁴. Омбудсмен має право розслідувати можливі порушення у сфері оборони, розглядати індивідуальні скарги, здійснювати моніторинг і надавати рекомендації.

Найбільш поширеними порушеннями прав військовослужбовців є проблеми з належними умовами праці та правом на відпустку. Існують недоліки в процедурі медичного огляду призовників, відбуваються порушення конфіденційності щодо призовників.

У разі незначних дисциплінарних порушень трапляються випадки довільного й групового покарання.

Було кілька справ щодо злочинів, передбачених ст. 333 («Перевищення службових повноважень») і 115 («Доведення до самогубства») Кримінального кодексу Грузії¹⁶⁵.

163 О Народном Защитнике Грузии : Закон Грузии. Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/33034?publication=23> (дата звернення: 19.02.2021).

164 Департамент Народного захисника Грузії із захисту прав людини, який діє у сфері оборони. URL: <http://www.ombudsman.ge/geo/190408023642departamentis-shesakheb> (дата звернення: 19.02.2021) [грузинською].

165 Уголовный кодекс Грузии. Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=212> (дата звернення: 19.02.2021).

4. Рекомендації

Щороку народний захисник у своїй парламентській доповіді вказує на порушення прав людини у сфері оборони й надає рекомендації відповідним органам¹⁶⁶. Більшість цих рекомендацій не стосуються сфери правового регулювання, проте можуть полягати в змінах до інструкцій, наказів та інших підзаконних актів. Деякі з рекомендацій впроваджені, а деякі залишаються невиконаними.

Серед рекомендацій актуальними є такі питання:

- ❖ У відділах безпеки військової поліції замість невеликих кабін для відпочинку передбачити більш просторі й добре обладнані кімнати.
- ❖ Викорінити практики довільних і групових покарань у разі незначних дисциплінарних порушень.
- ❖ Зняти обмеження права користуватися мобільними телефонами у вільний час, оскільки телефони є єдиним способом спілкування з членами сім'ї.
- ❖ Додати штат перекладачів до військових частин, де служать представники етнічних меншин, щоб уникнути конфліктів між військовослужбовцями і щоб представники меншин за необхідності мали можливість проводити конфіденційні співбесіди зі своїми командирами.

¹⁶⁶ Parliamentary Reports / Public Defender (Ombudsman) of Georgia. URL: <http://ombudsman.ge/eng/saparlamento-angarishebi> (дата звернення: 19.02.2021).

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

Скорочення

В/с – військовослужбовці

ЗС – Збройні сили

КНБ – Комітет національної безпеки РК

МВС – Міністр внутрішніх справ

МО – Міністерство оборони

НГ – Національна гвардія

РК – Республіка Казахстан

Вступ

Військова служба, захист РК – обов'язки її громадян¹⁶⁷. В/с користуються правами й свободами з урахуванням обмежень, визначених законами¹⁶⁸. В/с не мають входити або виступати на підтримку партій, професійних спілок¹⁶⁹. Вилучення й обмеження прав і свобод, особливі обов'язки та відповідальність компенсуються додатковими правами й пільгами¹⁷⁰. В/с при виконанні обов'язків (їх 16) перебувають під захистом держави. Правові акти про військову службу періодично переглядаються. Частина – з грифом «для службового користування». З 2017 року суттєвих змін не вносилося.

Цей огляд не претендує на повний аналіз сфери призову. У ньому зроблено спробу розкрити очевидні прогалини в дотриманні прав і свобод людини.

167 Ст. 36 Конституції РК.

168 Ст. 6 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

169 Ч. 2 ст. 23 Конституції РК.

170 Ст. 5 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби й процедуру призову

Порядок і види військової служби визначені в Законі РК «Про військову службу і статус в/с» (далі – Закон). Він поширюється на 4 категорії громадян РК¹⁷¹ і передбачає статус в/с, якого вони набувають¹⁷².

У в/с 9 прав, 10 обов'язків (ст. 30 Закону) і 9 обмежень. Вони користуються правами та свободами з обмеженнями, визначеними в законах РК.

В/с строкової військової служби, які мають технічну та професійну, вищу освіту та прослужили 6 місяців, мають право вступити на службу за контрактом¹⁷³.

В/с строкової служби, кадети й курсанти забезпечуються тільки посадовим окладом, також існує соціальне забезпечення¹⁷⁴.

Правовий захист в/с здійснюють суди¹⁷⁵.

Військовому обліку підлягають військовозобов'язані¹⁷⁶ й призовники за місцем проживання. Виняток: жінки без військово-облікової спеціальності; звільнені від виконання військового обов'язку; позбавлені волі; постійно проживають за межами РК; непридатні до військової служби. Ті, хто проходить військову службу, підлягають обліку в органах військового управління, військових частинах та установах.

171 Закон поширюється на:

- в/с РК, які проходять військову службу;
- військовозобов'язаних, призваних на військові збори;
- політичних державних службовців (якщо не суперечить Закону РК «Про державну службу РК»);
- членів сімей в/с, осіб, звільнених з військової служби, а також осіб, які загинули, померли, зникли без вісти або стали інвалідами в період проходження військової служби.

172 Ч. 1 ст. 5 Закону: «Статусу військовослужбовця набувають громадяни:

- призвані на військову службу (збори) – з дня видачі наказу про вибуття до місця служби (зборів);
- прибули на військову службу за контрактом – з дня видачі наказу про зарахування до списків особового складу частини;
- прибули до закладів військової освіти, якщо до цього вони не були в/с, – для закладів військової освіти з дня видачі наказу начальника закладу військової освіти про зарахування, за винятком уланів, а при вступі до іноземного закладу військової освіти – з дня видачі наказу керівника уповноваженого органу про направлення на навчання;
- улани, які завершили другий курс навчання у закладах військової освіти, що використовують програми технічної та професійної освіти на базі основної середньої освіти, – з дня видачі наказу про продовження навчання, переведення на третій курс і призначення на військову посаду змінного складу кадета».

173 П. 6 ст. 37 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

174 Глава 8 Закону РК «Про військову службу і статус в/с». Наприклад, отримання медичної допомоги, житла, відпустки, відшкодування витрат, пайку, спеціальне обчислення вислуги років (додаткове забезпечення окремих категорій в/с), для звільнених – лікування, пенсія; в разі смерті, отримання інвалідності – компенсація та ін.

175 П. 2 ст. 28 Закону РК «Про оборону та ЗС РК».

176 Згідно з п. 22 ст. 1 Закону РК «Про військову службу і статус в/с», «військовозобов'язані – громадяни РК, які перебувають на військовому обліку та в запасі до граничного віку перебування на військовому обліку».

Військовий облік передбачає: приписку до призовних дільниць, медичний огляд, проходження медичної комісії військово-лікарської експертизи. Приписку здійснюють місцеві виконавчі органи (акімату) спільно з органами військового управління. До приписної комісії, що затверджується щорічно акімом, належать акім, представники військового управління, поліції, заступник начальника управління охорони здоров'я та секретар. Мета – поставити на військовий облік допризовників – громадян чоловічої статі, яким у рік приписки виповнюється 17 років.

«Допризовник» і «призовник» – особи чоловічої статі, громадяни РК. Призовники приписані до призовних дільниць та підлягають призову на строкову військову службу¹⁷⁷. Допризовників готують до військової служби¹⁷⁸, поки вони не поставлені на військовий облік.

Військова служба¹⁷⁹ – за призовом і контрактом¹⁸⁰. Громадяни, призвані на військові збори, виконують обов'язки військової служби.

Проходження військової служби в мирний і воєнний час охоплює навчання в закладах військової освіти, призов, добровільний вступ на службу за контрактом, присвоєння звання, призначення на посаду та переміщення по службі, ротацію, звільнення, атестацію, надання відпусток, проходження зборів, інші обставини (події)¹⁸¹.

До військової служби за призовом належать:

- ❖ строкова – 12 місяців, навчання на очних відділеннях закладів освіти правоохоронних і спеціальних органів, військова підготовка в організаціях МО;
- ❖ офіцерів – 24 місяці;
- ❖ під час мобілізації, воєнного стану, у воєнний час, під час військових зборів.

В/с приймають присягу при призові на військові збори і під час мобілізації, студенти військових кафедр – на навчальних зборах.

Встановлено 21 військове звання, посади 4 складів¹⁸².

Початком військової служби вважається день видання наказу¹⁸³.

Звільнення з військової служби можливе з 15 підстав.

177 П. 5 і 6 ст. 1, відповідно, Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

178 «Підготовка до військової служби» охоплює початкову військову підготовку, за додатковими освітніми програмами, з військово-технічних та інших спеціальностей і за програмами офіцерів і сержантів запасу. Загальне військове навчання (для цивільної оборони та комплектування ЗС у воєнний час) чоловіків – від 16 до 60 років і жінок (які не мають дітей або мають дітей, старших 10 років) – від 18 до 45 років.

179 Згідно з п. 16 ст. 1 Закону РК «Про військову службу і статус в/с», «військова служба – особливий вид державної служби в/с ЗС, інших військ і військових формувань, спрямованої на безпосереднє забезпечення військової безпеки, пов'язаної із збройним захистом суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державного кордону РК».

180 Ст. 18 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

181 П. 3 Правил проходження військової служби в ЗС, інших військах і військових формуваннях РК.

182 Ст. 19 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

183 П. 8 Правил проходження військової служби в ЗС, інших військах і військових формуваннях РК. П. 5 ст. 17 Закону РК «Про органи національної безпеки».

1.1. Процедура призову

Призов громадян на строкову військову службу – комплекс заходів для комплектування особовим складом ЗС, інших військ і військових формувань на основі військового обов'язку. Акімати забезпечують військовий облік і підготовку громадян до військової служби, їх призов на військову службу та під час мобілізації, на військові збори¹⁸⁴. МО РК проводить призов: до системи цивільної оборони та за мобілізацією¹⁸⁵. МВС РК забезпечує участь НГ в організації призову й звільнення в/с строкової служби з лав НГ¹⁸⁶.

Призов на строкову військову службу відбувається два рази на рік за указом президента¹⁸⁷.

Призову підлягають чотири категорії: громадяни від 18 до 27 років, які не мають права на відстрочку або звільнення від призову, в кількості, необхідній для комплектування військ¹⁸⁸; офіцери запасу – до 29 років, придатні до служби, в мирний час¹⁸⁹, за заявками уповноважених органів; військовозобов'язані на військові збори (навчальні, перевірочні, спеціальні); громадяни під час мобілізації, в період воєнного стану й часу на підставі указу президента.

Громадянин вважається призваним у день видання наказу начальника органу військового управління про його призов. Керівники організацій зобов'язані відкликати громадян, які підлягають призову, з відряджень, організовувати їх оповіщення та прибуття на призовний пункт для проведення медичного огляду.

1.2. Призовні комісії

Мета утворення (на період призову) за рішенням акіматів призовних комісій – проведення призову на військову службу. Графік призову затверджується акіматом.

До призовних комісій з чотирьох осіб можуть входити й інші державні органи, громадські об'єднання, але кількість їхніх членів має бути непарною. В обласну (міста республіканського значення, столиці)¹⁹⁰ комісію входить також заступник керівника місцевого органу КНБ РК¹⁹¹.

184 П. 4 ст. 9 Закону РК «Про оборону та ЗС РК».

185 П. 2 ст. 14 Закону РК «Про громадський захист».

186 П. 6 ст. 12 Закону РК «Про НГ РК».

187 Повноваження президента РК щодо «прийняття рішення про призов громадян...» – п. 11 ч. 2 ст. 5 Закону РК «Про оборону та ЗС РК», уряду – ст. 31 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

188 Ст. 31 Закону РК «Про військову службу і статус в/с».

189 Постанова Уряду «Про затвердження Правил організації та проведення призову громадян РК на військову службу».

190 Далі - обласна.

191 П. 42-1, 44 ст. 56 Закону РК «Про Державний кордон РК», КНБ РК: «на період проведення призову громадян на військову службу бере участь у роботі призовних комісій»; «на основі представлених місцевими органами

Медичні комісії проводять огляд допризовників, призовників, військовозобов'язаних (призваних на військові збори) громадян, які прибувають на службу за контрактом, до закладів військової освіти, на військові кафедри, в спеціалізовані організації МО. Порядок і склад комісій визначаються Правилами¹⁹².

1.3. Види військ для проходження військової служби

Уряд РК визначає категорії та кількість осіб для призову на службу.

ЗС складаються з органів військового управління, видів ЗС, родів військ, спеціальних військ, військ матеріально-технічного забезпечення, територіальних військ, закладів військової освіти, військово-наукових установ та інших організацій. Спеціальні війська – військові частини й підрозділи інженерного, геоінформаційного та гідрометеорологічного забезпечення, розвідки, радіаційного, хімічного та біологічного захисту, зв'язку, радіоелектронної боротьби, інформаційного протиборства, військової поліції (для виконання спеціальних завдань із забезпечення бойової діяльності ЗС)¹⁹³.

Інші війська й військові формування – прикордонна служба, авіаційна служба, прикордонна академія, органи військової контррозвідки і військової поліції КНБ та інші підрозділи КНБ РК, Сили особливого призначення, Служби державної охорони РК, НГ РК, військово-слідчі органи МВС РК, органи управління та військові частини цивільної оборони уповноваженого органу у сфері цивільного захисту, органи військової прокуратури¹⁹⁴.

У 2018 році було призвано 35 000 осіб, у 2019 – понад 30 000¹⁹⁵, у 2020 – 34 358¹⁹⁶.

військового управління РК зведених даних здійснює моніторинг та відбір призовного контингенту для потреб Прикордонної служби КНБ РК».

192 Наказ МО РК «Про затвердження Правил проведення військово-лікарської експертизи та Положення про органи військово-лікарської експертизи в ЗС РК».

193 Ст. 19 Закону РК «Про оборону та ЗС РК».

194 П. 15 ст. 1 Закону РК «Про оборону та ЗС РК».

195 Скільки казахстанцев призвуть на воинскую службу. Курсив. 13.02.2020. URL: <https://kursiv.kz/news/ob-schestvo/2020-02/skolko-kazakhstancsev-prizovut-na-voinskuyu-sluzhbu> (дата звернення: 19.02.2021).

196 Постанова Уряду РК від 12.02.2020 р. № 266.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та проходження служби

2.1. Право на відстрочку¹⁹⁷ та звільнення від призову

Відстрочка надається громадянам за рішенням районної призовної комісії з трьох підстав (сімейні обставини, для продовження освіти, за станом здоров'я) та «інших причин»¹⁹⁸. Відстрочка від призову на військові збори не надається, а під час мобілізації, воєнного стану й у воєнний час призупиняється, за винятком відстрочки за станом здоров'я.

Громадянин має право відмовитися від відстрочки (за винятком відстрочки за станом здоров'я), подавши заяву й нотаріально завірений документ від зацікавлених осіб та органів соціального захисту населення.

№	Звільнення від призову	
	на військову службу	на військові збори
1	Визнані непридатними до військової служби за станом здоров'я (якщо не втратили підстави для звільнення від призову)	Особи, які працюють в державних органах РК на посадах, пов'язаних із забезпеченням оборони, безпеки й правопорядку
2	Не призвані на строкову військову службу після досягнення 27 років	Авіаційний персонал державної, цивільної та експериментальної авіації
3	У яких один із родичів загинув, помер, став інвалідом I або II групи при виконанні обов'язків у період військової служби	Особи, які працюють в сільському господарстві та в організаціях з ремонту сільськогосподарської техніки, на період посівних і збиральних робіт
4	Проходили військову (альтернативну) службу в іншій державі	Педагоги закладів освіти очної форми навчання на період навчального року

197 «Відстрочка – перенесення терміну призову громадян на військову службу на підставах, передбачених цим законом».

198 Відстрочка від призову (з інших причин) надається: 1) педагогам; 2) лікарям на весь період роботи в системі охорони здоров'я; 3) депутатам парламенту РК, місцевих представницьких органів на строк їхніх повноважень; 4) особам, щодо яких ведеться дізнання, досудове слідство або кримінальні справи розглядаються судами, до закінчення цих процедур; 4-1) членам льотних екіпажів цивільних повітряних суден, інженерам, механікам і технікам цивільної авіації, які мають відповідну освіту, на весь період роботи в цивільній авіації; 5) членам екіпажів суден, які мають відповідну освіту, на весь період роботи на водному транспорті; 6) особам, які проходять первинну професійну підготовку в організаціях освіти правоохоронних органів.

5	Проходили службу в спеціальних державних органах РК, за винятком вказаних у п. 9 ст. 51 Закону РК «Про спеціальні державні органи РК»	Які навчаються в закладах освіти очної форми навчання
6	Мають учений ступінь	Військовозобов'язані-жінки
7	Священнослужителі зареєстрованих релігійних об'єднань	Військовозобов'язані протягом 2 років після звільнення в запас (не звільняються від проходження спеціальних зборів)
8	Громадяни із судимістю (в мирний час)	Мають трьох і більше дітей віком до 18 років
9		Щодо яких ведеться дізнання, досудове слідство, кримінальна справа розглядається судом
10		Військовозобов'язані, обрані (призначені) депутатами парламенту РК або місцевих представницьких органів

2.2. Відповідальність за порушення законодавства у сфері військового обов'язку, військової служби й оборони

В/с можуть нести чотири види відповідальності у зв'язку з проходженням військової служби: кримінальну¹⁹⁹, адміністративну²⁰⁰, цивільно-правову й дисциплінарну.

Діяльність (бездіяльність) в/с можуть бути оскаржені.

За порушення дисципліни застосовуються сім видів стягнень²⁰¹. Відносно в/с строкової служби й курсантів – позбавлення чергового звільнення з військової частини або з корабля на берег і позбавлення нагрудного знака відмінності. Відносно офіцерів за призовом – пониження у званні до молодшого сержанта. Порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності встановлений загальновійськовими статутами.

¹⁹⁹ Ст. 437–466 КК РК.

²⁰⁰ Ст. 642–652 КпроАП РК.

²⁰¹ Ст. 53 закону: зауваження, догана, сувора догана, попередження про неповну службову відповідність, пониження в посаді, у званні на один ступінь, звільнення за негативними мотивами (не застосовується до призовників).

3. Порухення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників

Альтернативну цивільну службу законодавством не передбачено.

Комітет ООН з прав людини у 2016 році рекомендував Казахстану прийняти відмову від військової служби за переконаннями. Комітет зазначив, що держава-учасниця не виконала його попередню рекомендацію (див. CCPR/C/KAZ/CO/1, п. 23) переглянути своє законодавство з метою визнання права людини на відмову від проходження військової служби з релігійних та інших переконань і передбачити в ньому положення про альтернативну військову службу (ст. 18)²⁰².

Державі-учасниці слід визнати в законодавчому порядку право на відмову від проходження військової служби з релігійних та інших переконань, а також передбачити альтернативну службу цивільного характеру для осіб, які відмовляються від проходження військової служби за цими переконаннями.

Механізм захисту прав призовників

Правовий захист в/с здійснюється судами²⁰³. В/с має право оскаржити рішення та дії вищим посадовим особам протягом 3 місяців з дня, коли дізнався про порушення прав²⁰⁴. Громадський контроль в установах закритого типу у вигляді Національного превентивного механізму, який діє за формулою «Омбудсмен+», має право відвідувати з метою превенції катувань тільки гауптвахти, але не інші місця²⁰⁵, підмандатні МО.

4. Рекомендації

- ❖ Із 2020 року нововведення: за особами, які підлягають призову на військові збори й строкову службу, на період проходження медичної комісії зберігаються місце роботи (посада), заробітна плата, а на період проходження служби – місце роботи²⁰⁶. Система захисту прав людини має місце за наявності законодавства, органу захисту й процедури. Держава повинна забезпечити їх створення й належне функціонування.

202 П. 45 і 46 Прикінцевих зауважень Комітету ООН з прав людини, від 2016 року.

203 П. 2 ст. 27 Закону РК «Про оборону та ЗС РК».

204 П. 3-1 ч. 1 ст. 6 Закону «Про військову службу і статус в/с».

205 Згідно зі ст. 4 Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань, «місце утримання під вартою – будь-яке місце, що перебуває під юрисдикцією та контролем (держави), де утримуються або можуть утримуватися особи, позбавлені волі, за розпорядженням державного органу або за його вказівкою, або з його відома чи мовчазної згоди».

206 Постанова Уряду про зміни в Правилах організації та проведення призову громадян РК на військову службу.

- ❖ Запровадити доступну альтернативну військову службу²⁰⁷.
- ❖ Імплементувати стандарти ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, відмову від обов'язкової служби у зв'язку з переконаннями.
- ❖ Опублікувати повний перелік установ, відомств, до яких громадяни РК призиваються на строкову військову службу.
- ❖ Доповнити законодавство РК «свавільним затриманням» (так, подальша відмова від проходження служби допустима в будь-який час, і, якщо це тягне взяття під варту, то воно свавільне).
- ❖ Встановити заборону рабства, п. 3с ст. 8 Пакту²⁰⁸.
- ❖ Передбачити в законі представництво дітей-допризовників²⁰⁹ у зв'язку з «припискою до призовних дільниць», їх обов'язком з'явитися для приписки.
- ❖ Для дітей-уланів²¹⁰ як вразливої групи в/с потрібні особливі заходи захисту.
- ❖ Потребує аналізу п. 47 ст. 5 Закону РК «Про освіту» щодо непоширення повноважень органу у сфері освіти на заклади військової освіти.
- ❖ Дотримуватися гарантій, прав з урахуванням єдиного обмеження щодо асоціації в/с.
- ❖ Створити в РК незалежний інститут військових омбудсменів.
- ❖ Провести незалежні дослідження й моніторинг у зв'язку зі смертю в/с.
- ❖ Розширити коло установ, підмандатних Національному превентивному механізму, в яких проходять військову службу.
- ❖ Ратифікувати Римський статут.

207 Руководство по правам человека и основным свободам в/с / БДИПЧ ОБСЕ. 2008. С. 33. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/f/31394.pdf> (дата звернення: 19.02.2021).

208 «...Терміном “примусова чи обов'язкова праця” в цьому пункті не охоплюється: ...будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмовлення від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів...»

209 П. 2 ст. 1 Закону РК «Про права дитини РК».

210 До відання МО РК належать чотири республіканські школи «Жас улан», де навчаються 1700 вихованців 10–11 класів; учнів цих шкіл називають уланами.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ КИРГИЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Скорочення

ВВ – внутрішні війська

ДКНБ – Державний комітет національної безпеки

ДКСО – Державний комітет у справах оборони

ДОК ДСВП – Департамент з охорони виправних установ і конвоювання засуджених та осіб, узятих під варту, Державної служби виконання покарань при уряді КР

ЗС – Збройні сили

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

КР – Киргизька Республіка

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МНС – Міністерство надзвичайних ситуацій

МОЗ – Міністерство охорони здоров'я

НПА – нормативно-правові акти

НЦПК – Національний центр КР з попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання

ОМСУ – органи місцевого самоуправління

ППВО – первинна постановка на військовий облік

Вступ

У Національній стратегії розвитку КР на 2018–2040 роки особливу увагу приділено місцю й ролі виховання в молоді патріотизму шляхом створення системи військово-патріотичного виховання громадян із дошкільних установ і військової підготовки населення з відповідними соціальними гарантіями, зобов'язаннями та вимогами до громадян.

Встановлюючи для громадян обмеження й обов'язки, які накладає військова служба, держава тим самим бере на себе зобов'язання із забезпечення умов для проходження служби, захисту своїх громадян від посягання на їхні основні права й свободи, а в разі втручання – забезпечення їх відновлення та реабілітації.

Проте для виявлення прогалин у законодавстві та правозастосовній практиці необхідні періодичний аналіз і моніторинг ситуації. Їх результати можуть бути покладені в основу рекомендацій і сприяти поліпшенню ситуації.

Цей огляд розкриває основні прогалини в законодавстві КР, що регулює порядок призову громадян на строкову військову службу та її проходження, а також актуальні проблеми в забезпеченні й правовому захисті прав і свобод людини при призові та проходженні строкової військової служби. Результати аналізу та розроблені рекомендації спрямовані на подальше вдосконалення національного законодавства та практики у сфері забезпечення прав і свобод людини військовослужбовців строкової військової служби.

У **першому розділі** огляду подано основні положення НПА, що регулюють призов і проходження строкової військової служби. **Другий розділ** присвячений правовому регулюванню організації та проведення призову громадян на строкову військову службу. У **третьому розділі** відображено правові гарантії забезпечення та захисту прав військовослужбовців строкової військової служби. **Четвертий розділ** охоплює основні проблеми та порушення прав військовослужбовців строкової військової служби, а також рекомендації щодо поліпшення ситуації. У кожному розділі зроблено спробу відзначити прогалини в законодавстві й правозастосовній практиці. Всі НПА було взято з електронної версії Інформаційної правової бази «Токтом»²¹¹ в редакції на дату складання цього огляду.

За результатами аналізу можна виокремити кілька основних проблем, пов'язаних із призовом і проходженням строкової військової служби:

- а) відсутність в законах правового визначення та статусу призовника й військовослужбовця строкової військової служби, як і положень про права та свободи військовослужбовців строкової військової служби;
- б) відсутність ефективних механізмів та інструментів захисту прав військовослужбовців строкової військової служби та призовників;
- в) недостатнє забезпечення медичного огляду призовників під час призовного процесу;
- г) порушення основних прав і свобод при проходженні строкової військової служби, зокрема, права на свободу від жорстокого поводження, права на безпечні й відповідні стандартам умови проходження служби, на достатню медичну допомогу;
- д) відсутність належного ефективного та всебічного розслідування й реагування на факти порушень.

Період підготовки огляду збігся з умовами дії режиму надзвичайного стану на всій території Киргизстану та надзвичайного стану в окремих територіях через пандемію

211 Інформаційна правова база «Токтом». URL: <https://online.toktom.kg/>.

COVID-19. З метою недопущення поширення інфекційних захворювань у ЗС КР, інших військових формуваннях та державних органах КР, у яких законом передбачено проходження військової служби, звільнення в запас військовослужбовців та весняний призов були призупинені²¹² до їх відновлення 7 травня 2020 року²¹³. Однак терміни призову не були продовжені, що викликає стурбованість через якість його проведення. Також потрібне окреме вивчення питань, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод військовослужбовців строкової військової служби в умовах таких ситуацій.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Основними НПА КР, які встановлюють правові основи та регулюють порядок призову громадян на строкову військову службу й проходження її військовослужбовцями, є:

- ❖ Конституція КР від 27 червня 2010 року (далі – Конституція КР)²¹⁴.
- ❖ Закон КР «Про загальний військовий обов'язок громадян КР, про військову та альтернативну службу» від 9 лютого 2009 року № 43 (далі – Закон про ЗВО)²¹⁵.
- ❖ Закон КР «Про статус військовослужбовців» від 1 липня 1992 року № 930-XII (далі – Закон про СВ)²¹⁶.
- ❖ Закон КР «Про обов'язкове державне страхування життя і здоров'я військовослужбовців і військовозобов'язаних, призваних на навчальні та спеціальні збори, та прирівняних до них осіб» від 21 серпня 2004 року № 164 (далі – Закон про державне страхування)²¹⁷.
- ❖ Дисциплінарний статут ЗС КР, затверджений Законом КР від 7 серпня 1998 року № 116 (далі – ДС).²¹⁸

212 Указом Президента КР від 5 квітня 2020 року № 64 було призупинено дію Указу Президента КР про звільнення в запас та черговий призов на строкову військову та альтернативну службу в березні-травні 2020 року від 18 лютого 2020 року № 37. Підставою є п. 6 ст. 31 Закону КР «Про загальний військовий обов'язок громадян КР, про військову та альтернативну службу» від 9 лютого 2009 року № 43, згідно з яким звільнення військовослужбовців з військової служби призупиняється в разі запровадження надзвичайного або воєнного стану на період його дії.

213 Звільнення в запас та черговий призов на строкову військову службу були відновлені Указом Президента КР від 7 травня 2020 року № 82.

214 Прийнята референдумом (всенародним голосуванням) 27 червня 2010 року (в редакції Закону КР від 28 грудня 2016 року № 218).

215 В редакції Законів КР від 9 червня 2012 року № 79 ... 18 липня 2019 року № 94.

216 В редакції Законів КР від 12 січня 1994 року № 1388-XII ... 2 серпня 2018 року № 82.

217 В редакції Законів КР від 22 червня 2011 року № 51 ... 1 грудня 2017 року № 197 (2).

218 В редакції Законів КР від 21 червня 2002 року № 108 ... 10 листопада 2011 року № 203.

- ❖ Статут внутрішньої служби ЗС КР, затверджений Законом КР від 7 серпня 1998 року № 117 (далі – СВС)²¹⁹.
- ❖ Статут гарнізонної та вартової служб ЗС КР, затверджений Законом КР від 7 серпня 1998 року № 118 (далі – СГВС)²²⁰.
- ❖ Положення про підготовку та проведення призову громадян КР, затверджене Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 770 (далі – Положення про призов)²²¹.
- ❖ Положення про медичний огляд у ЗС, інших військових формуваннях та державних органах КР, в яких законом передбачено військову службу (на мирний і воєнний час), затверджене Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 771 (далі – Положення про медичний огляд)²²².
- ❖ Положення про порядок проходження строкової військової служби солдатами, сержантами й старшинами ЗС, інших військових формувань та державних органів КР, в яких законом передбачено військову службу, затверджене Постановою Уряду КР від 25 грудня 2009 року № 800 (далі – Положення про порядок проходження строкової військової служби)²²³.
- ❖ Положення про Військову прокуратуру, затверджене Постановою Уряду КР від 4 травня 1994 року № 279 (далі – Положення про Військову прокуратуру)²²⁴.
- ❖ Програма державних гарантій щодо забезпечення громадян у КР медико-санітарною допомогою, затверджена Постановою Уряду КР від 20 листопада 2015 року № 790 (далі – Програма державних гарантій)²²⁵.

Вказані закони не містять правового визначення поняття **«військовослужбовець строкової військової служби»**, хоча застосовують цей термін у своїх положеннях. У Законі про ЗВО є поняття **«строкова військова служба»** – це військова служба громадян, заснована на їх обов’язковому призові до ЗС та інших військових формувань КР у порядку, визначеному Законом про ЗВО. Згідно зі ст. 17 Закону про ЗВО, **«призову на строкову військову службу»** підлягають громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 25 років, які не мають права на відстрочку, права на звільнення або втратили право на відстрочку від призову на військову службу.

Виходячи зі змісту Закону про ЗВО, можна припустити, що **«військовослужбовцями строкової військової служби»** (далі – військовослужбовці) є призовані на строкову військову службу громадяни КР чоловічої статі у віці від 18 до 25 років, які не мають права на відстрочку, права на звільнення або втратили право на відстрочку від призову на військову службу.

219 В редакції Законів КР від 13 серпня 2004 року № 126 ... 2 серпня 2018 року № 82.

220 В редакції Закону КР від 30 липня 2013 року № 173.

221 В редакції Постанов Уряду КР від 6 лютого 2013 року № 52 ... 14 січня 2020 року № 8.

222 В редакції Постанов Уряду КР від 8 жовтня 2014 року № 586 ... 17 березня 2020 року № 160.

223 В редакції Постанов Уряду КР від 25 лютого 2016 року № 87 ... 14 березня 2019 року № 117.

224 В редакції Постанов Уряду КР від 9 жовтня 1995 року № 418 ... 2 лютого 2010 року № 52.

225 В редакції Постанов Уряду КР від 6 червня 2016 року № 302 ... 30 грудня 2019 року № 724.

Закон про ЗВО містить поняття «призов» (залучення громадян до виконання військового обов'язку) та **«призов громадян на військову службу»** (комплекс заходів, спрямованих на забезпечення комплектування особовим складом ЗС, інших військових формувань та державних органів КР, у яких законом передбачено військову службу на обов'язковій основі). Громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 25 років, які перебувають на військовому обліку в районних (міських) військових комісаріатах та які підлягають призову на строкову військову та альтернативну службу, вважаються **«призовниками»**. Однак, згідно зі ст. 13 цього закону, громадяни, які пройшли медичний огляд під час ППВО, рішенням комісії приймаються на облік призовників²²⁶.

Призов громадян на строкову військову службу здійснюється через районні (міські) військові комісаріати два рази на рік (у березні – травні та вересні – листопаді) повсюдно відповідно до указу президента КР²²⁷. З метою реалізації указу президента приймається постанова уряду КР²²⁸, якою затверджується склад Республіканської призовної комісії та даються вказівки з організації та проведення призову ДКСО²²⁹, МОЗ і МВС. Вказані відомства й міністерства виносять відповідний наказ для виконання цієї постанови. Після опублікування наказу ДКСО оголошуються накази районних (міських) військових комісарів про призов громадян на службу²³⁰. Очевидно, що вказані правові акти мають бути прийняті заздалегідь до початку призову для забезпечення достатнього часу на підготовку. Однак будь-яких уточнень щодо питання термінів прийняття цих актів законодавство не містить.

Ухвалення зазначених актів затверджує зобов'язання громадян, встановлені Законом про ЗВО. Так, згідно з п. 2 ст. 15 цього закону, громадяни при оголошенні указу президента, наказу районного (міського) військового комісара про призов або при отриманні повістки зобов'язані з'явитися на призовну дільницю, в якій вони перебувають на обліку. Точні терміни прибуття громадян на призовні ділянки визначаються наказами районних (міських) військових комісарів. Згідно зі ст. 17 закону, громадяни після опублікування указу президента зобов'язані з'явитися до районних (міських) військових комісаріатів за місцем проживання. Ці положення за змістом незрозумілі та складні в правозастосуванні.

226 Ця частина вимагає уточнення, тому що ППВО проходять громадяни, яким у наступному році виповнюється 16 років, значить, це можуть бути й 15-річні особи. Згідно з основними поняттями, що використовуються Законом про ЗВО, громадяни від 16 до 18 років є «допризовниками». Відповідно, виникають питання, що означає «облік призовників» і який статус в осіб, прийнятих на такий облік.

227 Ст. 15 Закону КР «Про загальний військовий обов'язок громадян КР, про військову та альтернативну служби» від 9 лютого 2009 року № 43 (в редакції Законів КР від 9 червня 2012 року № 79 ... 18 липня 2019 року № 94).

228 Указ президента, постанова уряду КР видаються два рази на рік перед початком призову. Наприклад, 18 лютого 2020 року було прийнято указ президента, 21 лютого 2020 року – постанову уряду.

229 Державний комітет у справах оборони є державним органом, до завдань якого належать у тому числі питання забезпечення діяльності військових комісаріатів, організації військового обліку, підготовки громадян до військової служби, призову на військову, альтернативну служби й на військові (мобілізаційні) збори та під час мобілізації, створення й накопичення військово-навченого резерву за військово-обліковими спеціальностями.

230 П. 75 Положення про підготовку й проведення призову громадян КР, затвердженого Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 770 (в редакції Постанов Уряду КР від 6 лютого 2013 року № 52 ... 14 січня 2020 року № 8).

Відповідно до п. 3 ст. 17 Закону про ЗВО, громадяни зобов'язані з'явитися до призовної комісії після отримання повістки районних (міських) військових комісаріатів. Повістка вручається громадянину особисто або його батькам, дружині під розпис посадової особи, яка представляє районний (міський) військовий комісаріат, або за місцем роботи / навчання керівником, іншою особою, відповідальною за військово-облікову роботу організації. На повістці мають бути зазначені цілі виклику, терміни прибуття та правові наслідки невиконання громадянами викладених в ній вимог. Повістку підписує районний (міський) військовий комісар або його заступник²³¹. Однак у законодавстві не уточнено, за скільки днів до зазначеного в повістці терміну прибуття призовник повинен отримати повістку. Це важливий момент, що вимагає конкретизації, оскільки в громадян має бути достатньо часу для відповідної підготовки.

Як було зазначено вище, призову на строкову військову службу підлягають громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 25 років, які не мають права на відстрочку, права на звільнення або втратили право на відстрочку від призову на військову службу²³². Водночас Положення про призов встановлює, що на службу призиваються громадяни чоловічої статі, яким до дня призову виповнюється 18 років²³³.

1.1. Порядок проведення призову

Порядок організації та проведення призову громадян на строкову військову службу визначається Положенням про призов²³⁴. Для проведення призову громадян розпорядженнями голів державних адміністрацій у районах (містах) створюються призовні комісії в складі: голови – районного (міського) військового комісара та членів комісії: представника місцевої державної адміністрації або органу місцевого самоврядування; представника міського (районного) відділу внутрішніх справ; старшого лікаря призовної комісії та секретаря. Присутність всіх членів призовної комісії під час її роботи є обов'язковою.

Створені районні (міські) призовні комісії вживають заходів з організації медичного огляду призовників і за його результатами та ступенем придатності до військової служби за станом здоров'я, з урахуванням освіти та спеціальності, а також сімейного стану приймають щодо кожного призовника відповідне рішення, яке записується в книгу протоколів і оголошується призовнику. Копія рішення призовної комісії за письмовою заявою громадянина видається йому на руки. У разі незгоди з рішенням призовної комісії громадянин може оскаржити його в Республіканську призовну комісію. Рішення

231 Там само. П. 74.

232 П. 1 ст. 17 Закону КР «Про загальний військовий обов'язок громадян КР, про військову та альтернативну служби» від 9 лютого 2009 року № 43 (в редакції Законів КР від 9 червня 2012 року № 79 ... 18 липня 2019 року № 94).

233 П. 66 ч. 1 глави 6 Положення про підготовку та проведення призову громадян КР, затвердженого Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 770 (в редакції Постанов Уряду КР від 6 лютого 2013 року № 52 ... 14 січня 2020 року № 8).

234 Положення про підготовку та проведення призову громадян КР, затверджене Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 770 (в редакції Постанов Уряду КР від 6 лютого 2013 року № 52 ... 14 січня 2020 року № 8).

Республіканської призовної комісії може бути оскаржене в суді²³⁵. Законом про ЗВО не встановлено процедуру розгляду скарги Республіканською призовною комісією. Також виникає питання щодо оскарження рішення Республіканської призовної комісії в суді, зокрема, щодо наявності достатнього часу для оскарження в судовому порядку та можливості безпосередньої участі громадянина в судовому засіданні, а також призупинення рішення про призов при оскарженні в суді. Закон не регулює ці та інші питання й не містить посилань на інші НПА.

Крім зазначених прогалин у законодавстві, що регулює процес призову на строкову військову службу, слід назвати основні проблеми на практиці, які вимагають уваги. Одним із важливих заходів призовного процесу є медичний огляд громадян. Положення про медичний огляд встановлює перелік лікарів, необхідних для належного медичного огляду: хірург, терапевт, невропатолог, психіатр, окуліст, отоларинголог, стоматолог і, за необхідності, лікарі інших спеціальностей. Медичний огляд проводиться на обладнаних призовних (збірних) пунктах, спеціально пристосованих для цих цілей. Однак залишається актуальним питання оснащеності лікарів, які проводять медичний огляд призовників, як і нестачі лікарів-фахівців в окремих регіонах.

Також, згідно з Програмою державних гарантій, громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу, за наявності направлення військово-лікарської комісії повинні проходити необхідні лабораторні та діагностичні дослідження, в тому числі робити загальний аналіз крові й сечі, флюорографію органів грудної клітини, ЕКГ. Ці діагностичні дослідження призовники мають здійснювати безкоштовно в центрах сімейної медицини. Однак вони все одно стикаються з необхідністю платити за аналізи, при цьому розмір плати різний. Також не існує єдиного прейскуранта на аналізи в державних медичних установах.

Ще одним питанням щодо медичного огляду, на яке необхідно звернути увагу, є кількість осіб, оглянутих протягом робочого дня. Так, згідно з Положенням про медичний огляд, кількість осіб, які проходять медичний огляд протягом робочого дня при призові на військову службу, не має перевищувати 50 осіб у мирний час.

Питання відправки призовників на збірні пункти також вимагає уваги. Так, після оголошення рішення призовної комісії про призов до ЗС призовникам вручаються відповідні документи, оголошується час прибуття в міський (районний) військовий комісаріат для відправки на збірний пункт та озвучується перелік документів, які необхідно мати при собі. Прибуття призовників у міські (районні) військові комісаріати для відправки встановлюється з розрахунком їх прибуття на збірні пункти не пізніше ніж за добу до відправлення військових команд²³⁶. Однак іноді призовники після оголошення рішення призовної комісії продовжують перебувати у військовому комісаріаті до відправки на збірний пункт.

235 П. 3 ст. 15 Закону КР «Про загальний військовий обов'язок громадян КР, про військову та альтернативну служби» від 9 лютого 2009 року № 43 (в редакції Законів КР від 9 червня 2012 року № 79 ... 18 червня 2019 року № 94).

236 П. 113 ч. 1 глави 7 Положення про підготовку та проведення призову громадян КР, затвердженого Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 770 (в редакції Постанов Уряду КР від 6 лютого 2013 року № 52 ... 14 січня 2020 року № 8).

Перед відправкою призовників на збірні пункти районні (міські) військові комісари за необхідності зобов'язані забезпечити їх продовольчо-дорожніми коштами. Цю норму варто переглянути й домогтися, щоб харчування призовників на збірних пунктах забезпечувалося за рахунок держави без залучення до цього призовників та їхніх батьків, а також військових комісарів.

І останнє питання, яке потребує вивчення, – це місце зберігання паспортів призовників після відправки до місця служби. До квітня 2017 року Положення про призов встановлювало, що після відправки особисті справи призовників повертаються зі збірних пунктів до районних (міських) військових комісаріатів і паспорти в призовників, які відправляються на службу, не вилучаються. Згідно з внесеними змінами, чинними нині, паспорти призовників під час відправки зі збірних пунктів за описом передаються на тимчасове зберігання представникам військових частин, які прибули за призовниками. Отже, поправки узаконили зберігання паспортів призовників у командирів частин, що викликає занепокоєння.

Строк строкової військової служби становить 12 місяців і обчислюється з дня відправки громадян зі збірних пунктів до місця проходження служби²³⁷. Кількість громадян, які підлягають призову на строкову військову службу, визначається уповноваженим державним органом, який відає питаннями оборони, в цьому випадку – ДКСО за погодженням з Генеральним штабом ЗС КР на підставі наявності призовних ресурсів в районних (міських) військових комісаріатах. Розподіл призовників по з'єднаннях, військових частинах визначається ДКСО на підставі заявок, що надійшли від командирів частин²³⁸. Інформація про кількість військовослужбовців, які проходять строкову військову службу, не публікується у відкритому доступі, хоча закони не обмежують доступ до неї.

Військовослужбовці строкової військової служби проходять службу у військових частинах ЗС КР, які складаються з: органів військового управління (в тому числі ДКСО), сухопутних з'єднань, частин і установ, Сил повітряної оборони, Національної гвардії і Прикордонної служби; також у частинах військових формувань, до яких належать: МНС, ДОК ДСВП, ДСВП і ВВ МВС.

2. Правові гарантії забезпечення й захисту прав призовників під час призову та проходження служби

Як було зазначено на початку огляду, законодавство не містить правового визначення поняття «військовослужбовець строкової військової служби», хоча вживає цей термін.

237 Ст. 17, 29 Закону КР «Про загальний військовий обов'язок громадян КР, про військову та альтернативну служби» від 9 лютого 2009 року № 43 (в редакції Законів КР від 9 червня 2012 року № 79 ... 18 липня 2019 року № 94).

238 П. 60 глави 5, п. 68 ч. 1 глави 6 Положення про підготовку та проведення призову громадян КР, затвердженого Постановою Уряду КР від 18 грудня 2009 року № 770 (в редакції Постанов Уряду КР від 6 лютого 2013 року № 52 ... 14 січня 2020 року № 8).

Якщо ж розглянути питання набуття статусу військовослужбовців, то, відповідно до Закону про СВ, статусу військовослужбовців громадяни КР набувають з дня призову (вступу в добровільному порядку і за контрактом) на військову службу або призову на збори. Однак, відповідно до Закону про ЗВО, строкова військова служба – це військова служба громадян, заснована на їх обов'язковому призові. Виходячи з цих норм, положення про набуття статусу військовослужбовців не поширюється на військовослужбовців строкової військової служби, оскільки вони вступають на службу в обов'язковому порядку. Тоді виникає ще одне питання щодо статусу військовослужбовців строкової військової служби: відповідно до ст. 1 Закону про СВ, статус військовослужбовців є сукупністю прав, свобод, гарантованих державою, а також обов'язків та відповідальності військовослужбовців, встановлених Конституцією та виданими на її основі законодавчими й іншими актами.

Порядок проходження громадянами строкової військової служби регулюється внутрішніми статутами та іншими НПА. Так, повсякденне життя й діяльність військовослужбовців строкової військової служби у військовій частині здійснюються відповідно до СВС ЗС КР. Військова дисципліна, види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок подання та розгляду пропозицій, заяв і скарг встановлені ДС ЗС КР. Порядок організації та проходження гарнізонної та вартової служб визначені СГВС ЗС КР. Також діє Положення про порядок проходження строкової військової служби, яке регулює питання призначення на посади, присвоєння військових звань, направлень у відрядження, а також відпусток.

Закон про ЗВО, Положення про призов, Положення про медичний огляд і Положення про порядок проходження строкової військової служби не містять положень про права призовників і військовослужбовців строкової військової служби, за винятком норми про підстави виникнення права на альтернативну службу.

У Законі про СВ є загальні норми про те, що військовослужбовці користуються правами й свободами громадян з обмеженнями, пов'язаними з умовами військової служби. Ніхто не має права позбавити військовослужбовців і членів їхніх сімей будь-яких прав і свобод або обмежити їх у правах інакше, ніж відповідно до Конституції та законів²³⁹. В окремих його положеннях зафіксовано, що військовослужбовці строкової військової служби:

- а) користуються безкоштовно міським та автомобільним транспортом (крім таксі) в сільській місцевості;
- б) зберігають житлове приміщення, яке вони займали до призову на службу, не можуть бути виключені зі списків черговості на одержання житлового приміщення;
- в) можуть навчатися у вечірніх загальноосвітніх школах за місцем проходження військової служби;
- г) мають право на безкоштовну пересилку листів і власного одягу поштою;
- д) мають право на отримання грошової допомоги на дітей.

²³⁹ Ст. 1 Закону КР «Про статус військовослужбовців» від 1 липня 1992 року № 930-XII (в редакції Законів КР від 12 січня 1994 року № 1388-XII ... 2 серпня 2018 року № 82).

Програма державних гарантій встановлює, що військовослужбовці строкової військової служби у випадках неможливості надання їм кваліфікованої медичної допомоги у відомчих організаціях охорони здоров'я в період проходження військової служби мають право на безкоштовне отримання медико-санітарної допомоги на амбулаторному рівні і в стаціонарах. Також при наданні довідки²⁴⁰ за рішенням лікувально-контрольної комісії організації охорони здоров'я звільняються від внесення співоплати.

СВС містить окрему главу щодо прав, обов'язків і відповідальності військовослужбовців²⁴¹, проте її зміст також має загальний характер. Так, військовослужбовці користуються встановленими для громадян КР правами та свободами з обмеженнями, обумовленими військовою службою. Зміст і обсяг прав, обов'язків і відповідальності військовослужбовців залежать від того, чи перебувають вони при виконанні обов'язків військової служби, чи ні. Передбачено лише загальний перелік прав військовослужбовців: ніхто не може обмежувати їх у правах, гарантованих Конституцією КР і законодавством. Держава гарантує соціальний і правовий захист військовослужбовців, вживає заходів зі створення для них достатнього та гідного життєвого рівня, поліпшення умов служби й побуту. Забезпечення й охорона прав військовослужбовців покладаються на органи державної влади та ОМСУ, суди, правоохоронні органи, органи військового управління та командирів (начальників). Однак конкретних гарантій і механізмів забезпечення цього переліку СВС не містить. Права військовослужбовців строкової військової служби, які утримуються на гауптвахті, та умови їхнього утримання регулює СГВС.

Незважаючи на загальний характер положень про права військовослужбовців строкової військової служби, конституційні положення ніхто не скасовував. Згідно з Конституцією, права та свободи людини є невідчужуваними й належать кожному від народження. Права та свободи людини – найвища цінність. Норми Конституції мають пряму дію, визначають зміст діяльності законодавчої, виконавчої влади та ОМСУ. Конституція забороняє приймати закони, що скасовують або применшують права та свободи людини й громадянина. Права та свободи людини й громадянина можуть бути обмежені Конституцією та законами в цілях захисту національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення, захисту прав і свобод інших осіб. Ці обмеження мають бути пропорційними зазначеним цілям.

Закон не може встановлювати обмеження прав і свобод в інших цілях і більшою мірою, ніж це передбачено Конституцією. Забороняється прийняття підзаконних НПА, що обмежують права та свободи людини й громадянина²⁴².

240 Довідка має бути видана органами соціального захисту або айил окмоту (сільська управа), командиром військової частини.

241 Глава 1 СВС ЗС КР, прийнятого Законом КР від 7 серпня 1998 року № 117 (в редакції Законів КР від 13 серпня 2004 року № 126 ... 2 серпня 2018 року № 82).

242 Ст. 16, 17, 20 Конституції КР, прийнятої референдумом (всенародним голосуванням) 27 червня 2010 року (в редакції Закону КР від 28 грудня 2016 року № 218).

Не підлягають жодним обмеженням встановлені Конституцією гарантії заборони²⁴³:

- 1) застосування смертної кари, катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання;
- 2) проведення медичних, біологічних, психологічних дослідів над людьми без їх добровільної згоди, вираженої та посвідченої належним чином;
- 3) рабства, торгівлі людьми;
- 4) позбавлення волі лише на тій підставі, що особа не в змозі виконати контрактне зобов'язання;
- 5) кримінального переслідування за поширення інформації, що ганьбить честь і гідність особи;
- 6) примусу до вираження думки, релігійних та інших переконань або відмови від них;
- 7) примусу до визначення та вказування своєї етнічної належності.

Не підлягають жодному обмеженню права, встановлені Конституцією²⁴⁴:

- 1) кожного позбавленого волі на гуманне поводження й повагу людської гідності;
- 2) просити про помилування або пом'якшення покарання;
- 3) на повторний розгляд справи вищим судом;
- 4) на свободу думки й погляду;
- 5) вільно вибирати й мати релігійні та інші переконання;
- 6) вільно визначати й вказувати свою етнічну належність;
- 7) на відшкодування державою шкоди, заподіяної незаконними діями органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадовими особами під час виконання службових обов'язків;
- 8) на судовий захист.

У ДС є окрема глава 5 «Про пропозиції, заяви і скарги», згідно з якою кожен військовослужбовець має право подавати скаргу про незаконні дії щодо нього командирів (начальників) або інших військовослужбовців, про порушення встановлених законами прав і переваг, а також про незабезпечення його належним постачанням. Військовослужбовець має право подавати скаргу особисто або уповноважувати на це іншу особу. Військовослужбовець, який подав скаргу, не звільняється від виконання наказів і своїх службових обов'язків. Забороняється подавати групові скарги, подавати скаргу на бойовому чергуванні, при перебуванні в строю (за винятком скарг, поданих на опитуванні військовослужбовців), на варті, а також в іншому добовому наряді та на заняттях.

Скарга може бути викладена усно або подана в письмовому вигляді. В останньому випадку вона має бути підписана військовослужбовцем із зазначенням прізвища, імені

²⁴³ Там само. П. 4 ст. 20.

²⁴⁴ Там само. П. 5 ст. 20.

та по батькові, а також містити дані про місце його проживання або служби. Анонімна скарга розгляду не підлягає.

Відповідальність і покарання за злочини проти громадянських та інших прав людини, а також за знущання над особою, на яку поширюється статус військовослужбовця, жорстоке поводження з нею, незаконне позбавлення її волі або примусове використання її в особистих інтересах, а також вимагання або відбирання в неї предметів військового постачання, вчинені особою, на яку поширюється статус військовослужбовця та яка не перебуває із потерпілим у відносинах підпорядкування²⁴⁵; за перевищення влади; за катування; доведення до самогубства; порушення рівноправ'я людини встановлює КК КР²⁴⁶ Процесуальні гарантії забезпечення прав потерпілих, свідків, членів сімей і близьких родичів гарантує КПК КР²⁴⁷.

Нагляд за точним та однаковим виконанням НПА органами військового управління, військовими частинами, з'єднаннями, закладами військової освіти, установами та іншими військовими формуваннями веде Військова прокуратура. Вона здійснює кримінальне переслідування й бере участь у судовому розгляді справ у випадку та в порядку, передбачених законом. Одним із завдань Військової прокуратури є правовий захист від будь-яких протиправних дій, які зазіхають на права та свободи військовослужбовців²⁴⁸.

Встановлення фактів порушень прав людини, вирішення питання про виплату компенсації, залучення осіб до відповідальності здійснюється судовими органами. Судова влада реалізується за допомогою конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного та інших форм судочинства²⁴⁹. Також Положення про ДКСО КР одним із його завдань встановлює забезпечення правового захисту військовослужбовців ЗС КР²⁵⁰. Однак конкретних механізмів виконання цієї норми положення не містить.

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина на території КР і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює акийкатчи (омбудсмен) КР²⁵¹. Права та повноваження акийкатчи є широкими за своїм змістом та охоплюють всі сфери, де можуть бути порушені права людини від звернення до судових органів за захистом прав людини до відвідин місць поз-

245 Ст. 366 «Порушення статутних правил відносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості» КК КР від 2 лютого 2017 року № 19, введеного в дію Законом КР від 24 січня 2017 року № 10 з 1 січня 2019 року (в редакції Законів КР від 15 травня 2019 року № 62 ... 3 квітня 2020 року № 34).

246 КК КР від 2 лютого 2017 року № 19, введений в дію Законом КР від 24 січня 2017 року № 10 з 1 січня 2019 року (в редакції Законів КР від 15 травня 2019 року № 62 ... 3 квітня 2020 року № 34).

247 КПК КР від 2 лютого 2017 року № 20, введений в дію Законом КР від 24 січня 2017 року № 10 з 1 січня 2019 року (в редакції Законів КР від 15 травня 2019 року № 62, 28 лютого 2020 року № 21).

248 Ст. 2 Положення про Військову прокуратуру, затвердженого Постановою Уряду КР від 4 травня 1994 року № 279 (в редакції Постанов Уряду КР від 9 жовтня 1995 року № 418 ... 2 лютого 2010 року № 52).

249 Ст. 93 Конституції КР, прийнятої референдумом (всенародним голосуванням) 27 червня 2010 року (в редакції Закону КР від 28 грудня 2016 року № 218).

250 Затверджене Постановою Уряду КР від 26 січня 2016 року № 28 (в редакції Постанови Уряду КР від 8 жовтня 2018 року № 460).

251 Закон КР «Про Омбудсмена (Акийкатчи) КР» від 31 липня 2002 року № 136 (в редакції Законів КР від 6 липня 2007 року № 97 ... 7 липня 2014 року № 114).

бавлення та обмеження волі, а також надання висновків щодо проєктів НПА. Акти реагування акийкатчи на порушення прав і свобод людини є обов'язковими до виконання. Важливим інструментом захисту прав і свобод людини є щорічна доповідь, яку акийкатчи подає в парламент до 1 квітня щорічно. За необхідності він може подати спеціальну доповідь з окремих питань дотримання в КР прав і свобод людини та громадянина. За щорічною та спеціальною доповідями акийкатчи КР парламент приймає постанову.

Моніторинг умов проходження строкової військової служби у військових частинах, у місцях обмеження й позбавлення волі, а також попередження катувань і жорстокого поводження безпосередньо належать до мандату НЦПК КР, який має право проводити превентивні відвідування місць позбавлення та обмеження волі в будь-який день і будь-який час доби без попереднього повідомлення. НЦПК, як і акийкатчи КР, за фактом катувань і жорстокого поводження виносить акти реагування відповідним державним органам і щорічно подає в парламент доповідь, за якою приймається постанова.

НЦПК КР у своїх щорічних доповідях, що подаються до парламенту, неодноразово піднімав питання про розроблення Плану заходів щодо впровадження в роботу медичної служби Генерального штабу ЗС КР, а також усіх «паралельних» медичних служб підвідомчих державних органів та установ принципів Стамбульського протоколу та Практичного керівництва з ефективного документування катувань і жорстокого поводження²⁵².

У цьому питанні серйозним проривом у напрямі формування практики ефективного документування катувань і жорстокого поводження стало затвердження МОЗ КР у грудні 2014 року Практичного керівництва з ефективного документування насильства, катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (далі – Керівництво)²⁵³. Разом з Керівництвом були затверджені:

- ❖ Форма медичного огляду при зверненні (прибутті) з приводу насильства / катувань і жорстокого поводження та Інструкція про порядок її заповнення;
- ❖ Форма висновку судово-медичної експертизи при документуванні випадків катувань і жорстокого поводження та Інструкція про порядок її заповнення;
- ❖ Форма висновку судової психіатричної та комплексної психолого-психіатричної експертизи жертв імовірних катувань, жорстокого поводження й насильства та Інструкція про порядок її заповнення;
- ❖ Єдина обліково-звітна форма, що дає змогу провести статистичні дослідження й показати реальну кількість людей, які постраждали від неправомірних дій, у тому числі від катувань.

252 Ежегодные доклады за 2017, 2018, 2019 гг. / Национальный центр КР по предупреждению пыток и других жестоких бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. URL: <http://npm.kg/ru/analitika-i-dokumenty/ezhegodnye-doklady/> (дата звернення: 19.02.2021).

253 Наказ МОЗ КР від 9 січня 2014 року № 649.

Керівництво обов'язкове для медичних працівників закладів охорони здоров'я незалежно від форми власності та відомчої підпорядкованості. Відповідно до Керівництва, будь-який медичний працівник зобов'язаний надати кваліфіковану медичну допомогу особам, які постраждали від насильства, сповістити органи внутрішніх справ і прокуратури про факти звернення потерпілих і надання їм медичної допомоги за їх згодою протягом найближчих 24 годин, оформити стандартизовану форму огляду та іншу звітно-облікову документацію згідно з вимогами міжнародних стандартів. Висновки за результатами документування є вагомими доказами в судовому розгляді.

Однак наказ МОЗ поширюється тільки на підвідомчі йому медичні установи. Медичні служби ЗС КР, у тому числі ДОК ДСВП, МНС, ДКНБ, ВВ МВС не підпорядковані безпосередньо МОЗ. У зв'язку з цим існує ще одна рекомендація НЦПК щодо переведення «паралельних» медичних служб у відання МОЗ КР²⁵⁴.

Жодна з цих рекомендацій не була реалізована.

Для попередження порушення й захисту прав військовослужбовців строкової військової служби в КР також працюють громадські організації, однією з яких є правозахисний центр «**Килим шами**». У 2014 році вперше в КР був підготовлений інструментарій моніторингу військових частин, який використовується Інститутом акыйкатчи КР і НЦПК КР. Результати діяльності²⁵⁵ увійшли до щорічної доповіді акыйкатчи та НЦПК за 2015 рік, а також лягли в основу Програми Генерального штабу ЗС «Щодо попередження смерті й травматизації серед особового складу ЗС КР, а також щодо забезпечення безпечних умов військової служби». У 2016 році результати роботи стали підставою для підготовки спеціальних доповідей акыйкатчи КР з прав призовників²⁵⁶ і військовослужбовців²⁵⁷, які були подані до парламенту. «Килим шами» також надає правову та адвокатську допомогу жертвам насильства й дідівщини в армії, консультаційну допомогу з питань прав і свобод військовослужбовців, а також реабілітації та компенсації.

Серед регіональних організацій допомоги та фінансову підтримку моніторингу військових частин і діяльності, спрямованої на сприяння дотриманню прав військовослужбовців строкової військової служби, надає **Регіональний офіс ОБСЄ в Бішкеку**. У 2019–2020 роках офіс підтримував НЦПК КР у превентивних відвідинах.

254 Ежегодные доклады за 2017, 2018, 2019 гг. / Национальный центр КР по предупреждению пыток и других жестоких бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. URL: <http://npm.kg/ru/analitika-i-dokumenty/ezhegodnye-doklady/> (дата звернення: 19.02.2021).

255 Отчет «Соблюдение прав военнослужащих Кыргызской Республики. Результаты мониторинга –2015». URL: <http://ksh.kg/wp-content/uploads/2016/08/otchet.pdf> (дата звернення: 19.02.2021).

256 Специальный доклад Акыйкатчы (Омбудсмана) Кыргызской Республики «Соблюдение прав граждан во время призывного процесса». 2016. URL: <http://ombudsman.kg/files/docs/reports/2016/observance-of-the-rights-of-recruits.pdf> (дата звернення: 19.02.2021).

257 Специальный доклад Акыйкатчы (Омбудсмана) Кыргызской Республики «Соблюдение прав военнослужащих Кыргызской Республики». 2016. URL: <http://ombudsman.kg/files/docs/reports/2016/observance-of-the-rights-of-the-military-personnel.pdf> (дата звернення: 19.02.2021).

3. Порухення прав військовослужбовців

За результатами аналізу, викладеного в попередніх розділах, можна вказати основні прогалини в законодавстві щодо забезпечення прав і свобод призовників і військовослужбовців строкової військової служби. Серед них:

- а) відсутність у законах правового визначення та статусу призовника й військовослужбовця строкової військової служби, як і положень про права та свободи військовослужбовців строкової військової служби;
- б) недостатньо ефективні механізми та інструменти захисту прав військовослужбовців строкової військової служби та призовників;
- в) недостатнє забезпечення призовного процесу щодо медичного огляду призовників.

Є факти порушень прав військовослужбовців строкової військової служби, які відбуваються в період проходження служби. Зокрема, згаданими правозахисними організаціями та національними установами з прав людини зафіксовано такі порушення:

- 1) недотримання законодавства щодо надання безоплатної медичної допомоги військовослужбовцям з боку місцевих лікарень і поліклінік;
- 2) відсутність єдиного підходу при медичному огляді травм; відсутність практики застосування принципів Стамбульського протоколу та Практичного керівництва з ефективного документування катувань і жорстокого поводження;
- 3) не скрізь доступні контакти Інституту акийкатчи КР, НЦПК (наприклад, відсутні на стендах).

4. Рекомендації

Для поліпшення ситуації та забезпечення прав і свобод людини під час призову й проходження строкової військової служби необхідне вирішення зазначених проблем на рівні як законодавства, так і правозастосування. У зв'язку з цим пропонуються такі рекомендації, впровадження яких суттєво вплине на ситуацію:

- ❖ Парламенту, уряду КР: усунути зазначені прогалини та колізії в законодавстві КР, що регулює порядок проведення призову.
- ❖ Парламенту, уряду КР: внести в законодавство КР, що регулює порядок проведення призову й проходження строкової військової служби, положення з прав людини, гарантовані Конституцією.
- ❖ Генеральному штабу ЗС, МОЗ і ДКСО КР: почати розроблення Плану заходів щодо впровадження в роботу медичної служби Генерального штабу ЗС КР, а та-

кож усіх «паралельних» медичних служб підвідомчих державних органів і установ принципів Стамбульського протоколу та Практичного керівництва з ефективного документування катувань і жорстокого поводження.

- ❖ Парламенту КР: внести зміни до Закону КР «Про обов'язкове державне страхування життя та здоров'я військовослужбовців і військовозобов'язаних, призваних на навчальні та спеціальні збори, і прирівняних до них осіб» щодо виплати страхової суми рідним військовослужбовців, навіть якщо смерть застрахованої особи настала внаслідок самогубства.
- ❖ Генеральній прокуратурі КР: прийняти розпорядження про проведення всебічного та ефективного розслідування кожного випадку смерті військовослужбовця.
- ❖ Військовій прокуратурі, НЦПК КР: посилити роботу з попередження негативних явищ в армії та захисту військовослужбовців строкової військової служби.
- ❖ Генеральному штабу ЗС спільно з акийкатчи, НЦПК КР і правозахисними організаціями: відновити практику проведення спільного моніторингу дотримання прав призовників і військовослужбовців строкової військової служби.
- ❖ Генеральному штабу ЗС, МОЗ і ДКСО КР: посилити потенціал працівників медичних служб ЗС КР з питань боротьби з травматизмом, катуваннями та нестатутними відносинами серед військовослужбовців строкової служби.
- ❖ Парламенту, акийкатчи, НЦПК КР: провести аналіз виконання рекомендацій акийкатчи, НЦПК, спрямованих на забезпечення прав військовослужбовців строкової військової служби, державними органами, яким вони адресовані.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА

Вступ

Воєнна безпека як складова частина національної безпеки була детально описана у воєнній стратегії Республіки Молдова (РМ) та в Плані дій щодо її реалізації на 2018–2022 роки²⁵⁸. Відповідно до цієї стратегії було визначено кілька цілей, у тому числі створення оптимального потенціалу реагування Збройних сил на військові й гібридні виклики безпекового середовища. Одним із напрямів цієї цілі є підвищення рівня професіоналізму Збройних сил, що буде досягнуто в тому числі завдяки консолідації системи набору й поліпшення процесу відбору до Збройних сил²⁵⁹.

27 червня 2018 року уряд РМ прийняв рішення про затвердження Програми «Професійна армія 2018–2021»²⁶⁰, метою якої є кількісне визначення, а також пропорційний та ефективний розподіл ресурсів, призначених для оборони. Можливо, це перший важливий документ стратегічного характеру, який наголошує на важливості орієнтування й спрямований на зміцнення найважливішого елемента будь-якої системи – людського ресурсу. Другим важливим аспектом, якому програма приділяє увагу, є структурна реформа Національної армії.

Завершення програми було заплановано на 2021 рік, а перші результати сфокусовані на професіоналізації армії²⁶¹.

258 Постановеление Правительства № 961 от 03.10.2018 об утверждении военной стратегии и Плана действий по ее реализации на 2018–2022 годы. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=109141&lang=ru (дата звернення: 19.02.2021).

259 Там же. Ч. 2 ст. 26.

260 Постановеление Правительства об утверждении Программы «Профессиональная армия 2018–2021» № 601 от 27.06.2018.

261 Загалом п. 24 рішення передбачає досягнення таких результатів: 1) військова служба в Національній армії здійснюється військовослужбовцями за контрактом; 2) рівень мотивації військового та цивільного складу Національної армії високий; 3) військова професія цінується й приваблива в суспільстві; 4) оптимальний потенціал реагування Національної армії на військові й гібридні виклики безпекового середовища забезпечений; 5) внесок Національної армії в міжнародні місії та операції з підтримки миру зростає; 6) потенціал Національної армії з надання допомоги цивільній владі в управлінні кризовими ситуаціями забезпечений.

На жаль, через політичні кризи, які відбулися в останні два роки в РМ²⁶², чітких дій, пов'язаних зі зміною системи призову, не спостерігалось. Отже, нині існує більше пропозицій і думок з приводу професіоналізації військових.

Це дослідження складається з трьох розділів, які розкривають основні положення Конституції РМ та законодавства, що регламентує призов.

Перший розділ містить короткий опис законодавства, яке регулює військову службу призваних військовослужбовців. Описано процедуру й способи призову, подано інформацію про розподіл призовників по військових частинах і посилання на норми, що регулюють проходження служби призваними солдатами. Також розглянуто правові гарантії захисту прав призовників під час призову.

Другий розділ присвячений аналізу найбільш гострих проблем, з якими стикаються призовники. Інформацію, подану в цьому розділі, не можна вважати вичерпною, оскільки вона лише частково відображає поточну ситуацію у сфері військового призову та проходження військової служби. Однак надана інформація ґрунтується на даних з достовірного джерела – зі звіту народного адвоката (омбудсмена), який може проводити моніторинг дотримання прав військовослужбовців, у тому числі безпосередньо у військових частинах. На основі цих даних було надано рекомендації щодо подолання зазначених проблем. Проте цей огляд не претендує на те, щоб бути комплексним аналізом у сфері призову, він лише окреслює загальну картину системи призову й проходження військової служби в РМ.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Збройні сили РМ були створені Указом Президента РМ від 3 вересня 1991 року № 193²⁶³, заснованим на Декларації незалежності РМ та виданим із метою забезпечення захисту суверенітету республіки та її територіальної цілісності.

6 жовтня 1995 року президент РМ видав указ № 322 про затвердження військового статуту Збройних сил РМ²⁶⁴, дія якого поширюється на військовослужбовців і прикордонників Міністерства національної безпеки; Війська карабінерів (внутрішні війська) Міністерства внутрішніх справ; військовослужбовців Департаменту цивільного захисту і надзвичайних ситуацій та військовослужбовців Служби безпеки президента РМ.

262 Кризис в Молдове: у кого власть и какова роль России. Объясняем в 100 и 500 словах. BBC News. Русская служба. 10.06.2019. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-48585157> (дата звернення: 19.02.2021).

263 Указ Президента РМ № 193 от 03.09.1991 г. о создании Вооруженных сил РМ. URL: <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=additional&id=289448&lang=2> (дата звернення: 19.02.2021).

264 Указ Президента РМ № 322 от 06.10.1995 г. об утверждении общевоинских уставов Вооруженных сил РМ. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=17860&lang=ru (дата звернення: 19.02.2021).

Військова служба в РМ регламентується Законом від 18 липня 2002 року № 1245 про підготовку громадян до захисту Батьківщини²⁶⁵, Конституцією РМ²⁶⁶ та іншими нормативними актами про оборону.

Військова служба – це особлива форма державної служби, яка полягає у виконанні громадянами конституційного обов'язку готуватися до оборони й захисту Батьківщини виключно в складі Збройних сил РМ. Військова служба є обов'язковою для всіх чоловіків, громадян РМ, при цьому вона є їхнім конституційним обов'язком. Жінки, громадянки РМ, можуть проходити військову службу за контрактом, якщо мають необхідну спеціальну підготовку²⁶⁷.

Військовий обов'язок чоловіків охоплює військову службу, проходження військової служби та участь в інших формах підготовки до захисту Батьківщини. Під іншими формами підготовки громадян до захисту Батьківщини маються на увазі допризовна підготовка молоді, навчання на військових кафедрах, підготовка у формуваннях цивільного захисту та добровільних санітарних дружинах Червоного Хреста, в навчальних центрах резерву Збройних сил.

Для організації прийому на військову та цивільну службу громадян в адміністративно-територіальних одиницях другого рівня та автономних територіальних одиницях з особливим статусом створюються територіальні комісії з прийому та зарахування на військову й цивільну служби. Загалом в країні існує 32 районні одиниці, 2 муніципія та автономне територіальне утворення Гагаузія²⁶⁸. Отже, громадяни, прийняті на військовий облік, до їх призову на військову чи цивільну служби або зарахування в резерв іменуються призовниками; громадяни, які проходять військову службу, – військовослужбовцями; громадяни, зараховані до резерву, – резервістами.

Військова служба обов'язкова для всіх громадян РМ чоловічої статі і здійснюється в таких формах: військова служба за контрактом; строкова військова служба; скорочена військова служба; військова служба резервістів, призваних на військові збори або під час мобілізації.

Спеціалізованими органами військового обліку є військові центри та пункти з прийому на військовий облік, призову й комплектування. На місцевому рівні військовий облік призовників і резервістів організовують і ведуть примерії (претури), публічні установи та господарюючі суб'єкти незалежно від форми власності відповідно до закону.

Військовий облік громадян складається з військового обліку призовників і військового обліку резервістів.

Особи чоловічої статі, які досягають в поточному році віку 16 років, зобов'язані з'явитися у встановлені терміни до військового центру для прийняття на військовий облік. При прийомі на військовий облік призовна комісія:

265 Закон № 1245 от 18.07.2002 г. о подготовке граждан к защите Родины : URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=29185&lang=ru (дата звернення: 19.02.2021).

266 Конституция РМ. URL: <http://www.parlament.md/CadruLegal/Constitution/tabid/151/language/ru-RU/Default.aspx> (дата звернення: 19.02.2021). Конституция РМ. URL: <http://www.parlament.md/CadruLegal/Constitution/tabid/151/language/ru-RU/Default.aspx> (дата звернення: 19.02.2021).

267 Див. ст. 4 закону № 1245.

268 См. Приложения 1 и 2 Закона об административно-территориальном устройстве Республики Молдова. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=62949&lang=ru (дата звернення: 19.02.2021).

- а) організовує та проводить медичний огляд, психологічне тестування та професійний відбір громадян із метою визначення ступеня їх придатності до військової служби й попереднього розподілу за родами військ і компонентами Збройних сил;
- б) приймає рішення про прийом громадян на військовий облік²⁶⁹.

Громадянам, прийнятим на військовий облік, видається призовне свідоцтво, роз'яснюються їхні права й обов'язки, правила військового обліку та порядок виконання військової служби.

Призов громадян на військову службу здійснюється на підставі указу президента РМ й постанови уряду органами місцевого публічного управління спільно з військовими центрами. Своєчасне зарахування на військову службу проводиться два рази на рік: у квітні – липні та жовтні – січні (наступного року). Чоловіки, громадяни РМ, які досягли 18-річного віку, вчасно приймаються на військову службу.

Строк строкової військової служби – 12 місяців²⁷⁰. Віковий ценз, до якого громадяни можуть бути призвані на військову службу, – 27 років. Громадяни, які не були прийняті на військову службу до досягнення 27-річного віку, переводяться в резерв Збройних сил.

Призовні комісії вчасно відбирають призовників на військову службу та розподіляють їх за видами озброєння й компонентами Збройних сил. Відбір і розподіл відбуваються відповідно до Положення про зарахування громадян на військову службу на строковій чи короткостроковій основі, затвердженого урядом.

Крім можливості відстрочки від призову на військову службу, громадянин, визнаний за станом здоров'я непридатним до військової служби в мирний час, який пройшов повний курс навчання на військовій кафедрі або має непогашену судимість і не реабілітований у встановленому законом порядку, буде звільнений від військової служби. Також від строкової служби в армії звільняється громадянин відповідно до свободи совісті або якщо його батько (матір) або брат (сестра) померли під час військової служби²⁷¹.

Строкова військова служба проходить у Національній армії, Військах карабінерів і Прикордонній службі.

Випускники цивільних закладів вищої світи, які не досягли 27-річного віку й не виконали військовий обов'язок до завершення навчання, проходять короткострокову військову службу в навчальних центрах Збройних сил або спеціальних концентраціях, організованих військовими центрами. Випускники можуть вибрати проходження державної служби (альтернативної) строком на 6 місяців.²⁷²

Щорічно на строкову службу призивають приблизно 2400–2600 призовників. Отже, згідно з постановами про результати призову на військову службу, у квітні – липні 2020 року для проходження служби було зараховано:

²⁶⁹ Див. ст. 4 закону № 1245.

²⁷⁰ Там само. Ст. 18.

²⁷¹ Там само. Ст. 32.

²⁷² Там само. Ст. 3

- 1) на строкову військову службу в Національній армії – до 1210 призовників;
- 2) на скорочену військову службу в Національній армії – до 10 призовників²⁷³.

За призовом у жовтні 2019 – січні 2020 років для проходження військової служби зараховано:

- 1) на строкову військову службу: в Національній армії – до 1037 призовників; у Генеральному інспектораті карабінерів – до 190 призовників;
- 2) на скорочену військову службу в Національній армії – до 10 призовників²⁷⁴.

За призовом у квітні – липні 2019 року для проходження військової служби зараховано:

- 1) на строкову військову службу: у Національній армії – до 1200 призовників; у Військах карабінерів – до 240 призовників;
- 2) на скорочену військову службу в Національній армії – до 10 призовників²⁷⁵.

Отже, загалом за 2019 рік було призвано на строкову службу 2687 осіб, з яких до лав Національної армії – 2237, Військ карабінерів – 430, на скорочену військову службу в Національній армії – 20.

Базовим законом, який регулює проходження служби, є Закон про підготовку громадян до захисту Батьківщини від 18 липня 2002 року № 1245-XV. Його глава III регламентує такі питання: проходження військової служби, військова присяга, виконання обов'язків військової служби, строки військової служби, військові звання, військові посади, військова форма та знаки відмінності, граничний вік перебування на військовій службі, звільнення з військової служби.

Також урядом 17 серпня 2006 року було прийнято Постанову про затвердження Положення про порядок проходження військової служби в Збройних силах № 941²⁷⁶, у якому описано всі етапи проходження служби солдатами строкової служби. Деякі аспекти детальніше регулюються внутрішніми регламентами, доступ до яких закрито.

Відповідно до Закону про статус військовослужбовців від 22 липня 2005 року № 162-XVI, військовослужбовці користуються правами й свободами, встановленими для громадян Конституцією РМ, чинним законодавством і міжнародними угодами, з обмеженнями, зумовленими особливостями військової служби.

Військовослужбовці мають право на захист своїх прав, свобод і законних інтересів шляхом звернення до судових інстанцій або інших органів відповідно до чинного законодавства. Незаконні рішення і дії (бездіяльність) керівників, командирів (начальників)

273 Постанова Уряду про результати призову на військову службу в жовтні 2019 року – січні 2020 року та призову на військову службу у квітні – липні 2020 року № 282 від 13.05.2020 р.

274 Постанова Уряду про результати призову на військову службу у квітні – липні 2019 року та призову на військову службу в жовтні 2019 – січні 2020 року № 455 від 25.09.2019 р.

275 Постанова Уряду про результати призову на військову службу в жовтні 2018 року – січні 2019 року та призову на військову службу у квітні – липні 2019 року № 177 від 15.03.2019 р.

276 Постановление Правительства № 941 от 17.08.2006 г. об утверждении Положения о порядке исполнения военной службы в Вооруженных силах. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=25417&lang=ru (дата звернення: 19.02.2021).

можуть бути оскаржені військовослужбовцями в порядку, передбаченому військовими статутами та чинним законодавством²⁷⁷. Зневажання честі, гідності, заподіяння шкоди професійній репутації військовослужбовців, насильство або загроза застосування насильства, зазіхання на їхнє життя та здоров'я під час виконання ними обов'язків військової служби, а також інші дії (бездіяльність), що ущемляють права військовослужбовців, тягнуть за собою відповідальність згідно з чинним законодавством.

Військовослужбовці користуються своїми виборчими правами відповідно до чинного законодавства. Також у вільний від виконання обов'язків військової служби час вони вправі відправляти один із визнаних державою релігійних культів і брати участь у релігійних обрядах, якщо це не суперечить нормам громадського порядку й моралі та не перешкоджає виконанню обов'язків військової служби. Під час виконання обов'язків військової служби військовослужбовцям заборонено вести пропаганду певного ставлення до релігії.

Час перебування військовослужбовця на військовій службі зараховується до його загального трудового стажу та прирівняних до страхового стажу нестрахових періодів, що дає йому право на отримання надбавки за вислугу років та пенсії державного соціального страхування незалежно від тривалості перерви між звільненням із військової служби та наймом на службу (виходом на роботу).

Також у військовослужбовців за контрактом є право на продовження освіти у закладах вищої військової освіти або на підвищення кваліфікації в інших формах. Права військовослужбовців на охорону здоров'я та медичну допомогу, продовольче й речове забезпечення, проїзд, фінансове забезпечення, житло та допомогу також передбачені законом.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та проходження військової служби

Статус військовослужбовців є сукупністю прав та обов'язків громадян, які проходять військову службу. Військовослужбовець під час виконання службових обов'язків вважається представником державної влади та перебуває під її захистом.

Статус військовослужбовця ґрунтується на таких принципах: законності; рівності військовослужбовців незалежно від військового звання й посади перед законом та органами публічної влади; забезпечення правового та соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Військовослужбовці мають той самий спектр прав, як і всі громадяни РМ, за винятком певних свобод, якими не можна користуватися в період проходження військової служби, та права на оскарження актів, які виносяться військовим командуванням. В іншо-

²⁷⁷ Див. главу II закону № 162.

му військовослужбовець має всі права й можливості оскаржити в загальному порядку акти або дії, які суперечать його правам або свободам. Крім того, в разі розгляду в судовій інстанції будь-якого цивільного або адміністративного позову судова інстанція має право зупинити провадження на період перебування позивача або відповідача в діючій частині Збройних сил або інших військ і військових формувань РМ²⁷⁸.

Військова інспекція Міністерства оборони РМ є внутрішнім органом, який реалізує контроль і моніторинг прав солдатів строкової служби.

Інших спеціалізованих органів – військової поліції, військової прокуратури – в РМ не існує. З прийняттям нового закону про прокуратуру (від 25.02.2016 р. № 3) військову прокуратуру, яка займалася розглядом лише тих справ, у яких фігурували військовослужбовці, було скасовано. Отже, всі повноваження на ведення справ передано територіальним органам прокуратури. Тільки в разі катувань прокуратура з боротьби з організованою злочинністю та з особливих справ здійснює кримінальне переслідування в справах про катування в тому числі у військових частинах.

3. Порушення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників

Нині в РМ не існує жодної спеціалізованої інстанції або органу, які займалися б виключно захистом прав і свобод військових строкової служби. Водночас Офіс народного адвоката (омбудсмена) в 2019 році в межах діяльності з питань запобігання катуванням провів 56 профілактичних відвідувань та 1 моніторингове відвідування місць позбавлення волі. Управління з питань запобігання катуванням апарату народного адвоката здійснило візит в одну військову частину²⁷⁹.

Як вказано вище, єдиним незалежним органом моніторингу є Офіс народного адвоката. За останні два роки була лише одна резонансна справа щодо жорстокого поводження із солдатом 2-ї військової бригади в Кишиніві. У червні 2019 року в соціальній мережі «Facebook» були розміщені фотографії і повідомлення.

Перевірка народного адвоката підтвердила факт жорстокого поводження із солдатом. Було встановлено, що увечері 1 червня 2019 року солдат-контрактник піддав фізичному насильству солдата-строковика із завданням декількох ударів у ділянку спини, по нижніх кінцівках. Прокуратура Кишиніва була проінформована про виявлені факти, і військовослужбовець визнав їх. У червні 2019 року порушену кримінальну справу за ст. 368 КК було передано в суд. Народний адвокат зазначив, що солдати строкової служби часто піддаються актам жорстокого поводження або приниження з метою дисциплінарного покарання, яке від-

278 Див. ст. 261 Цивільного процесуального кодексу РМ.

279 Див.: Report on the Observance of human rights and freedoms in the Republic of Moldova in 2019. URL: http://ombudsman.md/wp-content/uploads/2020/09/Report-on-the-observance_engleza-.pdf. P. 46 (дата звернення: 19.02.2021).

повідляє кваліфікації кримінальної справи за ст. 166_1 КК РМ (катування / жорстоке поводження). Народний адвокат також звернув увагу на те, що своєчасні механізми захисту військових від такого свавілля відсутні.

Звітів від інститутів або організацій, які спеціалізуються на захисті прав солдатів строкової служби, нині немає.

4. Рекомендації

РМ підписала Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та кілька міжнародних і регіональних договорів з прав людини. Однак за результатами останнього оцінювання реалізації міжнародних зобов'язань держава не отримала конкретних рекомендацій щодо прав солдатів строкової військової служби.

Нині в РМ існують певні гарантії для призовників, які не бажають проходити військову службу з релігійних або інших міркувань та які можуть скористатися правом відмови. Водночас є окремі проблемні блоки, не пов'язані з процесом призову, зокрема, щодо матеріальних умов проходження військової служби, невідповідності виплат економічній ситуації в країні, окремих випадків порушення військового статуту або ж дискримінації солдатів.

За результатами аналізу ситуації можна дійти висновку, що в РМ не розвинуті організації, які проводять моніторинг або захищають права солдатів-строковиків. Це впливає на формування загальної думки про те, що систематичних проблем у цій сфері не існує. Однак в реальності є проблеми, які стосуються певних практик дисциплінарних стягнень, що можуть трактуватися як жорстоке поводження із солдатами строкової служби. І такі проблеми були виявлені народним адвокатом (омбудсменом).

Із цих причин можна дати такі рекомендації щодо поліпшення захисту прав та основних свобод призовників у РМ:

- ❖ розглянути можливість створення військового омбудсмена, незалежного від структури військового командування, відповідального за нагляд за сектором оборони, у тому числі захистом прав та основних свобод призовників;
- ❖ запровадити цільові програми навчання для громадянського суспільства з метою підвищення обізнаності про права призовників і розвиток потенціалу громадянського суспільства з відстеження порушень прав людини в збройних силах;
- ❖ посилити механізми захисту прав призовників, зокрема, щодо процедур подачі скарг.

ПРАВА ПРИЗОВНИКІВ У ТАДЖИКИСТАНІ

Вступ

Захист Батьківщини, охорона інтересів держави, зміцнення її незалежності, безпеки та оборонної могутності – священний обов’язок громадянина²⁸⁰. Відповідно до законодавства військовослужбовці мають права й свободи людини й громадянина з деякими обмеженнями, встановленими нормативно-правовими актами Республіки Таджикистан²⁸¹ (РТ).

На військовослужбовців (у тому числі призваних на військову службу) покладаються обов’язки з підготовки до збройного захисту РТ, пов’язані з необхідністю беззаперечного виконання поставлених завдань за будь-яких умов, у тому числі з ризиком для життя.

Порядок проходження військової служби визначається відповідними законами. З моменту проголошення незалежності РТ Меджліс Олі (парламент) прийняв нові закони, що регулюють процес призову громадян на військову службу та її проходження.

За останні три роки в країні було затверджено низку нормативно-правових актів та внутрішніх документів, які сприяють посиленню військової дисципліни та профілактики злочинності серед військовослужбовців. В них особливу увагу приділено статутним взаєминам військовослужбовців, профілактиці екстремізму, тероризму, корупції та участі в злочинах контрабанди.

Цей огляд аналізує законодавство РТ у сфері призову громадян на військову службу та її проходження призваними військовослужбовцями.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Законодавство РТ, що регулює військову службу, складається з низки законів, які визначають заходи, пов’язані з первинним військовим обліком (допризовник), призовом

280 Ст. 42 Конституції РТ.

281 Ст. 2 Закону РТ «Про статус військовослужбовців».

на військову службу (призовник) та проходженням військової служби (призваний солдат на строкову службу).

Незважаючи на розвиток законодавства й своєчасне внесення до нього необхідних змін і доповнень, воно має певні проблеми й недоліки.

Згідно з главою III п. 25 Керівництва з підготовки та проведення призову громадян на військову службу в РТ та звільнення в запас солдатів і сержантів, особа, взята на військовий облік, іменується призовником. Метою початкової постановки на облік є не призов на військову службу, а лише визначення кількості громадян і їх придатності до військової служби. Військова служба для тих, хто поставлений на первинний облік, настає тільки через 2 роки – в рік досягнення ними 18 років. Облік дає змогу державі дізнатися кількість громадян, які зможуть комплектувати Збройні сили, їх спеціальність і фізичну підготовку. Призовником має вважатися громадянин, якого призивають на військову службу, зокрема, громадянин чоловічої статі у віці від 18 до 27 років, який підлягає призову²⁸².

Початковий військовий облік належить до системи допризовних підготовчих заходів. Це принципове положення, оскільки обов'язки призовника істотно відрізняються від обов'язків громадянина, який проходить первинну постановку на облік. Особу, яка проходить первинну постановку на облік, слід називати допризовником. Термін «допризовник» згадується в Положенні про допризовну та призовну підготовку громадян, затверджене Постановою Ради міністрів РТ від 17 жовтня 1994 року № 497²⁸³.

У законодавстві РТ немає поняття «доброволець». Основним законодавчим актом, що регулює процес призову та проходження військової служби, є Закон РТ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Із самої назви закону «загальний військовий обов'язок» випливає, що в РТ служба є обов'язковою та загальною.

До законодавчих актів, які регулюють призов громадян на військову службу та її проходження в РТ, належать:

- ❖ Конституція РТ.
- ❖ Конституційний закон про суди РТ.
- ❖ Кодекс про адміністративні правопорушення.
- ❖ Кримінальний кодекс.
- ❖ Цивільний процесуальний кодекс.
- ❖ Закон РТ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».
- ❖ Закон РТ «Про правовий статус військовослужбовців».
- ❖ Положення про порядок призову на військову службу, затверджене постановою уряду Таджикистану.

282 Ст. 19 Закону РТ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».

283 Аналіз законодательства РТ «О всеобщей воинской обязанности и военной службе», подготовленный Ассоциацией молодых юристов. С. 6.

- ❖ Положення про військовий облік громадян РТ, затверджене наказом міністра оборони РТ.
- ❖ Положення про військово-лікарську експертизу в РТ.
- ❖ Керівництво з підготовки та проведення призову громадян РТ на військову службу та звільнення в запас солдатів і сержантів, які проходять військову службу за призовом.
- ❖ Концепція про політико-дисциплінарне виховання в Збройних силах РТ.
- ❖ Методичний посібник із запобігання нестатутним відносинам, суїциду та військовим злочинам у Збройних силах РТ.
- ❖ Керівництво міністра оборони про зміцнення військової дисципліни, правопорядку й законності в Збройних силах РТ.
- ❖ Статут Внутрішньої служби Збройних сил РТ.
- ❖ Дисциплінарний статут Збройних сил РТ.
- ❖ Статут гарнізонної та вартової служб Збройних сил РТ.
- ❖ Керівництво щодо зміцнення військової дисципліни, правопорядку й законності в Збройних силах РТ.

1.1. Загальний військовий обов'язок

Військовий обов'язок – це зобов'язання служити в Збройних силах, що покладається на всіх громадян РТ. Строк військової служби в Таджикистані становить 24 місяці, якщо призовник має вищу освіту – 12 місяців.

Військовий обов'язок передбачає:

1. Військовий облік.
2. Обов'язкову підготовку до військової служби.
3. Призов (прибуття) на військову службу.
4. Проходження військової служби.
5. Перебування в запасі, в тому числі призов на військові збори та проходження військових зборів у період перебування в запасі.
6. Військове навчання у воєнний час.

1.2. Військовий облік

Першим етапом загального військового обов'язку є військовий облік.

Первинна постановка громадян чоловічої статі на військовий облік здійснюється в рік досягнення ними 16-річного віку щорічно з 1 січня по 31 березня.

Для постановки громадян на військовий облік створюється відповідна комісія, до якої **повинні** входити:

- 1) районний (міський) військовий комісар або його заступник – голова комісії;
- 2) секретар комісії;
- 3) лікарі, які проводять медичний огляд громадян у зв'язку з їх постановкою на військовий облік.

Громадяни, які підлягають військовому обліку, приймаються на роботу або навчання тільки після постановки їх на військовий облік за місцем проживання.

Після постановки на облік громадянин іменується призовником²⁸⁴.

1.3. Призов громадян на військову службу

Призов громадян здійснюється два рази на рік: у весняний та осінній призовні періоди, які тривають з 1 квітня по 31 травня та з 1 жовтня по 30 листопада. Призов починається на підставі наказу президента Таджикистану.

За офіційними даними, в РТ налічується більше 600 000 громадян призовного віку (18–27 років), з яких 15 000–16 000 призиваються на військову службу щорічно²⁸⁵.

Здебільшого на військову службу потрапляють представники соціально незахищених верств населення та малозабезпечених сімей.

Правоохоронники та журналісти у своїх інтерв'ю для засобів масової інформації вказують на випадки корупції під час призову. Щорічно співробітники військових комісаріатів та інші державні службовці, відповідальні за призов, притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів корупційного характеру під час призову²⁸⁶.

284 П. 25 Керівництва з підготовки й проведення призову громадян РТ на військову службу й звільнення в запас військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, від 15 серпня 2001 р. № 185.

285 Рукия Курбонова возглавила республиканскую призывную комиссию. URL: <http://news.tj/ru/news/rukiya-kurbonova-vozglavila-respublikanskuyu-prizyvnuyu-komissiyu> (дата звернення: 19.02.2021).

286 Детальніше див.: Военного врача в Таджикистане поймали на взятке. Фергана. 09.06.2020. URL: <https://fergana.news/news/118953/> (дата звернення: 19.02.2021) ; В Таджикистане задержан сотрудник военкомата за вымогательство денег. Sputnik. Таджикистан. 07.06.2019. URL: <https://tj.sputniknews.ru/country/20190607/1029103964/tajikistan-zaderzhan-sotrudnik-voenkomat-vymogatelstvo.html> (дата звернення: 19.02.2021) ; В Таджикистане сотрудник военкомата подозревается в получении взятки. Сегодня. URL: <https://today.tj/tadzhikistan/12905-v-tadzhikistane-sotrudnik-voenkomata-podozrevaetsya-v-poluchenii-vzyatki.html> (дата звернення: 19.02.2021) ; Еще один сотрудник военкомата задержан за взятничество. Ахбор. 12.20.2018. URL: <https://akhbor-rus.com/p-1520-173.htm> (дата звернення: 19.02.2021) ; В Таджикистане сотрудник военкомата задержан по подозрению в получении взятки. Таджики ТА. 04.12.2017. URL: <https://tajikta.tj/ru/news/v-tadzhikistane-sotrudnik-voenkomata-zaderzhan-po-podozreniyu-v-poluchenii-vzyatki> (дата звернення: 19.02.2021). Статті про виробничі затримання та побиття в процесі призову: Зарифи А. «Доставили будущего солдата, принимайте». Сезон облав в Таджикистане. 20.04.2020. Радио Озоди. URL: <https://rus.ozodi.org/a/30565903.html> (дата звернення: 19.02.2021) ; Арипов А. Сезон облав в Таджикистане: молодых людей похищают на улице и отправляют в армию. Настоящее время. 10.10.2019. URL: <https://www.currenttime.tv/a/military-manhunt-tajikistan/30210184.html> (дата звернення: 19.02.2021) ; Кенжаева М. Практика облав в Таджикистане: какой должна быть армия в XXI веке? Центральноазиатское бюро аналитической журналистики CABAR.asia. 14.02.2020. URL: <https://cabar.asia/ru/praktika-oblav-v-tadzhikistane-kakoj-dolzha-byt-armiya-v-21-veke/> (дата звернення: 19.02.2021) ; Арипов А. «Нашли и выволокли за волосы». Жители Таджикистана жалуются на похищения призывников. Настоящее время. 13.11.2019. URL: <https://www.currenttime.tv/a/tajikistan-ar>

Ці злочини розслідують органи військової прокуратури, а статистику веде Військова колегія Верховного Суду, проте повна статистика не доступна громадянському суспільству відповідно до Закону РТ «Про державну таємницю».

1.4. Призовні комісії

Згідно зі ст. 24 Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», для організації та проведення призову громадян на військову службу в кожному районі, місті та області рішенням голови району або міста створюється призовна комісія, до якої повинні входити:

1. Заступник голови району, міста або області – голова комісії.
2. Районний, міський чи обласний військовий комісар – заступник голови комісії.
3. Секретар призовної комісії.
4. Лікар, який керує роботою з медичного огляду громадян, які підлягають призову на військову службу.
5. Представник районного або міського органу внутрішніх справ.
6. Представник районного, міського органу управління освітою.

При прийнятті рішення про направлення громадянина на військову службу призовна комісія визначає вид, рід військ Збройних сил, інших військ або військових формувань, у яких цей громадянин буде проходити військову службу.

Призовна комісія має приймати рішення тільки на підставі законів РТ. Її рішення не може суперечити висновкам лікаря-спеціаліста, який проводив медичний огляд громадянина для визначення його придатності до військової служби за станом здоров'я.

Рішення призовної комісії приймається більшістю голосів у присутності призовника, якому на його вимогу видається виписка з протоколу засідання призовної комісії.

Рішення призовної комісії може бути оскаржене громадянином у десятиденний строк до вищої призовної комісії або в суд.

1.5. Види військ, у яких призовники проходять військову службу

Призовники проходять військову службу у таких військах та органах:

1. Сухопутні війська, Мобільні війська, Військово-повітряні сили та сили протиповітряної оборони Міністерства оборони.

my-asia/30266856.html (дата звернення: 19.02.2021) ; URL: <https://www.fergananews.com/articles/10285> (дата звернення: 19.02.2021) ; Рухулло С. «Отца задержали, чтобы вынудить меня вернуться служить в армии». Радио Озоди. 30.09.2019. URL: <https://rus.ozodi.org/a/parents-detained-to-force-sons-back-to-serve-in-army-1/30191687.html> (дата звернення: 19.02.2021).

2. Прикордонні війська при Державному комітеті національної безпеки.
3. Національна гвардія.
4. Внутрішні війська при Міністерстві внутрішніх справ.
5. Комітет з питань надзвичайних ситуацій.
6. Конвойний полк при Міністерстві юстиції.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову й проходження військової служби

Закон РТ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» передбачає 7 підстав для звільнення²⁸⁷ і 14 для відстрочки²⁸⁸ від призову на військову службу.

2.1. Звільнення від призову на військову службу

Згідно зі ст. 20 Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», від призову на військову службу звільняються громадяни:

1. Визнані непридатними або обмежено придатними до військової служби за станом здоров'я. Непридатними визнаються громадяни, які через здоров'я не можуть служити в лавах Збройних сил. З метою визначення категорії придатності громадян до військової служби за станом здоров'я проводиться їх медичний огляд відповідно до Положення про військово-лікарську експертизу, затвердженого Постановою Уряду РТ від 4 липня 2002 року № 290.
2. Які проходять або пройшли військову чи альтернативну службу.
3. Які пройшли військову службу в іншій державі. У відповідності до статті 20 Закону РТ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» громадяни, які пройшли військову службу в іншій державі, також підлягають звільненню від призову на військову службу.

Це питання регулюється національним законодавством і міжнародними угодами РТ. Нині існує тільки один міжнародний договір – Договір між Україною та Російською Федерацією і Республікою Таджикистан про врегулювання питань подвійного громадянства від 7 вересня 1995 року, який також регулює питання військового обов'язку при подвійному громадянстві. Наприклад, ст. 3 цього договору визначає, що громадяни ви-

²⁸⁷ Ст. 20 Закону РТ «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».

²⁸⁸ Там само. Ст. 21.

конують військовий обов'язок на території тієї країни, де постійно проживають на момент призову. Згідно з цим договором, особи, які пройшли військову службу відповідно до законодавства однієї з країн, не підлягають призову на військову службу відповідно до законодавства іншої країни.

Також цей договір визначає, що особи, які пройшли військову службу у відповідності до законодавства однієї з країн, не підлягають призову на військову службу у відповідності до законодавства іншої країни.

Законодавець не визначає, в якій саме державі призовник повинен пройти військову службу. Якщо призовник уже пройшов військову службу в іншій державі, йому необхідно надати до військового комісаріату місця проживання військовий квиток.

4. Які мають вчений ступінь кандидата або доктора наук. До осіб, які мають вчений ступінь, зараховують:

- кандидатів наук – осіб з вищою освітою, які склали кандидатський мінімум і захистили кандидатську дисертацію;
- докторів наук – осіб, які вже мають ступінь кандидата наук з відповідної сфери наук і публічно захистили докторську дисертацію.

5. Які мають незняту або непогашену судимість за вчинення особливо тяжкого або тяжкого злочину.

Судимість особи може бути або погашена, або знята, як правило, через певний строк. Ці строки, передбачені в Кримінальному кодексі РТ, різні для різних категорій злочинів. Ст. 18 Кримінального кодексу РТ тяжкими злочинами визнає умисні діяння, максимальне покарання за які, передбачене Кримінальним кодексом, не перевищує 12 років позбавлення волі. Особливо тяжкими злочинами є умисні діяння, за вчинення яких Кримінальним кодексом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 12 років або смертної кари.

6. У яких рідний батько (мати) або брат (сестра) загинув (загинула) чи помер (померла) під час проходження військової служби за призовом і в добровільному порядку на посадах сержантів, прапорщиків та офіцерів або під час військових зборів.

7. Які є в родині єдиним сином (усиновленим). Щоб це підтвердити, необхідно подати відповідні документи до військового комісаріату.

2.2. Відстрочка від призову на військову службу

Відстрочка від призову на військову службу – це тимчасове звільнення громадян від призову на військову службу на підставі рішення призовної комісії.

Обставинами, що дають право на відстрочку від призову, є:

- ❖ сімейний стан;

- ❖ продовження освіти;
- ❖ стан здоров'я;
- ❖ професійна діяльність;
- ❖ порушення кримінальної справи щодо особи, яку призивають, або відбуття нею покарання за вироком суду.

2.3. Відповідальність громадянина за порушення законодавства у сфері військової служби

2.3.1 Адміністративна відповідальність

Кодекс про адміністративні правопорушення РТ передбачає такі адміністративні покарання у сфері військової служби:

- ❖ Неявка за викликом до військового комісаріату (ст. 683) для початкової постановки на облік без поважних причин тягне за собою накладення штрафу в обсязі від 5 до 7 показників для розрахунків²⁸⁹.
- ❖ Неявка призовника за викликом до військового комісаріату для направлення на проходження служби без поважних причин, за відсутності ознак злочину, тягне за собою накладення штрафу в розмірі від 7 до 10 показників для розрахунків.
- ❖ За вчинення призовником цих дій повторно протягом 1 року після застосування заходів адміністративного стягнення передбачено накладення штрафу в розмірі від 10 до 12 показників для розрахунків.
- ❖ Несвоєчасне надання документів (домових книг, карток прописки й обліково-військових документів, військових квитків, посвідчень про початкову постановку на облік), необхідних для ведення військового обліку військовозобов'язаних та юнаків призовного віку (ст. 687), тягне за собою накладення штрафу в розмірі від 2 до 3 показників для розрахунків. Повторне порушення протягом 1 року після застосування заходів адміністративного стягнення тягне за собою накладення штрафу в розмірі від 3 до 5 показників для розрахунків.
- ❖ За порушення військовозобов'язаними та юнаками призовного віку правил військового обліку (ст. 689), встановлених законодавством РТ, а також за несвоєчасне повідомлення до військових комісаріатів відомостей про зміну місця проживання, місця роботи й посади передбачено попередження або накладення штрафу в розмірі від 1 до 2 показників для розрахунків. Повторне вчинення цього правопорушення

²⁸⁹ Відповідно до Закону РТ «Про державний бюджет РТ на 2020 рік», з 1 січня 2020 року показник для розрахунків становить 58 сомоні (приблизно 5,5 доларів США).

протягом 1 року після застосування заходів адміністративного стягнення тягне за собою накладення штрафу в розмірі від 5 показників для розрахунків.

- ❖ Навмисне псування або втрата обліково-військових документів (військового квитка, посвідчення про початкову постановку на облік), згідно зі ст. 690, тягне за собою накладення штрафу в розмірі від 5 до 7 показників для розрахунків.

За ухилення від проходження медичного обстеження (ст. 691 Кодексу про адміністративні правопорушення) за викликом накладається штраф у розмірі від 1 до 2 показників для розрахунків.

2.3.2. Кримінальна відповідальність

Ухилення від проходження військової та альтернативної служби (ст. 343 Кримінального кодексу РТ), від чергового призову на дійсну військову службу, а також ухилення військовозобов'язаного від навчальних або перевірочних військових зборів за відсутності законних підстав для звільнення від цієї служби карається штрафом у розмірі від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів²⁹⁰ громадян або позбавленням волі на строк до 2 років.

Ухилення від проходження альтернативної служби осіб, звільнених від військової служби, карається виправними роботами на строк від 180 до 240 годин або штрафом у розмірі від 300 до 800 показників для розрахунків. Ухилення від призову на строкову військову службу або альтернативну службу, вчинене:

- а) шляхом заподіяння шкоди своєму здоров'ю;
- б) шляхом підроблення документів чи іншого обману, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

Примітка: призовник звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до передачі справи до суду він з'явився на призовний пункт.

Ухиленням від призову на військову службу вважається неявка за отриманою повісткою військового комісаріату в указаний термін без поважних причин для відправки до військової частини для проходження військової служби.

Поважними причинами неявки після отримання повістки військового комісаріату є: захворювання або каліцтво особи, пов'язані з втратою працездатності; смерть близького родича (батька, матері, дружини, дітей і т. д.); перешкоди стихійного характеру або інша, незалежна від громадянина обставина; інша обставина, визнана судом поважною причиною.

²⁹⁰ Відповідно до Закону РТ «Про державний бюджет РТ на 2020 рік», з 1 січня 2020 року показник для розрахунків становить 58 сомоні, що приблизно становить 5,5 доларів США.

2.4. Альтернативна цивільна служба

У ст. 43 Конституції РТ зазначено: «Захист Батьківщини, охорона інтересів держави, зміцнення її незалежності, безпеки та оборонної могутності – священний обов'язок людини». Водночас ст. 26 Конституції РТ гарантує кожному право самостійно визначати своє ставлення до релігії, окремо або разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, брати участь у відправленні релігійних культів, ритуалів та обрядів.

Ст. 10 Конституції РТ визначає, що міжнародні акти, визнані Таджикистаном, є складовою правової системи республіки. У разі невідповідності законів республіки визнаним міжнародно-правовим актам застосовуються норми міжнародно-правових актів.

Після подання РТ національної доповіді в Комітет ООН з прав людини у 2006 році комітет виніс кілька зауважень та рекомендацій. Зокрема, він стурбований через те, що держава-учасниця не визнає права на відмову від обов'язкової служби в Збройних силах за переконаннями сумління (ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Державі-учасниці слід вжити всіх необхідних заходів для визнання права на звільнення від служби в Збройних силах осіб, які відмовляються від неї за переконаннями сумління.

У законодавстві РТ задекларовано право на альтернативну службу, але на практиці його реалізація неможлива через відсутність спеціального закону, який має регулювати відносини, пов'язані з проходженням альтернативної служби. Відсутність нормативно-правової бази, що визначає порядок проходження альтернативної служби, обмежує право людини на відмову від військової служби за переконаннями.

3. Порушення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників

Закон встановлює, що призовник проходить як мінімум два етапи оцінювання його психічного й фізичного стану до відправки на військову службу. Після проходження кожного етапу він має бути відпущений додому і запрошений повісткою на проходження наступного етапу огляду та відправлення на службу. Оскільки молоді люди не прагнуть служити в армії через важкі умови служби та поширеність жорстокого поводження, цих процедур не дотримуються.

Молоді люди в деяких випадках потрапляють до призовної комісії в результаті незаконних дій співробітників військового комісаріату, які називають облавами, хоча поняття «облава» в законодавстві РТ не існує²⁹¹.

291 Детальніше див.: Дилрабо Самадова об армії Таджикистана: люди давно переіменували призов в «облаву». Альтернативная служба без границ, 10.04.2020. URL: <https://alternativeservice.info/istorii/pro-zhizn/dilrabo-sama->

Облава – це затримання громадянина без попереднього вручення повістки, яке здійснюють військові комісаріати, представники джамоатів і співробітники міліції на вулицях, ринках, у громадських місцях з метою приводу до військового комісаріату для проходження призовних заходів і подальшої відправки в місця військової служби. Також під час облави представники органів, відповідальних за призов, нерідко вламуються в житло призовників рано вранці або пізно вночі з метою доставлення їх до призовної комісії.

Свобода пересування призовників обмежується, поки призовна комісія не прийме щодо них рішення. Якщо призовник вважається придатним до військової служби, не має відстрочки або звільнення, він направляється в обласний збірний пункт. Після проходження комісії при збірному пункті призовник направляється на військову службу. Осіб, затриманих у громадських місцях, які мають право на звільнення або відстрочку від призову, відпускають з військових комісаріатів. Оскільки обмежується свобода пересування призовників, то в разі незгоди з рішенням призовної комісії вони не можуть його оскаржити з тієї причини, що фізично не мають змоги дістатися до судових органів.

Ст. 18 Конституції РТ встановлює, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому та нелюдському поводженню. Крім того, в березні 2012 року в Кримінальний кодекс Таджикистану було внесено зміни й доповнення, зокрема, було додано статтю 143–1, яка встановлює поняття «катування» та передбачає покарання за це діяння. Незважаючи на приєднання до міжнародних документів, а також декларування заборони катувань на законодавчому рівні, правозахисники вважають, що катування в Таджикистані залишаються системною проблемою.

Доступ правозахисників та громадськості до призовних комісій ускладнюється через те, що призовні комісії, хоча і є цивільними органами, розміщуються в будівлях військових комісаріатів, при військових відомствах, які є військовими об'єктами із закритим доступом. Відкритого доступу до військових частин для правозахисників не передбачено, на рік здійснюється моніторинг 5–6 військових частин, який проводять спільно Офіс громадянських свобод та омбудсмен Таджикистану за фінансової підтримки DCAF.

Ініціаторами насильства у військових частинах і нестатутних взаємин стають солдати старшого призову й окремі представники офіцерського складу (командування). Все це можливе також за їх мовчазної згоди чи підбурювання.

4. Рекомендації

Із метою вдосконалення законодавства:

- ✧ скоротити строк служби з 24 до 12 місяців, оскільки це може позитивно вплинути на виконання плану призову (за кількістю призовників) та істотно зменшити практику нестатутних відносин на підставі строків служби;

- ❖ запровадити на законодавчому рівні пільги для військовозобов'язаних, які пройшли військову службу. Пільги можуть бути у вигляді звільнення або знижок в оплаті комунальних послуг для членів сім'ї військовослужбовця в період військової служби. Якщо призовник є батьком дитини, йому можна виплачувати соціальну допомогу в розмірі мінімальної зарплати для забезпечення дитини в період відсутності батька;
- ❖ створити інститут альтернативної цивільної служби;
- ❖ створити умови для участі представників громадськості (комітетів батьків солдатів) у складі призовної комісії;
- ❖ запровадити незалежний медичний огляд, який призовники можуть пройти в разі незгоди з рішенням районної / міської або обласної призовної комісії;
- ❖ розробити механізм незалежного моніторингу та відвідування військових частин національними інститутами з прав людини.

Із метою зміни практики:

- ❖ у разі надходження скарги на нестатутні відносини обов'язково переводити свідків і жертв до інших військових частин;
- ❖ ефективно розслідувати випадки дезертирства й самовільного залишення військових частин на предмет вимушеного залишення частини;
- ❖ при виявленні випадків нестатутних відносин з боку військовослужбовців, які давно служать, також притягати до дисциплінарної відповідальності представників офіцерського складу, відповідальних за профілактику порушень у військових частинах;
- ❖ притягати до відповідальності командирів за неправомірні накази, які виходять за межі статутних обов'язків солдатів, а також за незаконні покарання, наприклад, колективні покарання;
- ❖ направляти солдатів на військову службу якнайближче до місця їхнього проживання;
- ❖ скасувати цілодобову службу й дозволити солдатам користуватися особистими мобільними телефонами у вільний час і вихідні дні.

Із метою посилення контролю над Збройними силами:

- ❖ створити відділ при інституті уповноваженого з прав людини РТ для захисту прав призовників і військовослужбовців;
- ❖ Уповноваженому з прав людини РТ проводити незалежні моніторинги, здійснювати раптові позачергові візити;
- ❖ у щорічному звіті про ситуацію з правами людини в РТ, який готує уповноважений з прав людини в РТ, описувати ситуацію з правами військовослужбовців;

- ❖ надати доступ до військових частин членам парламентської комісії у справах оборони, представникам громадських об'єднань, засобів масової інформації та профспілок, батьківських комітетів солдатів.

Із метою підвищення прозорості посилити співпрацю Міністерства оборони РТ з громадянським суспільством, засобами масової інформації та професійними спілками.

Із метою профілактики нестатутних відносин:

- ❖ проводити ефективні розслідування фактів нестатутних відносин;
- ❖ у всіх випадках, передбачених статутами, залучати командирів до дисциплінарної відповідальності;
- ❖ військовій прокуратурі, медичному персоналу та офіцерському складу військової частини систематично проводити тілесний огляд солдатів на предмет наявності каліцтв.

Із метою освіти щодо прав людини:

- ❖ запровадити навчання прав людини у сфері військової служби; важливо, щоб темі прав людини було відведено офіційне місце у військових навчальних програмах;
- ❖ розробити навчальні матеріали, буклети та довідники для призовників і військовослужбовців про військову службу;
- ❖ навчати прав людини, в тому числі свободи від катувань та жорстокого поводження, новопризованих солдатів під час навчальної підготовки та належним чином інформувати їх про їхні права й про те, що являє собою дідівщина;
- ❖ розширювати знання офіцерського складу у сфері прав людини, а також навчати механізмам реагування та профілактики нестатутних відносин, порядку розгляду скарг.

ПРАВА ОСІБ, ПРИЗВАНИХ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ, В ТУРКМЕНИСТАНІ

Вступ

16 вересня 2020 року Гурбангули Бердимухамедов (Gurbanguly Berdimuhamedov), Президент і Верховний головнокомандувач Збройних сил Туркменістану, підписав Указ № 722 «Про звільнення в запас із Збройних сил, інших військ і військових органів Туркменістану військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, і черговий призов громадян Туркменістану на військову службу»²⁹². Відповідно до цього указу, всі громадяни Туркменістану чоловічої статі, крім осіб, які мають поважні причини для звільнення від військової служби, мають бути призвані на обов'язкову військову службу в період із жовтня по грудень 2020 року. Відповідно до Кримінального кодексу Туркменістану, особи, які відмовляються проходити обов'язкову військову службу і не мають для цього вагомих причин, можуть бути позбавлені волі на строк до двох років.

Обов'язкова військова служба в Туркменістані регулюється Законом Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу», прийнятим 25 вересня 2010 року (з останніми змінами від 14 березня 2020 року). До прийняття цього закону особи, призвані на військову службу, так само становили основну частину Збройних сил Туркменістану. Постійна політика нейтралітету Туркменістану, визнана в резолюції Генеральної Асамблеї ООН, прийнятої в грудні 1995 року, є ключовим чинником, що пояснює відмову цієї країни приєднатися до регіональних військових структур, таких як Співдружність Незалежних Держав, Шанхайська організація співробітництва та Організація договору колективної безпеки, і, отже, її практику призову на військову службу. Завдяки такій позиції Туркменістан отримує менше військово-технічної допомоги й тому має менше стимулів для перетворення своїх Збройних сил на армію професійних військовослужбовців. Про це йдеться в ст. 58 Конституції 2016 року, яка визначає захист країни як «священний обов'язок» кожного туркмена, при цьому відзначається, що військова служба обов'язкова для всіх чоловіків²⁹³. Можливо, строк обов'язкової військової служ-

292 Президент Туркменистана подписал указ об очередном призыве на военную службу. 17.09.2020. Военная жизнь. URL: <https://www.milligosun.gov.tm/habar/turkmenistanyn-prezidenti-harby-gullukdan-bosatmak-we-harby-gulluga-cagyrmak-boyunca-permana-gol-cekdi-MRpEpCFL1V> (дата звернення: 19.02.2021).

293 Зміни й доповнення, внесені Конституційним законом Туркменістану від 25.09.2020 р. № 297-VI, набувають чинності з 1 січня 2021 року. URL: <http://minjust.gov.tm/mcenter-single-ru/6>.

би буде продовжено до 3 років через зростання нестабільності в сусідньому Афганістані та невиконання призовних квот²⁹⁴.

З огляду на життєво важливе значення призову на військову службу для забезпечення національної безпеки в Туркменістані, а також обмежені стимули для переведення армії цієї країни на професійну основу, міжнародному співтовариству необхідно всебічно оцінити систему обов'язкової військової служби Туркменістану. І хоча ця тема знову привернула до себе увагу в останні роки (насамперед через відмову Туркменістану надати альтернативи військовій службі), систематичний аналіз національної системи призову на військову службу не проводився²⁹⁵.

На початку 2020 року ДКВС підготував дослідження, присвячене реформуванню сектору безпеки в різних сферах безпеки й оборони Туркменістану²⁹⁶. Це ознаменувало перші зусилля міжнародного співтовариства із всебічного відображення ключових суб'єктів безпеки Туркменістану, оцінювання їх компетенцій та ролі органів нагляду в ширшому контексті архітектури національної безпеки.

Деякі дослідники туркменського сектору безпеки стверджують, що в ньому зберігається багато елементів радянського минулого, таких як мілітаризовані правоохоронні органи, недостатньо розвинуті механізми нагляду та слабке громадянське суспільство²⁹⁷. Наприклад, у 2010 році Майкл Денісон (Michael Denison), проаналізувавши процес реформування сектору безпеки в Туркменістані, зазначив, що «стратегічна позиція самоізоляції... [Туркменістану] має значні наслідки для форми й змісту [туркменського] сектору внутрішньої безпеки»²⁹⁸. У більш пізньому дослідженні він дійшов висновку, що система безпеки Туркменістану загалом утримується від взаємодії із зовнішніми суб'єктами²⁹⁹. Короткий огляд органів національної безпеки можна знайти в дослідженні Вілмер (Vilmer) 2010 року, в якому також розглянуто оборонні бюджети та процеси військової модернізації³⁰⁰. В контексті охорони кордонів Володимир Кудінов зробив корисний огляд повноважень президента Туркменістану, а також законодавчої та виконавчої гілок влади³⁰¹. Політику нейтралітету Туркменістану та його проблеми, пов'язані із безпекою, досліджували Гюльнара Дямієва (Giulnara Djamieva), Мерзеханов (Merzekhanov) і Тулпаков (Tulpravkov)³⁰². Андрій Казанцев акцентував увагу на сучас-

294 Інтерв'ю з туркменським експертом із безпеки. 30 листопада 2020 року.

295 Conscientious Objection to Military Service / United Nations. 2012. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ConscientiousObjection_en.pdf.

296 Jasutis G., Steyne R., Chmykh E. Mapping study on the security sector of Turkmenistan / DCAF. 2020. URL: <https://www.dcaf.ch/mapping-study-security-sector-turkmenistan>.

297 Burghart D., Sabonis-Helf T. Central Asia in the Era of Sovereignty: The Return of Tamerlane? Lexington Books, 2018. P. 380.

298 Denison M. Security Sector Reform in Central Asia: Exploring Needs and Possibilities. 2010. P. 49.

299 Там само.

300 Vilmer J-B. Turkmenistan. CHRS. 2010.

301 Кудінов В. Особенности конституционно-правового регулирования полномочий главы государства, органов законодательной и исполнительной власти в Республике Туркменистан в сфере защиты и охраны государственной границы. Южный университет (ИУБиП). 2016.

302 Дямієва Г. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Душанбе ; Мирзеханов В.,

них викликах безпеки в Туркменістані, розглядаючи чинники, які можуть призвести до вразливості держави, у тому числі міжплемінний конфлікт і так звану афганізацію³⁰³. Інші фахівці проаналізували двосторонні відносини Росії та Туркменістану й зробили висновок, що його позиція нейтралітету й ізоляціоністська політика у сфері оборони й безпеки не дають йому підстав повною мірою розраховувати на військову та економічну допомогу й підтримку Росії³⁰⁴. Роберт Тімм (Robert Timm), який коротко зупинився на військовому потенціалі Збройних сил Туркменістану, стверджує, що обмежені закупівлі зброї в Росії відображають спробу Туркменістану зберегти незалежність і, відповідно, розподілити закупівлі озброєнь між регіональними державами³⁰⁵.

Отже, це дослідження є першим, у якому розглядається система призову на військову службу в Туркменістані. Воно складається з трьох розділів. У першому описано систему призову на військову службу, що застосовується в Туркменістані. В другому вивчається правовий захист осіб, призваних на військову службу. У третьому докладно йдеться про випадки порушення прав осіб, призваних на військову службу, і реагування на них туркменської влади. У дослідженні зроблено висновок, що система призову на військову службу Туркменістану загалом відповідає міжнародним стандартам, однак обмежений доступ до інформації та відсутність механізму контролю не дають змоги вести мову про захист прав осіб, призваних на військову службу, на практиці. Залишається відкритим питання, чи можуть військовослужбовці обстоювати свої права в суді або іншому компетентному органі.

Дослідження ґрунтується здебільшого на вивченні відкритих джерел, у тому числі оглядів правових актів, статей у засобах масової інформації та доповідей міжнародних організацій. Отже, мета дослідження – надати, наскільки це можливо, всеосяжний і точний огляд системи призову на військову службу в Туркменістані.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

У ст. 58 Конституції Туркменістану (2016) зазначено, що «...захист Батьківщини є священним обов'язком кожного громадянина, [і що] громадяни чоловічої статі проходять

Тулпаков М. Доктрина позитивного нейтралітету і внешнеполитические приоритеты постсоветской Туркмении. 2018.

303 Эволюция постсоветского пространства: Прошлое, настоящее и будущее / Российский совет по международным делам. 2017. URL: <https://russiancouncil.ru/upload/iblock/5f5/evolutionofpostsovietspace.pdf> (дата звернення: 21.04.2020).

304 Pannier B. Is Turkmenistan being pulled into Russia's orbit? 2019. URL: <https://www.rferl.org/a/iqshloq-ovozi-turkmenistan-pulled-into-russia-s-orbit/29713898.html> (дата звернення: 21.04.2020).

305 Burghart D., Sabonis-Helf T. Central Asia in the Era of Sovereignty: The Return of Tamerlane? Lexington Books, 2018. P. 380.

військову службу в порядку, встановленому законом».³⁰⁶ Військова служба визначається як особливий вид державної служби, яку проходять громадяни в Збройних силах, в прикордонних військах Державної прикордонної служби, у внутрішніх військах Міністерства внутрішніх справ або в органах Комітету національної безпеки Туркменістану³⁰⁷.

Відповідно до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу», призов до Збройних сил, а також звільнення з них включені в конституційні повноваження, закріплені за посадою президента. Як головнокомандувач Збройних сил президент також має низку інших повноважень, пов'язаних із військовою службою. Наприклад, він уповноважений підписувати укази про терміни початку й закінчення призову на військову службу, а також визначати порядок військового обліку та проходження військової служби в Туркменістані³⁰⁸. Він також здійснює нагляд за закладами середньої освіти, що відповідають за реалізацію освітніх програм для підготовки чоловіків, які не досягли віку, коли вони можуть бути призвані на військову службу.

Згідно з національним законодавством, до складу Збройних сил Туркменістану належать Сухопутні війська, Війська протиповітряної оборони та Військово-морські сили. Міністерство оборони Туркменістану не публікує інформацію ні про кількість осіб, які проходять військову службу за призовом у цих видах військ, ні про загальну кількість військовослужбовців, які проходять службу в Збройних силах Туркменістану. За даними з відкритих джерел, станом на 2010 рік чоловіче населення Туркменістану у віці від 16 до 49 років становило 1 381 000 осіб, із яких 1 067 000 осіб підлягали призову на військову службу. Відповідно до звітів, щороку приблизно 53 800 чоловіків досягають призовного віку³⁰⁹.

У Туркменістані встановлює систему призову на військову службу та регулює порядок зарахування громадян на військову службу, а також їх функції та обов'язки низка правових актів. До них належать:

- ❖ Конституція Туркменістану (2016)³¹⁰;
- ❖ Закон Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу»³¹¹;
- ❖ Дисциплінарний статут Збройних сил Туркменістану, затверджений Указом Президента Туркменістану № 1905³¹²;
- ❖ Закон Туркменістану «Про статус військовослужбовців» (2017)³¹³;

306 Конституція Туркменістану (1992 року), стаття 41. Зміни і доповнення, внесені Конституційним законом Туркменістану від 25.09.2020 р № 297-VI, вводяться в дію з 1 січня 2021 року. Доступно на: <http://minjust.gov.tm/mcenter-single-ru/6>.

307 Ст. 1 (6).

308 Ст. 7 (3) Закону «Про військовий обов'язок і військову службу».

309 Вооруженные силы нейтрального Туркменистана. Каспийский вестник. URL: <http://casp-geo.ru/vooruzhennye-sily-nejtralnogo-turkm/>.

310 Зміни й доповнення, внесені Конституційним законом Туркменістану від 25.09.2020 р. № 297-VI, набувають чинності з 1 січня 2021 року. URL: <http://minjust.gov.tm/mcenter-single-ru/6>.

311 О воинской обязанности и военной службе : Закон Туркменистана. URL: <http://www.turkmenbusiness.org/content/zakon-turkmenistana-o-voinskoi-obyazannosti-i-voennoi-sluzhbe>.

312 Відсутній у відкритому доступі.

313 О статусе военнослужащих : Закон Туркменистана. 2017. URL: <https://www.parahat.info/law/parahat-in->

- ❖ Кримінальний кодекс Туркменістану (1997)³¹⁴;
- ❖ Положення про порядок проходження військової служби³¹⁵;
- ❖ Положення про порядок постановки на військовий облік³¹⁶.

1.1. Порядок призову на військову службу

Порядок призову на військову службу визначається законом. Відповідно до ст. 31 (2) Закону «Про військовий обов'язок і військову службу», особою, призваною на військову службу, вважається будь-який громадянин, який проходить військову службу.

Усі громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 30 років, якщо вони не мають права на звільнення або відстрочку від призову на військову службу, зобов'язані проходити обов'язкову військову службу, а також громадяни жіночої статі, які отримують спеціалізовану освіту, пов'язану з військовою службою³¹⁷. Громадяни Туркменістану, які постійно проживають за його межами й виявили бажання пройти військову службу, мають змогу зробити це в порядку, встановленому Положенням про призов на військову службу, і відповідно до розпоряджень регулюючих органів. Згідно зі ст. 10 Конституції Туркменістану, подвійне громадянство не визнається. Крім того, згідно з п. 2 ст. 5 Закону «Про громадянство Туркменістану», громадянство іншої держави не визнається для осіб, які вже мають громадянство Туркменістану. Якщо громадянин Туркменістану має громадянство іншої держави, то, відповідно до законодавства Туркменістану, він, як і раніше, вважається виключно громадянином Туркменістану. Це означає, що особи, які тимчасово проживають за межами Туркменістану, незалежно від того, мають вони громадянство іншої країни чи ні, зобов'язані стати на облік у військових комісаріатах і пройти військову службу (за умови, що вони не мають права на звільнення або відстрочку від призову на військову службу та їх вік є призовним). Відповідно до ст. 26 Закону «Про військовий обов'язок і військову службу», посольства й консульства Туркменістану за кордоном несуть відповідальність за забезпечення відвідування такими особами військових комісаріатів.

Первинну постановку на облік і призов на військову службу здійснюють військові комісаріати. У районах, де відсутні військові комісаріати, початковий військовий облік здійснюється районними органами виконавчої влади (етрапами)³¹⁸. В Туркменістані 50 етрапів, згрупованих у 6 велаятів, які ведуть первинний військовий облік³¹⁹. Указом

fo-law-02bf.

314 Уголовный кодекс Туркменистана. 1997. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31295286#pos=333;-57.

315 Відсутнє у відкритому доступі

316 Відсутнє у відкритому доступі.

317 Про військовий обов'язок і військову службу : Закон Туркменістану. Ст. 15

318 Там само. Ст. 8.

319 Велаят – основна адміністративно-територіальна одиниця в Туркменістані, аналог області або регіону. Кожний велаят поділяється на декілька етрапів, які є районами.

президента Туркменістану встановлюються терміни, протягом яких етрап або комісаріат буде проводити призов на військову службу. Отже, президент Туркменістану своїм указом приймає рішення про призов на військову службу тих громадян чоловічої статі, яким до дня призову виповнилось 18 років і які не мають права на відстрочку від призову на військову службу, а також повнолітніх громадян, які втратили право на відстрочку, в строки, встановлені відповідним указом.

Період первинної постановки на облік громадян чоловічої статі, які досягли 16-річного віку, зазвичай починається 1 січня й закінчується 31 березня. Первинна постановка на військовий облік громадян жіночої статі (тільки після отримання ними військово-облікової спеціальності в процесі навчання), а також осіб, які отримали туркменське громадянство, здійснюється військовим комісаріатом протягом всього календарного року. Комісаріат із реєстрації громадян затверджується постановою **хякими етрапу**.³²⁰ Після досягнення громадянином чоловічої статі 17-річного віку він може подати особисту заяву про бажання почати військову службу. Після повідомлення свого рішення військовому комісаріату або етрапу й по досягненню 18-річного віку він буде запрошений на службу³²¹.

Відповідно до Закону Туркменістану «Про статус військовослужбовців», громадяни набувають статусу особи, призваної на військову службу, або військовослужбовця в день відправки їх до місця проходження військової служби. Військовослужбовець позбавляється статусу особи, призваної на військову службу, в день звільнення з військової служби, після чого він виключається зі списку особового складу відповідної військової частини та за розпорядженням військової частини знімається з обліку у відповідному військовому комісаріаті або етрапі³²².

1.2. Звільнення та відстрочка від призову на військову службу

За законодавством, звільнення від військової служби можливе, якщо громадянин³²³:

- ❖ визнаний непридатним до військової служби за станом здоров'я;
- ❖ уже пройшов військову службу;
- ❖ пройшов військову або альтернативну (трудову) службу в збройних силах іншої держави;
- ❖ є громадянином, рідний брат якого загинув або помер під час виконання своїх військових обов'язків.

320 Хяким – голова адміністрації веляту, ця посада аналогічна губернатору. Голів етрапів (районів) і мерів туркменських міст також називають хякими.

321 Про військовий обов'язок і військову службу : Закон Туркменістану. Ст. 15.

322 Про статус військовослужбовців : Закон Туркменістану. Ст. 4.

323 Про військовий обов'язок і військову службу : Закон Туркменістану. Ст. 16.

Закон передбачає, що громадянин не підлягає призову на військову службу, якщо:

- ❖ відбуває покарання у вигляді виправних робіт або позбавлення волі;
- ❖ був двічі засуджений за вчинення злочину невеликої тяжкості або визнаний винним у вчиненні злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину;
- ❖ відносно нього проводиться розслідування з порушенням кримінальної справи (до вирішення справи по суті).

Відстрочка від призову на обов'язкову військову службу надається на строк до 1 року тим громадянам, які за станом здоров'я визнані тимчасово непридатними до військової служби. Відстрочка від призову на військову службу строком на 3 роки може бути надана за вказаними нижче підставами, після чого громадянин, який отримав відстрочку, автоматично зараховується до резерву Збройних сил Туркменістану з подальшим періодичним (раз на 3 роки) медичним оглядом до досягнення ним 30-річного віку:

- ❖ постійно доглядає за батьком, матір'ю, дружиною, братом, сестрою, дідусем, бабусею або усиновителем за відсутності інших осіб, зобов'язаних за законом утримувати зазначених громадян та піклуватися про них, а також за умови, що останні не перебувають на повному державному забезпеченні;
- ❖ має самотнього батька (чи матір) з двома і більше дітьми віком до 16 років або інваліда з дитинства, у яких немає інших осіб, зобов'язаних за законом їх утримувати й дбати про них;
- ❖ має двох або більше дітей;
- ❖ якщо його було обрано халк векілі, депутатом Меджлісу Туркменістану – на строк повноважень;
- ❖ має вищу педагогічну освіту та працює за направленням державного органу на педагогічній посаді в сільському закладі середньої освіти – на період роботи.

Президент Туркменістану має право після підписання указу надати відстрочку або звільнення від призову на військову службу іншим категоріям громадян або окремим громадянам, не зазначеним у ст. 16 або 17³²⁴.

1.3. Строки призову та проходження військової служби

Призов громадян на військову службу проводиться два рази на рік: з 1 квітня по 30 червня і з 1 жовтня по 31 грудня на підставі указів президента Туркменістану³²⁵. Остан-

324 Там само. Ст. 16 (4) і 17 (4).

325 Там само. Ст. 18.

нім указом, опублікованим у вересні 2020 року, було оголошено про початок осіннього призову в період із жовтня по грудень 2020 року³²⁶.

У Туркменістані передбачено такі строки військової служби:

- ❖ для тих, хто проходить військову службу за призовом, – 24 місяці;
- ❖ для тих, хто проходить військову службу на кораблях і в берегових частинах бойового забезпечення, – 30 місяців;
- ❖ для тих, хто має вищу освіту та проходить військову службу за призовом, – 18 місяців³²⁷.

Початком військової служби вважається день зарахування особи, призваної на військову службу, до списку особового складу військової частини. Закінченням військової служби вважається день виключення особи, призваної на військову службу, з цього списку. Крім того, тривалість військової підготовки додається до загальної тривалості військової служби особи, призваної на військову службу³²⁸.

1.4. Обов'язки осіб, призваних на військову службу

Обов'язки осіб, призваних на військову службу, зафіксовані в ст. 27 Закону «Про статус військовослужбовців» і поширюються на всіх військовослужбовців. Ця стаття визначає їхні основні обов'язки так: «Захист державного суверенітету й територіальної цілісності Туркменістану, забезпечення безпеки держави, відбиття військового нападу, а також виконання завдань відповідно до міжнародних зобов'язань Туркменістану». Згідно з п. 3 і 4 ст. 28 «Посадові та спеціальні обов'язки військовослужбовців», військовослужбовці, які перебувають на дійсній службі, можуть також виконувати спеціальні обов'язки, в тому числі з ліквідації наслідків стихійних лих, а також інших надзвичайних ситуацій. Характер цих спеціальних обов'язків і порядок їх виконання встановлюються військовими статутами Збройних сил та іншими правовими актами Туркменістану³²⁹. Крім того, при виконанні спеціальних обов'язків військовослужбовці можуть бути наділені додатковими правами (застосовувати зброю або силу, ставити вимоги, обов'язкові для виконання, вимагати суворого підпорядкування певним особам та ін.), які встановлюються правовими актами Туркменістану та військовими статутами його Збройних сил³³⁰.

326 Президент Туркменистана подписал Указ об очередном призыве на военную службу. 2020. URL: <http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article24165&cat11>.

327 Про військовий обов'язок і військову службу : Закон Туркменістану. Ст. 33.

328 Там само. Ст. 33 (4).

329 Про статус військовослужбовців : Закон Туркменістану. Ст. 28 (3 і 4).

330 Там само.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та проходження військової служби

Усі основні права, гарантовані Конституцією Туркменістану, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права й Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, мають особи, призвані на військову службу в Туркменістані, оскільки ця держава приєдналася до цих міжнародно правових документів³³¹. Закон «Про військовий обов'язок і військову службу» гарантує, що особи у віці до 18 років, непридатні до служби за станом здоров'я, не будуть призвані в армію. Рішення призовної комісії можуть бути оскаржені до вищої призовної комісії або в суді загальної юрисдикції.

Захист прав осіб, призваних на військову службу, на освіту, сімейне життя, участь у виборах та охорону здоров'я забезпечується системою відстрочки та звільнення від призову на військову службу. Закон «Про статус військовослужбовців» поширюється на всіх військовослужбовців. Він гарантує захист їхньої свободи, честі й гідності, право на свободу пересування й вибір місця проживання та місця проходження військової служби, право на свободу вираження поглядів, на отримання, зберігання й поширення інформації, на участь у зборах, мітингах, вуличних ходах, демонстраціях, пікетуванні та інших масових заходах, право на свободу об'єднань, свободу релігії, право на охорону здоров'я, а також право направляти звернення в державні органи та інші організації³³². Цей закон також встановлює певні обмеження прав військовослужбовців, у тому числі:

- ❖ при здійсненні права на свободу вираження поглядів і переконань особи, призвані на військову службу, не мають права розголошувати державну та службову таємницю, обговорювати або критикувати накази командирів;
- ❖ особам, призваним на військову службу, не дозволяється створювати релігійні організації у військових частинах³³³;
- ❖ забороняється участь військовослужбовців у страйках та невиконання військових обов'язків з метою вирішення питань, пов'язаних із військовою службою;
- ❖ особи, призвані на військову службу, зобов'язані призупинити своє членство в політичних партіях та інших громадських об'єднаннях, які мають політичну мету.

Цей закон передбачає, що залучення військовослужбовців до виконання робіт, що не мають суто військового характеру, допускається у випадках, визначених законодавством

331 Згідно зі сторінкою «Статус ратифікації» Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Туркменістан є державою-учасницею 11 міжнародних договорів по правах людини. URL: <https://indicators.ohchr.org/>.

332 Про статус військовослужбовців : Закон Туркменістану. Ст. 6–12.

333 Там само. Ст. 8.

Туркменістану. При цьому військовослужбовці, які виконують такі завдання, отримують винагороду³³⁴.

Охорона здоров'я військовослужбовців забезпечується створенням командирами військових частин у взаємодії з державними органами сприятливих умов для військової служби та повсякденного життя. Військовослужбовці мають право на отримання медичної допомоги в організаціях охорони здоров'я, підвідомчих державним органам. За відсутності військових організацій охорони здоров'я за місцем проходження військової служби, а також за необхідності надання невідкладної медичної допомоги медична допомога надається в інших державних організаціях охорони здоров'я³³⁵. Вона надається безоплатно як особі, призваній на військову службу, так і членам її сім'ї, якщо її надання безпосередньо пов'язане з виконанням військових обов'язків.

Згідно з чинним законодавством Туркменістану, порушення його закону про військову службу передбачає два види відповідальності. Будь-яка особа, яка порушила обов'язок постановки на військовий облік, притягується до адміністративної відповідальності, а будь-яка особа, яка ухилилась від військової служби, – до кримінальної³³⁶. Крім того, Кримінальний кодекс Туркменістану передбачає, що до осіб, призваних на військову службу, можуть застосовуватися додаткові заходи, такі як покарання у вигляді обмежень проходження військової служби й утримання під вартою у військовому виправному закладі, при цьому обидва види покарання застосовуються тільки до військовослужбовців.

Жоден із двох основних законів, що регулюють військову службу та військовий обов'язок, не визначає порядок обстоювання військовослужбовцями своїх прав у суді або іншому державному органі. При цьому в ст. 22 Закону «Про статус військовослужбовців» закріплено їхнє право на оскарження незаконних дій. Ця стаття також передбачає можливість для військовослужбовців захищати свої права й законні інтереси шляхом звернення до суду в порядку, встановленому законодавством Туркменістану. Незаконні рішення й дії військових командирів та органів військового управління можуть бути оскаржені в порядку, встановленому військовими статутами Збройних сил Туркменістану. Крім того, військовослужбовці, які проходять військову службу за призовом, звільняються від сплати державного мита при подачі заяви або скарги до суду з питань, пов'язаних із військовою службою³³⁷.

3. Порушення прав військовослужбовців і механізм захисту прав

Дані з відкритих джерел свідчать, що більшість порушень прав осіб, призваних на військову службу в Туркменістані, стосуються поведінки з тими, хто відмовляється від

334 Там само. Ст. 11 (9).

335 Там само. Ст. 17.

336 Про статус військовослужбовців : Закон Туркменістану. Ст. 29.

337 Там само. Ст. 22.

військової служби через релігійні або інші переконання, а саме – на підставі свободи думки, совісті або релігії. Право на відмову від військової служби з релігійних або інших переконань засноване на свободі думки, совісті й релігії, яка зафіксована в ст. 18 Загальної декларації прав людини. Пізніше це право було закріплено в ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, учасником якого з 1997 року є Туркменістан³³⁸.

Деякі дослідники припускають, що, крім неналежного поводження з особами, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання, туркменські громадяни, призвані на військову службу, зазнавали жорстокого поводження всупереч забороні катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, яка передбачена, серед іншого, Конвенцією проти катувань³³⁹, Загальною декларацією прав людини та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. У доповідях також стверджується про використання туркменських громадян, призваних на військову службу, для примусової праці в цивільній економіці. Такі факти, якщо вони доведені, суперечать Закону Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу», а також ст. 2 (а) Конвенції про примусову працю.

Хоча національна влада відреагувала на звинувачення в неналежному поводженні з особами, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання, підтримавши рекомендацію Комітету ООН з прав людини від 2018 року про звільнення всіх в'язнів совісті, останні повідомлення про позбавлення волі осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання, свідчать про зворотнє³⁴⁰. Військова прокуратура Туркменістану, як повідомляється, почала розслідування кількох випадків, що призвели до загибелі осіб, призваних на військову службу, а державні органи відзначили, що, відповідно до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу», «...особам, призваним на військову службу, заборонено наказувати й давати розпорядження або вимагати від них виконувати завдання, які не пов'язані з військовою службою або порушують закон»³⁴¹. Крім того, нещодавно створений національний

338 Ст. 18 (1, 2) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права проголошує: «1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. 2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір». Ст. 12 (1) Американської конвенції про права людини проголошує: «1. Кожна людина має право на свободу совісті та релігії. Це право включає свободу дотримуватися своєї релігії та переконань і змінювати їх, а також свободу сповідувати або поширювати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком». Ст. 8 Африканської хартії прав людини та народів проголошує: «Свобода совісті й вільне відправлення релігійних обрядів гарантується. Ніхто не може, відповідно до закону й порядку, бути підданий заходам, які обмежують користування цими свободами». Хартія Європейського Союзу про основні права (проголошена 7 грудня 2000 року, набула чинності 1 грудня 2009 року), ст. 10.

339 Туркменістан є учасником Конвенції проти катувань з 1999 року.

340 Див.: Universal Periodic Review – Turkmenistan – Third Cycle: Matrix of recommendations / United Nations Human Rights Council. URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/TMindex.aspx>.

341 Five conscripts and a cadet of the Military Institute die in Turkmenistan. Turkmenistan News Gazette. September 17, 2019. URL: <https://turkmenistannewsgazette.com/five-conscripts-and-a-cadet-of-the-military-institute-die-in-turkmenistan/>; Direct Request (CEACR) – adopted 2016, published 106th ILC session (2017). International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:13100:0::NO::P13100_COMMENT_ID:3297040.

омбудсмен уповноважений розслідувати заяви про порушення прав осіб, призваних на військову службу, хоча в його доповіді за 2019 рік не йдеться про отримання або розслідування відповідних скарг³⁴².

3.1. Катування та жорстоке поводження

У 2019 році з'явилися численні повідомлення про випадки жорстокого поводження з особами, призваними на військову службу, деякі з яких, як стверджується, призвели до загибелі людей³⁴³. У 2017 році Комітет з прав людини вже висловлював свої міркування з цього питання, знову підтверджуючи стурбованість у зв'язку з наявною інформацією про факти дідівщини в Збройних силах Туркменістану щодо осіб, призваних на військову службу, у тому числі про випадки, які призвели до загибелі двох людей у 2014 році³⁴⁴. Повідомляється, що військова прокуратура Туркменістану почала розслідування деяких із цих випадків, затримавши осіб за підозрою в причетності до інциденту 1 вересня 2019 року, в результаті якого, за отриманою інформацією, загинув військовослужбовець, який проходив військову службу за призовом у військовій частині в провінції Лебап (Lebap)³⁴⁵.

3.2. Жорстоке поводження з особами, які відмовляються від військової служби за переконаннями

І в національній, і в міжнародній пресі продовжують з'являтися повідомлення про альтернативну цивільну службу. У 2014–2015 роках джерела повідомляли, що президент помилював всіх позбавлених волі осіб, які відмовилися від військової служби з релігійних або інших переконань, при цьому впливова громадська організація «Форум 18», яка працює у сфері захисту свободи релігії та переконань, заявила, що «в Туркменістані більше немає свідків Єгови, засуджених та ув'язнених у зв'язку з відмовою від військо-

342 Отчет о работе омбудсмана в Туркменистане в 2019 году / Государственное информационное агентство Туркменистана. 2019. URL: <http://tdh.gov.tm/news/en/obd.aspx>.

343 A conscript beaten by "seniors" dies in the Central Hospital. Chronicles of Turkmenistan. 09.07.2020. URL: <https://en.hronikatom.com/2020/07/a-conscript-beaten-by-seniors-dies-in-the-central-hospital/>; В Мары скончался солдат-срочник. Семья уверена – причина в дедовщине. Хроника Туркменистана. 17.05.2020. URL: <https://www.hronikatom.com/2020/05/conscript/>; 2019 Country Reports on Human Rights Practices: Turkmenistan / U. S. Department of State. 2019. URL: <https://www.state.gov/reports/2019-country-reports-on-human-rights-practices/turkmenistan/>; <https://turkmenistannewsgazette.com/five-conscripts-and-a-cadet-of-the-military-institute-die-in-turkmenistan/>.

344 Заключение по второму периодическому докладу Туркменистана / Комитет по правам человека. 2017. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR/C/TKM/CO/2&Lang=En.

345 В Туркменистане погибли пять солдат срочной службы и курсант военного института. Туркменская новостная газета. 2019.

вої служби через релігійні або інші переконання»³⁴⁶. Незважаючи на це, в період із січня 2018 по вересень 2020 року, згідно з повідомленнями, 25 свідків Єгови були позбавлені волі через їхню відмову від проходження обов'язкової військової служби³⁴⁷. Це питання вперше підняла в 2009 році Спеціальна доповідка з проблем свободи релігії та переконань Асма Джагангир (Asma Jahangir)³⁴⁸. Пізніше до нього ще раз було привернуто увагу в другому циклі Універсального періодичного огляду в 2013 році, коли робоча група Ради з прав людини рекомендувала Туркменістану «на законодавчому рівні визнати відмову від військової служби з релігійних або інших переконань і припинити залучення до відповідальності, позбавлення свободи й неодноразове покарання осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання»³⁴⁹. В огляді також підтримано заклик до реформування законодавства, особливо у сфері захисту прав осіб, які відмовляються від військової служби через релігійні або інші переконання³⁵⁰. У 2018 році під час останнього, третього, циклу Універсального періодичного огляду Туркменістан підтримав рекомендацію про звільнення всіх в'язнів совісті³⁵¹. Незважаючи на ці події, Туркменістану ще належить повністю виконати ці зобов'язання та внести зміни до свого законодавства, щоб звільнити від військової служби осіб, які відмовляються від її проходження через релігійні або інші переконання, або запропонувати їм альтернативну цивільну службу.

3.3. Примусова праця

Також викликають стурбованість повідомлення про факти використання в Туркменістані військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, для примусової праці в цивільній економіці. Такі факти, якщо вони доведені, є порушенням Закону Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу» та ст. 2 (а) Конвенції про примусову працю, у якій сказано, що діяльність осіб, які проходять військову службу за призовом, має бути «...суто військового характеру»³⁵². Міжнародна організація праці

346 Туркменістан: Двое заключенных амнистированы; гражданин, отказывающийся от военной службы по религиозным или иным убеждениям, содержится в больнице; избиты «ваххабиты». Служба новостей Форума 18. 18.02.2015. URL: http://forum18.org/archive.php?article_id=2039.

347 В тюрьме за веру. JW.org. 2020. URL: <https://www.jw.org/en/news/legal/by-region/turkmenistan/jehovahs-witnesses-in-prison/>.

348 Asma Jahangir. Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, including the Right to Development – Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief. 2009. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G09/102/10/PDF/G0910210.pdf?OpenElement>.

349 Национальный доклад, представленный в соответствии с пунктом 5 приложения к резолюции Совета по правам человека 16/21 (A/HRC/WG.6/16/TKM/1) / Совет по правам человека. 2013. Раздел XIX. П. 10. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/106/04/PDF/G1310604.pdf?OpenElement>.

350 Совет по правам человека. 2013. Доклад Рабочей группы на Универсальном периодическом обзоре – Туркменистан. П. 113.74. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/154/49/PDF/G1315449.pdf?OpenElement>.

351 Див.: Universal Periodic Review – Turkmenistan – Third Cycle: Matrix of recommendations / United Nations Human Rights Council. URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/TMindex.aspx>.

352 Правовое пособие по правам лиц, призванных на военную службу / Е. Чмых (E. Chmykh) и др. 2020.

звернула увагу, що в межах Універсального періодичного огляду щодо Туркменістану різні зацікавлені сторони стверджують про триваючу практику використання осіб, які проходять військову службу за призовом, для примусової праці в цивільній економіці. У зв'язку з цим у 2017 році Комітет експертів Міжнародної організації праці із застосування конвенцій і рекомендацій закликав уряд Туркменістану вказати, які гарантії в законодавстві й на практиці «...забезпечують виконання видів діяльності, необхідних відповідно до законів про обов'язкову військову службу тільки в суто військових цілях»³⁵³.

4. Рекомендації

У цьому дослідженні розглянуто систему призову на військову службу в Туркменістані. Початок дослідження присвячено детальному опису системи призову на військову службу Туркменістану, після чого відображено правові гарантії, що надаються особам, призваним на військову службу. Далі викладено наявні відомості про порушення прав осіб, призваних на військову службу в Туркменістані, а також проаналізовано реакцію на цю інформацію державних органів.

Це дослідження виявило, що Конституція та відповідні законодавчі акти наділяють президента певними повноваженнями у сфері призову на військову службу. Він здійснює нагляд за призовом громадян на військову службу та їх звільненням і навіть має право особисто приймати рішення про надання відстрочки або звільнення від призову на військову службу. Частково це пояснюється президентською формою правління в Туркменістані.

Загалом права й основні свободи осіб, призваних на військову службу, гарантуються національним законодавством та міжнародно-правовими документами, підписантом яких є Туркменістан.

В окремих випадках у Збройних силах можуть служити жінки. Також законодавство встановлює певні обмеження прав осіб, призваних на військову службу, які загалом відповідають міжнародним нормам. До них належать обмеження щодо створення релігійних організацій у військових частинах і вимога призупинення членства в політичних партіях та інших громадських об'єднаннях, які мають політичну мету.

Однак, як і раніше, викликає стурбованість обмеженість зусиль уряду з надання можливостей для проходження альтернативної служби. При цьому міжнародні організації, у тому числі ООН, регулярно закликають Туркменістан надати такі альтернативи, а також чітко вказати, що являє собою робота «суто військового характеру».

Відповідно до національного законодавства, особи, які проходять військову службу за призовом, можуть виконувати невійськові обов'язки в разі надзвичайних ситуацій.

353 Прямой запрос (КЭПКР) к Международной организации труда (2017) – принят в 2016 году, опубликован 106-й сессией КМП (2017).

Незважаючи на те, що система призову на військову службу Туркменістану загалом відповідає міжнародним стандартам, труднощі з доступом до інформації, як і раніше, ускладнюють оцінювання та моніторинг захисту прав осіб, призваних на військову службу, на практиці. Крім того, викликає занепокоєння те, що військовослужбовці мають обмежені можливості для обстоювання своїх прав у суді або іншому компетентному органі.

Відповідно до цих спостережень слід вжити таких заходів для поліпшення захисту прав людини та основних свобод призовників у Туркменістані:

- ❖ виконати рекомендації Комітету ООН з прав людини щодо прийняття закону про альтернативну службу (ACS) та створення ефективної системи ACS, яка передбачає звільнення від обов'язкової військової або альтернативної служби цивільного характеру на підставі особистих, а також релігійних переконань;
- ❖ забезпечити ефективне виконання положень, що містяться в ст. 16 Закону Туркменістану «Про військовий обов'язок і військову службу», щоб особи, визнані непридатними до військової служби за медичними показаннями, або особи, які мають право на відстрочку військової служби відповідно до закону, наприклад, студенти, які навчаються на перший ступінь, не призивалися на військову службу;
- ❖ виконати рекомендації Комітету експертів Міжнародної організації праці із застосування конвенцій і рекомендацій (CEACR), щоб служба, яка вимагається відповідно до закону про обов'язкову військову службу, здійснювалася тільки щодо військових цілей;
- ❖ своєчасно розслідувати випадки неврегульованих відносин (дідівщини) й надавати інформацію про результати таких розслідувань, у тому числі про роль омбудсмена в отриманні та розслідуванні таких скарг.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ РЕСПУБЛІКИ УЗБЕКИСТАН

Вступ

Реформи, проведені за роки незалежності Узбекистану, сприяли демократизації та лібералізації його судово-правової сфери, підвищенню ролі й значення судової влади в справі захисту прав і законних інтересів громадян.

За чотири останні роки до законодавчих актів внесено низку змін, спрямованих на забезпечення якісного захисту прав військовослужбовців. Відповідно до ст. 125 Конституції Республіки Узбекистан, Збройні сили створюються для захисту її державного суверенітету й територіальної цілісності, мирного життя й безпеки її населення.³⁵⁴ Національна оборона, державна та суспільна безпека на сучасному етапі проголошені основними пріоритетами національної безпеки Республіки Узбекистан. Збереження її державного суверенітету й цілісності, забезпечення її безпеки досягаються різними правовими засобами, в тому числі й установами конституційного обов'язку громадян щодо захисту Вітчизни. В Республіці Узбекистан захист Вітчизни є обов'язком громадянина. Згідно зі ст. 52 Конституції, **«Захист Республіки Узбекистан – обов'язок кожного громадянина Республіки Узбекистан. Громадяни зобов'язані проходити військову або альтернативну службу в порядку, встановленому законом»**.³⁵⁵

Основною формою реалізації громадянами Республіки Узбекистан конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни є військова служба як особливий вид державної служби.

Військовослужбовцям належить найважливіша роль у вирішенні завдань оборони й безпеки держави. Проблема військової служби не зводиться до суто технічних питань прибуття на службу до Збройних сил, її проходження та припинення, а набуває характеру стратегічного забезпечення збереження країни та зміцнення обраного нею конституційного ладу.

У 2018 році було прийнято Закон «Про Оборонну доктрину Республіки Узбекистан». Відповідно до нього Оборонна доктрина була якісно оновлена на основі принципів гнучкості й відкритості зовнішньої політики, розвитку дружніх і конструктивних відно-

354 Конституція Республіки Узбекистан. Стаття 125.

355 Там само. Стаття 52.

син із сусідніми країнами, пріоритету збереження суверенітету й незалежності держави. Вперше цей документ прийнято у відкритій формі, що демонструє прозорість зовнішньої політики Узбекистану, в тому числі оборонної політики. У доктрині визначено нові принципи й підходи політики Узбекистану до забезпечення національної безпеки у військовій сфері, основні завдання та засади застосування Збройних сил, а також перспективні напрями подальшого будівництва й розвитку національної армії.³⁵⁶

У цьому огляді проаналізовано законодавство, пов'язане з виконанням громадянами загального військового обов'язку, призовом і проходженням ними військової служби в Республіці Узбекистан.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Питання, що регулюють відносини, пов'язані з виконанням громадянами загального військового обов'язку, призовом і проходженням ними військової служби в Республіці Узбекистан, визначаються такими нормативними актами:

- ❖ Конституцією Республіки Узбекистан;
- ❖ Законом Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 12 грудня 2002 року;
- ❖ Законом Республіки Узбекистан «Про службу в резерві в Збройних силах Республіки Узбекистан» від 25 квітня 2003 року;
- ❖ Постановою Кабінету міністрів Республіки Узбекистан «Про затвердження Положення про організацію та порядок проходження громадянами Республіки Узбекистан альтернативної служби» від 11 березня 2003 року;
- ❖ Положенням про порядок проходження військової служби громадянами Республіки Узбекистан, затвердженим Указом Президента Республіки Узбекистан від 12 вересня 2019 року № ПП-4447;
- ❖ Статутом внутрішньої служби Збройних сил Республіки Узбекистан;
- ❖ Дисциплінарним статутом Збройних сил Республіки Узбекистан.

Положення про порядок проходження військової служби громадянами Республіки Узбекистан:

- ❖ визначає порядок проходження громадянами військової служби;

³⁵⁶ Закон Республіки Узбекистан «Про Оборонну доктрину Республіки Узбекистан». 2017. Доступно на: <https://lex.uz/docs/3495906>.

- ❖ забезпечує реалізацію громадянами конституційних прав та обов'язків із захисту територіальної цілісності, незалежності та безпеки країни;
- ❖ регулює відносини, пов'язані з проходженням громадянами дійсної військової служби за призовом і контрактом в Збройних силах Республіки Узбекистан, а також в державних комітетах, міністерствах і відомствах, службова діяльність у яких прирівнюється до військової служби на посадах рядового, сержантського й офіцерського складів, а також громадянами, які перебувають у резерві Збройних сил;
- ❖ визначає порядок комплектування Збройних сил особовим складом, права та обов'язки посадових осіб щодо забезпечення ефективного виконання службових обов'язків різними категоріями військовослужбовців;
- ❖ забезпечує прозорість проходження військової служби й перспективу професійного зростання кожного військовослужбовця.

Відповідно до Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», в Республіці Узбекистан встановлено такі види військової служби:

- ❖ **Строкова військова служба.** Це обов'язкова служба в Збройних силах на посадах рядового та сержантського складів громадян призовного віку, а також офіцерів, які раніше не проходили військову службу, протягом встановленого законодавством строку. Строк строкової військової служби – 12 місяців (1 рік).
- ❖ **Військова служба в мобілізаційному призовному резерві.** Особи, придатні до військової служби, в тому числі з обмеженнями, та які не мають права на відстрочку та звільняються з посади, але не призиваються на черговий строк до Збройних сил, підлягають зарахуванню в мобілізаційний призовний резерв. Служба в мобілізаційному призовному резерві організовується за територіальним принципом у вигляді місячних зборів і передбачає сплату призовниками грошових внесків на спеціальний рахунок Міністерства оборони Республіки Узбекистан. Зазначені особи зараховуються на службу в мобілізаційний призовний резерв до досягнення ними 27 років. і Вони можуть залучатися до щорічних військових зборів, а в разі виникнення надзвичайних ситуацій або військової агресії проти Республіки Узбекистан призиваються на дійсну військову службу.³⁵⁷

Після досягнення 27-річного віку громадяни, які пройшли службу в мобілізаційному призовному резерві, зараховуються до складу резерву Збройних сил.

Служба в мобілізаційному призовному резерві організовується за територіальним принципом у вигляді місячних зборів і передбачає сплату призовниками грошових внесків на спеціальний рахунок Міністерства оборони Республіки Узбекистан. Розмір грошових внесків і порядок їх сплати особами, зарахованими на службу в мобілізаційний призовний резерв, визначаються окремим положенням, яке затверджує президент Рес-

357 Закон Республіки Узбекистан «О всеобщей воинской обязанности и военной службе». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

публіки Узбекистан. Ці кошти спрямовуються в цільовому порядку на покриття витрат, пов'язаних із проведенням зборів зі службовцями мобілізаційного призовного резерву, виплату вихідної допомоги при звільненні військовослужбовців строкової військової служби відповідних міністерств і відомств, у яких передбачена строкова військова служба, утримання адміністрації зборів, розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази Міністерства оборони Республіки Узбекистан, у тому числі ремонт і будівництво будівель, утримання в органах у справах оборони працівників з обліку службовців мобілізаційного призовного резерву, закупівлю озброєння, військово-технічного майна та боєприпасів для потреб Міністерства оборони Республіки Узбекистан.³⁵⁸

Порядок організації та проходження служби в мобілізаційному призовному резерві визначається Положенням про порядок проходження служби громадянами Республіки Узбекистан в мобілізаційному призовному резерві, який затверджується президентом Республіки Узбекистан.³⁵⁹

Система служби в мобілізаційному призовному резерві повністю себе виправдовує. Молоді люди мають змогу отримати необхідну початкову військову підготовку і загартованість, відчути свою затребуваність у житті.

Юнаки, які визнані придатними за станом здоров'я до військової служби і не мають права на відстрочку, але не призвані на строкову службу, зараховуються в мобілізаційний призовний резерв до досягнення ними 27 років. Вони можуть залучатися до щорічних місячних військових зборів, на яких отримують відповідні навички й знання, а в разі виникнення надзвичайних ситуацій або військової агресії проти Республіки Узбекистан призиваються на дійсну військову службу.

Після досягнення 27-річного віку громадяни, які пройшли службу в мобілізаційному призовному резерві, зараховуються до складу резерву Збройних сил.

- ❖ Військова служба за контрактом. Цей вид військової служби проходять громадяни, які прибули на дійсну військову службу в Збройні сили на добровільних засадах відповідно до контракту, що укладається з державою в особі міністерств, державних комітетів і відомств, у яких передбачено військову службу.

Громадяни, які обрали військову службу як професію, проходять військову службу за контрактом на посадах рядового, сержантського й офіцерського складів.

- ❖ Служба резервістів, які пройшли військову службу в Збройних силах. Це вид військової служби, що встановлюється на основі загального військового обов'язку для військовозобов'язаних із числа рядових, сержантів та офіцерів, які пройшли дійсну військову службу, а також службу в мобілізаційному призовному резерві, з метою комплектування з'єднань, частин і підрозділів Збройних сил до штатів воєнного часу, а також розгортання формувань військового часу.

358 Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

359 Положення про порядок проходження служби громадянами Республіки Узбекистан в мобілізаційному призовному резерві. 2003. Доступно на: <https://www.lex.uz/acts/243353#470072>.

Резервісти в складі з'єднань і частин можуть бути використані за бойовим призначенням як у воєнний, так і в мирний час при виникненні загрози військової агресії проти Республіки Узбекистан та її безпеки, при ліквідації наслідків стихійних лих і надзвичайних ситуацій відповідно до указу президента Республіки Узбекистан.

Згідно зі ст. 3 Закону Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», загальний військовий обов'язок охоплює підготовку громадян до військової служби, призив (прибуття) на військову службу, проходження військової служби за призовом або контрактом, службу в резерві, альтернативну службу, дотримання правил військового обліку, заходи щодо захисту населення в надзвичайних ситуаціях або у випадку військової агресії проти Республіки Узбекистан.³⁶⁰

Відповідно до цього закону, громадяни Республіки Узбекистан, які підлягають призову на військову службу й приписані до районних (міських) призовних діляниць, називаються призовниками.

Відповідно до ст. 4 вказаного закону, в мирний час на строкову військову службу на посадах рядового та сержантського складів, а також на службу в мобілізаційному призовному резерві призиваються громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 27 років, придатні за станом здоров'я до проходження військової служби в Збройних силах.³⁶¹

1.1. Призов громадян на військову службу

Заходи з відбору (призову) на військову службу покладаються на органи в справах оборони за місцем проживання (обліку) громадян.

Відповідно до ст. 19 Закону Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», призов громадян на строкову військову службу та службу в мобілізаційному призовному резерві проводиться на підставі указу президента Республіки Узбекистан один раз на рік – в березні – квітні.³⁶²

Указ президента Республіки Узбекистан публікується в засобах масової інформації не пізніше ніж за місяць до початку призову.

Після опублікування указу президента Республіки Узбекистан призовники, в тому числі ті, хто перебуває на тимчасовому обліку, зобов'язані з'явитися на призовний пункт в термін, зазначений у повістці. Громадяни призовного віку, які не пройшли строкову військову службу або службу в мобілізаційному призовному резерві й не перебувають на військовому обліку, а також призовники, які тимчасово виїхали з постійного місця проживання в іншу місцевість і не стали там на військовий облік, зобов'язані з'явитися до органів у справах оборони за місцем проживання.

360 Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

361 Там само.

362 Там само.

Керівники підприємств, установ, організацій та освітніх установ зобов'язані відкликати призовників із відряджень і забезпечити їхнє своєчасне прибуття на призовну дільницю.

Зміна місця військового обліку призовниками, які досягли 18-річного віку, допускається до опублікування указу президента Республіки Узбекистан про черговий призов.

Після опублікування указу президента Республіки Узбекистан зміна призовниками місця військового обліку можлива тільки в таких випадках:

- ❖ при переведенні на роботу в іншу місцевість;
- ❖ при переїзді до нового місця проживання;
- ❖ при вступі до закладу освіти та виїзді для продовження освіти.

Наявність підстав, зазначених у ч. 6 ст. 19, має бути підтверджена відповідними документами, поданими в орган у справах оборони.

Поважними причинами неприбуття громадян до призовних дільниць у терміни, встановлені органами у справах оборони, є:

- ❖ хвороба громадянина, яка позбавила його можливості особисто прибути на призовну дільницю;
- ❖ смерть або тяжка хвороба близького родича (батька, матері, брата, сестри, дружини, дитини);
- ❖ перешкоди стихійного характеру або інші обставини, які не залежать від громадянина, що позбавили його можливості особисто з'явитися на призовну дільницю.³⁶³

Причина неприбуття має бути підтверджена відповідними документами.

У мирний час призову на строкову військову службу не підлягають особи:

- ❖ які отримали відстрочку й звільнені від призову відповідно до ст. 21 і 22 Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»;
- ❖ щодо яких ведеться дізнання, попереднє слідство або розглядається судом кримінальна справа.

Важливою складовою створення в країні мобільної професійної армії стало реформування строкової військової служби. Вона, як і раніше, виконує функції системи масової підготовки юнаків до виконання норм Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».

1.2. Призовні комісії

Відповідно до ст. 20 Закону Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», для проведення призову громадян на військову та альтерна-

363 Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

тивну службу в Республіці Каракалпакстан, областях, містах і районах створюються призовні комісії.³⁶⁴

Структуру й порядок діяльності призовних комісій визначає президент Республіки Узбекистан, а їх персональний склад – Рада міністрів Республіки Каракалпакстан, хокіміяти областей, міст і районів з обов’язковою участю в їх діяльності представників органів у справах оборони й органів охорони здоров’я.

Головами призовних комісій на місцях призначаються, відповідно, заступник голови Ради міністрів Республіки Каракалпакстан, заступники хокімів областей, міст і районів.

Громадяни, які призиваються на військову та альтернативну службу, проходять обов’язковий медичний огляд відповідно до Положення про медичний огляд у Збройних силах на мирний і воєнний час, яке затверджується президентом Республіки Узбекистан.³⁶⁵

За результатами медичного огляду призовника, вивчення його моральних і професійних якостей, а також матеріального й соціального становища членів його сім’ї районна (міська) призовна комісія виносить одне з таких рішень:

- ❖ про придатність до військової служби і призов на військову службу з визначенням роду військ;
- ❖ про придатність до військової служби, в тому числі з обмеженнями, та призначення на службу в мобілізаційному призовному резерві;
- ❖ про придатність до військової служби та призов на альтернативну службу;
- ❖ про тимчасову непридатність до військової служби за станом здоров’я;
- ❖ про надання відстрочки або про звільнення від призову на військову службу на підставі ст. 21 і 22 Закону «Про загальний військовий обов’язок і військову службу»;
- ❖ про непридатність за станом здоров’я до військової служби в мирний час, обмежену придатність у воєнний час і зарахування в запас;
- ❖ про зарахування в запас Збройних сил у зв’язку з досягненням 27 років;
- ❖ про непридатність до військової служби з виключенням із військового обліку.³⁶⁶

На призовні комісії Республіки Каракалпакстан, областей і міста Ташкент покладається:

- ❖ перевірка правильності надання відстрочки або звільнення від призову;
- ❖ контроль за обґрунтованістю визначення військово-професійного призначення призовників з урахуванням їхньої фізичної та загальної підготовки, досвіду, здібностей, інтересів та інших особистих якостей;

364 Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов’язок і військову службу». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

365 Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов’язок і військову службу». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

366 Там само.

- ❖ розгляд скарг громадян на рішення районних (міських) призовних комісій.

Організація контрольного медичного огляду осіб, призваних на військову службу і направлених у війська, а також осіб, які заявили про незгоду з результатами медичного огляду й рішеннями обласних, районних (міських) призовних комісій до їх відправки у військові частини, здійснюється військово-лікарськими комісіями Міністерства оборони Республіки Узбекистан.

Призовні комісії Республіки Каракалпакстан, областей і міста Ташкент мають право розглядати та скасовувати рішення районних (міських) призовних комісій.

Рішення призовних комісій Республіки Каракалпакстан, областей, міста Ташкент, а також районів і міст можуть бути оскаржені в суді.

1.3. Звільнення від призову на військову службу

Відповідно до ст. 21 Закону Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», відстрочка від призову на строкову військову службу, службу в мобілізаційному призовному резерві надається призовникам рішенням районної (міської) призовної комісії за сімейними обставинами, за станом здоров'я, для продовження освіти.

Відстрочка від призову на строкову військову службу та службу в мобілізаційному призовному резерві за сімейними обставинами надається призовникам, якщо вони:

- ❖ мають непрацездатних батьків, якщо у батьків немає іншого повнолітнього працездатного сина, який має їх утримувати. Непрацездатність батьків визначається відповідно до законодавства;
- ❖ мають самотніх працездатних матерів чи батька з двома або більше дітьми віком до 16 років, які не мають іншого повнолітнього працездатного сина;
- ❖ мають на день призову рідного брата, який проходить строкову військову службу;
- ❖ мають неповнолітню дитину, яка виховується без матері;
- ❖ мають дружину – інваліда I або II групи і двох і більше неповнолітніх дітей.³⁶⁷

Особи, у яких призовник перебуває на утриманні у зв'язку зі смертю батьків, їх тривалою хворобою або з інших поважних причин протягом не менше п'яти років, прирівнюються до батьків.

Відстрочка від призову для продовження освіти надається призовникам, які навчаються в загальноосвітніх школах, академічних ліцеях і професійних коледжах, а також студентам, які навчаються в закладах вищої освіти заочною формою навчання, до їх закінчення.

367 Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Доступно на: <https://lex.uz/acts/138223>.

Студенти очної та вечірньої форм навчання закладів вищої освіти за їх згодою можуть бути зараховані на службу в мобілізаційний призовний резерв. При цьому до проходження місячних військових зборів студенти будуть залучені в липні – серпні.

Особи, відраховані із закладів освіти, втрачають право на відстрочку.

Призовники, які втратили підстави для отримання відстрочки, а також особи, які не мають права на відстрочку або підстав для звільнення від призову відповідно до вказаного закону та не призвані з різних причин на строкову військову службу або на службу в мобілізаційному призовному резерві, призиваються під час чергового призову до Збройних сил до досягнення ними до дня призову 27-річного віку.

Крім того, згідно зі ст. 21 Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», від призову на строкову військову службу та службу в мобілізаційному призовному резерві в мирний час звільняються призовники:

- ❖ визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби;
- ❖ у яких один із близьких родичів (брат, сестра) загинув або помер у зв'язку з проходженням військової служби;
- ❖ які мають духовний сан в одній із зареєстрованих релігійних організацій.

Особи, зазначені в п. 2 цієї статті, можуть бути призвані на військову службу за їхньою згодою.³⁶⁸

Не підлягають призову на військову службу громадяни, яких притягнуто до кримінальної відповідальності, а також які мають непогашену чи незняту судимість.

Відповідно до Указу Президента Республіки Узбекистан «Про черговий призов громадян Республіки Узбекистан на строкову військову службу та звільнення в резерв Збройних сил військовослужбовців, які відслужили встановлені строки служби» від 26 лютого 2020 року, в призовних і збірних пунктах управлінь та відділів у справах оборони вживають заходів із чергового призову громадян Республіки Узбекистан на військову службу, а у військових частинах – зі звільнення в резерв Збройних сил військовослужбовців, які відслужили встановлені строки служби.

З метою якісного проведення заходів чергового призову на строкову військову службу в управліннях та відділах у справах оборони створено такі комісії:

- ❖ при відділах у справах оборони – територіальні медичні комісії;
- ❖ у відділах у справах оборони районів (міст) – комісії з комплектування, що складаються з начальників відділів і служб апаратів управління військових округів, представників Міністерства внутрішніх справ, Прикордонних військ Служби державної безпеки, Міністерства надзвичайних ситуацій та Національної гвардії;
- ❖ у відділах у справах оборони районів – територіальні комісії під керівництвом заступника хокіма району в складі начальника відділу в справах оборони, заступни-

³⁶⁸ Там само. Стаття 21, п.2.

ка начальника відділу внутрішніх справ району та представника територіального управління Міністерства з підтримки махалли та сім'ї;

- ❖ військово-лікарську комісію, що складається з військових лікарів-фахівців військових госпіталів і лікарів лікувальних установ Міністерства охорони здоров'я;
- ❖ в Республіці Каракалпакстан, областях та місті Ташкент – Раду керівництва під головуванням заступників, командувачів військ військових округів у складі представників Міністерства внутрішніх справ, Прикордонних військ Служби державної безпеки, Міністерства надзвичайних ситуацій, Національної гвардії та начальника Управління в справах оборони.

Із запровадженням нової системи вдалося досягти таких результатів:

- ❖ підвищення відповідальності заступників, командувачів військ військових округів, представників Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства надзвичайних ситуацій, Прикордонних військ Служби державної безпеки та Національної гвардії, відповідальних за комплектування, якості комплектування своїх родів військ військовослужбовцями строкової військової служби;
- ❖ поліпшення якості комплектування Збройних сил військовослужбовцями строкової військової служби завдяки їх відбору шляхом індивідуальної співбесіди;
- ❖ забезпечення прозорості проведених заходів щодо призову на строкову військову службу, найголовніше – появи в призовників та їхніх батьків віри в соціальну справедливість;
- ❖ скасування непотрібних, дублюючих одна одну медичних комісій.

Призовники (тобто військовослужбовці строкової військової служби) проходять дійсну військову службу на посадах рядового складу в Збройних силах Республіки Узбекистан, до складу якої, відповідно до п. 17 Закону Республіки Узбекистан «Про Оборонну доктрину Республіки Узбекистан» від 9 січня 2018 року № ЗРУ-458, належать відповідні органи управління, війська, військові формування та установи Міністерств оборони, внутрішніх справ, з питань надзвичайних ситуацій, Служби національної безпеки, інших міністерств, державних комітетів і відомств, а також Національна гвардія Республіки Узбекистан.³⁶⁹

У Збройних силах Республіки Узбекистан найбільша кількість громадян призивається у війська Міністерства оборони.

Проходження військової служби військовослужбовцями строкової військової служби регулюється нормами Статуту внутрішньої служби Збройних сил Республіки Узбекистан, затвердженого Указом Президента Республіки Узбекистан від 9 жовтня 1996 року, який визначає повсякденне життя й діяльність, загальні права та обов'язки військовослужбовців, взаємини між ними, а також правила внутрішнього порядку.

369 Закон Республіки Узбекистан «Про Оборонну доктрину Республіки Узбекистан» від 9 січня 2018 року № ЗРУ-458. П.17.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та військової служби

За призовниками, які проходять підготовку з військово-технічних спеціальностей в центрах при управліннях у справах оборони з відривом від виробництва, на весь час підготовки, у тому числі на час проїзду до місця навчання (зборів) і назад, зберігаються місце роботи й займана посада, а також середній заробіток.

Витрати з найму житла на період навчання (зборів) призовників відшкодовуються, а вартість проїзду до місця навчання (зборів) і назад (якщо це пов'язано з виїздом в інший населений пункт) і середній заробіток виплачуються призовникам за місцем основної роботи. Непрацюючим призовникам ці витрати, а також допомога в розмірі 35,2% мінімального розміру оплати праці, встановленого законодавством, відшкодовуються (сплачуються) відповідними хокіміятами.

Ст. 25 Закону Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» є гарантією для громадян, які прибувають на військову службу.³⁷⁰

Громадянам, які були призвані або прибули на військову службу, виплачується за місцем роботи вихідна допомога відповідно до законодавства.

Громадяни звільняються від роботи (навчання) на час, необхідний для виконання обов'язків, пов'язаних із постановкою на військовий облік, призовом або вступом на військову службу, зі збереженням за ними середнього заробітку (стипендії) за місцем їхньої роботи (навчання).

Громадяни, які вступають до закладів вищої військової освіти, звільняються від роботи на час, необхідний для складання вступних іспитів, зі збереженням посади та середнього заробітку за місцем їхньої роботи.

За громадянами, направленними органами Міністерства оборони Республіки Узбекистан на диспансерне чи стаціонарне обстеження, на весь час перебування в медичному закладі зберігаються місце роботи, займана посада, середній заробіток і відшкодовуються за місцем роботи (навчання) витрати та проїзд до місця обстеження й назад. У разі призначення на стаціонарне лікування за місцем роботи виплачується допомога з тимчасової непрацездатності в порядку, встановленому законодавством.³⁷¹

Громадянам, які були призвані на строкову військову службу, а також прибули на військову службу за контрактом, можуть бути надані й інші пільги та гарантії відповідно до законодавства.

³⁷⁰ Закон Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Стаття 25.

³⁷¹ Закону Республіки Узбекистан «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Стаття 25.

Крім того, відповідно до п. 181 Положення про порядок проходження військової служби громадянами Республіки Узбекистан, військовослужбовці в повному обсязі користуються соціально-економічними, політичними, особистими правами й свободами, а також несуть всі обов'язки громадян Республіки Узбекистан, передбачені її Конституцією та законами, з урахуванням обмежень, що накладаються умовами військової служби.

П. 184 встановлює, що за рахунок коштів Державного бюджету Республіки Узбекистан військовослужбовці забезпечуються продовольчим, фінансовим, речовим, житловим постачанням, користуються правами на пенсійне, медичне забезпечення, іншими соціальними гарантіями й пільгами, передбаченими законодавством Республіки Узбекистан.

Крім того, військовослужбовці строкової військової служби в період її проходження забезпечуються продовольчим, речовим і грошовим утриманням, користуються правом на безкоштовне медичне забезпечення.

Відповідно до принципів Закону Республіки Узбекистан «Про прокуратуру» від 29 серпня 2001 року № 257-II, питання захисту прав і свобод військовослужбовців, попередження та профілактики правопорушень, а також зміцнення законності й правопорядку покладені на органи Військової прокуратури.

Крім того, згідно із Законом Республіки Узбекистан «Про звернення фізичних та юридичних осіб», якщо військовослужбовець (призовник) вважає, що його права й законні інтереси ущемлені державними органами або посадовими особами, він має право звернутися до відповідних компетентних органів.

Головним досягненням реформи військової сфери є зведення до мінімуму кількості порушень прав завдяки тому, що в Республіці Узбекистан призов громадян на строкову військову службу та службу в мобілізаційному призовному резерві проводиться один раз на рік і для військовослужбовців строкової військової служби передбачені пільги. Зокрема, відповідно до Указу Президента Республіки Узбекистан «Про додаткові заходи щодо вдосконалення системи пільг громадянам, які відслужили строкову військову службу в Збройних силах Республіки Узбекистан» від 31 травня 2012 № ПП-1765, передбачено такі пільги:³⁷²

- ❖ громадяни, які пройшли строкову військову службу в Збройних силах Республіки Узбекистан та мають рекомендації командування військових частин, під час вступу на відповідні освітні напрями до закладів вищої військової освіти республіки мають пільги у вигляді додаткових балів у розмірі 50% від набраних ними за результатами тестових випробувань;
- ❖ для вступу до бакалаврату закладів вищої освіти республіки (за винятком закладів вищої військової освіти) до абітурієнтів, які пройшли строкову військову службу в Збройних силах Республіки Узбекистан та мають рекомендації коман-

372 Постанова Президента Республіки Узбекистан 31 травня 2012 року № ПП-1765 «Про додаткові заходи щодо вдосконалення системи пільг громадянам, відслужив строкову військову службу в Збройних силах Республіки Узбекистан».

дування військових частин, застосовуються окремі показники прийому поза затвердженими на відповідний навчальний рік параметрами прийому, й такі абітурієнти мають право брати участь у конкурсі в межах цих показників;

- ❖ рекомендації командування військових частин, видані громадянам, які пройшли строкову військову службу в Збройних силах Республіки Узбекистан, для вступу до закладів вищої освіти, діють протягом 3 років з дня їх видачі.³⁷³

Крім того, відповідно до вказаного указу, керівники Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Служби державної безпеки Республіки Узбекистан попереджені про персональну відповідальність за забезпечення належного порядку при наданні рекомендацій військовослужбовцям, які пройшли строкову військову службу в Збройних силах, для вступу до закладів вищої освіти республіки, тобто передбачається, що їх будуть видавати тільки гідним кандидатам, які мають високі результати бойової та духовно-просвітницької підготовки, необхідний рівень знань.³⁷⁴

Питання організації призову громадян на дійсну військову службу в Збройних силах Республіки Узбекистан щорічно вивчаються сенаторами Сенату й депутатами Законодавчої палати Олій Меджлісу Республіки Узбекистан, членами Громадської ради при Міністерстві оборони Республіки Узбекистан та іншими зацікавленими державними й громадськими організаціями.

3. Механізм захисту прав призовників

Персональний склад Громадської ради затверджується президентом Республіки Узбекистан з числа громадян за поданням міністра оборони кожні 3 роки.

Основними завданнями Громадської ради є:

- ❖ організація системного моніторингу та всебічного аналізу громадської думки з найбільш актуальних питань державної політики у сфері оборони й військового будівництва, а також тих, які зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян Республіки Узбекистан і забезпечення ефективної взаємодії громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства з Міністерством оборони Республіки Узбекистан;
- ❖ проведення комплексного аналізу та здійснення громадського контролю за реалізацією прийнятих державних програм, спрямованих на соціальний захист військовослужбовців та їхніх сімей, забезпечення їх житлом, поліпшення медичного обслуговування, соціально-побутових умов проживання й проходження служби, а також на вирішення проблем соціальної та професійної адаптації військовослужбовців за контрактом, які будуть звільнені, або звільнених у резерв громадян;

373 Там само.

374 Там само.

- ❖ сприяння Міністерству оборони Республіки Узбекистан у розробленні та організації громадського обговорення проєктів нормативно-правових та інших актів у сфері оборони й військового будівництва, а також тих, що регулюють діяльність оборонного відомства, в частині, що не суперечить законодавству про охорону державних секретів;
- ❖ вироблення пропозицій і рекомендацій з питань підвищення ефективності діяльності Міністерства оборони Республіки Узбекистан у сфері організації призову громадян на строкову військову службу, військову службу за контрактом, службу в мобілізаційному призовному резерві, а також забезпечення в підрозділах і частинах здорової морально-психологічної обстановки, законності й правопорядку, високої культури й моральності.

У сфері соціального захисту військовослужбовців, їхніх сімей проводиться велика цілеспрямована робота. Реалізація державних програм забезпечення військовослужбовців житлом, сучасним медичним обслуговуванням дала змогу значно поліпшити матеріально-побутові умови їхнього життя. Так, у створюваних військових містечках кожного військового округу передбачаються всі елементи культурно-побутової, обслуговуючої та медичної інфраструктури – магазини, медпункти, дитячі садочки, парки відпочинку.

4. Висновок

Загалом реалізовані під безпосереднім керівництвом Верховного Головнокомандувача Збройних сил комплексні заходи з військового будівництва забезпечують ефективне досягнення стратегічних цілей розвитку Узбекистану у сфері зміцнення обороноздатності країни. Поставлені президентом завдання свідчать про прагнення вивести армію Узбекистану на більш високий, якісно новий рівень. Їх послідовна реалізація в процесі бойового навчання дасть змогу не просто забезпечити безпеку країни в сучасних непростих умовах, а й буде сприяти ще більшому згуртуванню народу Узбекистану.

Заходи, вжиті для вдосконалення системи проходження строкової військової служби громадянами, дають змогу якісно поліпшити відбір призовників для укомплектування Збройних сил. Зокрема, згідно з Указом Президента Республіки Узбекистан «Про заходи щодо подальшого вдосконалення порядку призову громадян Республіки Узбекистан на військову службу» від 6 березня 2020 року № ПП-4630, що продовжує проведені в системі призову реформи, заходи з призову здійснюються за новою системою. Інакше кажучи, впроваджено поетапний механізм набору призовників представниками міністерств і відомств, у яких передбачено строкову військову службу, шляхом проведення з ними співбесіди й призначення їх для проходження строкової військової служби у види Збройних сил та роди військ.

Скорочення строку призову на військову службу до одного року, створення служби мобілізаційного призовного резерву, організація самого призову один раз на рік на кон-

курсній основі, заходи щодо підвищення у військах чисельності військовослужбовців за контрактом дали змогу принципово змінити систему бойової підготовки й виховної роботи, ставлення до військової служби в суспільстві, загалом підвищити бойову готовність Республіки Узбекистан.

Конкурс допомагає відібрати для військової служби найбільш підготовлених юнаків, які мають високий рівень знань із загальноосвітніх дисциплін та хорошу фізичну загартованість. Випробування передбачають повне медичне обстеження, співбесіду, письмове тестування та перевірку рівня фізичної підготовки.

Призовники, які показали найвищі результати, призиваються на строкову військову службу до лав Збройних сил.

Визнаючи поліпшення в системі проходження обов'язкової військової служби, запропоновані DCAF заходи можуть, як і раніше, розглядатися державними органами. Серед них такі:

- ❖ розглянути можливість включення законодавчих положень про схвалення відмови від військової служби з мотивів сумління, в тому числі шляхом визнання права окремих осіб на відмову від військової служби з мотивів сумління на підставі релігійних або особистих переконань;
- ❖ розглянути можливість скорочення тривалості альтернативної служби з 24 до 12 місяців, щоб вона відповідала тривалості обов'язкової військової служби;
- ❖ забезпечити проходження призваними солдатами підготовки з прав людини, яка буде надавати інформацію про свободу від катувань та жорстокого поводження, про права призовників і про визначення дідівщини.

ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ УКРАЇНИ

Вступ

У цьому огляді проаналізовано основні недоліки законодавства України, яке регулює порядок призову громадян на строкову військову службу та її проходження. У ньому наведено положення національно-правових актів, які гарантують права й свободи людини при призові та проходженні строкової військової служби, а також визначено актуальні проблеми в їх забезпеченні та правовому захисті.

Призов на строкову військову службу в Україні мав бути скасований у 2013 році у зв'язку з розбудовою професійної (контрактної) армії. Однак у 2013 році призов продовжили в скороченому масштабі для забезпечення поетапного реформування армії. В Указі Президента України від 14 жовтня 2013 року № 562/2013 проголошено, що в 2014 році призов до Збройних Сил України та інших військових формувань (крім внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ) проводитися не буде. У 2014 році цю реформу було перервано через військові дії на Сході України. Призов на строкову військову службу було відновлено згідно з Указом в. о. Президента України від 1 травня 2014 року № 447/2014.

Результати аналізу цього огляду й рекомендації спрямовані на подальше вдосконалення національного законодавства та практики у сфері забезпечення прав і свобод людини військовослужбовців строкової військової служби.

1. Законодавство, яке регулює проходження військової служби та процедуру призову

Основними нормативно-правовими актами України, які регулюють порядок призову громадян на строкову військову службу та проходження військовослужбовцями строкової військової служби, є:

- ❖ Конституція України;
- ❖ Закон України «Про національну безпеку України»;

- ❖ Закон України «Про оборону України»;
- ❖ Закон України «Про правовий режим воєнного часу»;
- ❖ Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»;
- ❖ Закон України «Про Збройні Сили України»;
- ❖ Закон України «Про військові обов'язки і військову службу»;
- ❖ Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу»;
- ❖ Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»;
- ❖ Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»;
- ❖ Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях в Донецькій та Луганській областях»;
- ❖ Закон України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей»;
- ❖ Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»;
- ❖ Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»;
- ❖ Закон України «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав»;
- ❖ Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист»;
- ❖ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;
- ❖ Закон України «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки»;
- ❖ Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України»;
- ❖ Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України»;
- ❖ Закон України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України»;
- ❖ Закон України «Про Стройовий статут Збройних Сил України»;
- ❖ Закон України «Про боротьбу з тероризмом».

1.1. Процедура отримання статусу «призовник»

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», призовником вважається особа, яка була приписана до призовної дільниці. У ст. 14 цього закону зазначено, що приписка до призовних дільниць проводиться щорічно в січні – березні районними (міськими) військовими комісаріатами за місцем проживання. Під неї потрапляють допризовники, яким у рік приписки виповнюється 17 років (крім осіб, які відбувають покарання в установах виконання покарань або до яких застосовано примусові заходи медичного характеру).

У ст. 2 цього закону встановлено види військової служби в Україні та передбачено, що за призовом громадяни проходять строкову військову службу та військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період. Проходження строкової служби за призовом детально врегульовано Указом Президента «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» від 10 грудня 2008 року № 1153/2008³⁷⁵.

1.2. Регулювання призову на строкову військову службу в законодавстві

Згідно зі ст. 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», на строкову військову службу призиваються придатні до цього за станом здоров'я громадяни України чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років, та старші особи, які не досягли 27-річного віку й не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу.

Призов громадян України на строкову військову службу передбачає проходження ними призовної комісії та відправлення їх до військових частин. Організація підготовки та проведення призову громадян України на строкову військову службу здійснюється міськими (районними) державними адміністраціями (виконавчими органами міських рад) у взаємодії з міськими (районними) військовими комісаріатами.

Порядок організації підготовки та проведення призову громадян України на строкову військову службу визначається вказаним законом та нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України.

Терміни проведення призову (призовів) громадян України на строкову військову службу визначаються указом президента України. Такий указ публікується в засобах масової інформації не пізніше ніж за місяць до закінчення року, що передуює року призову

375 Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008> (дата звернення: 19.02.2021).

(призовів) громадян України на строкову військову службу, крім указу про призов (призови) громадян України на строкову військову службу в особливий період, який публікується не пізніше ніж за місяць до початку проведення призову (призовів) громадян України на строкову військову службу.

Чисельність громадян України, які підлягають призову на строкову військову службу, та обсяги видатків для проведення чергового призову визначає Кабінет Міністрів України.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про підготовку і проведення призову громадян України на строкову військову службу та прийняття призовників на військову службу за контрактом» від 21 березня 2002 року № 352³⁷⁶ детально визначає повноваження органів військового управління й обов'язки посадових осіб Збройних Сил з підготовки юнаків до військової служби, підготовки та проведення призову громадян на строкову військову службу; основні вимоги до підготовки допризовників та призовників до військової служби; порядок приписки громадян до призовних ділянок, ведення військового обліку призовників і взаємодії військових комісаріатів із державними органами та органами місцевого самоврядування з питань виконання громадянами правил військового обліку; порядок призову громадян на строкову військову службу та відправлення їх до військових частин. У ст. 64 цього положення передбачено, що оповіщення громадян про призов на строкову військову службу та прибуття на призовні ділянки відбувається за наказами районних військових комісарів і повітками, врученими призовникам через житлово-експлуатаційні організації, домовласників, відповідні виконавчі органи сільських, селищних і міських рад, де немає військових комісаріатів, керівників підприємств, установ, організацій, закладів освіти незалежно від підпорядкування та форми власності, тобто за місцем проживання, навчання або роботи.

1.3. Види військ, у яких служать призовники, а також кількість осіб, яких щорічно призивають на військову службу

Призовники проходять військову службу не тільки в Збройних Силах України, а й в Національній гвардії, Державній прикордонній службі України, Державній спеціальній службі транспорту, а також в інших збройних формуваннях і правоохоронних органах спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями строкової служби.

376 Про затвердження Положення про підготовку і проведення призову громадян України на строкову військову службу та прийняття призовників на військову службу за контрактом : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2002 р. № 352. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/352-2002-п> (дата звернення: 19.02.2021).

Згідно з Указом Президента України від 16 січня 2020 року № 13/2020³⁷⁷, чисельність громадян України, які підлягають призову на строкову військову службу, та обсяги видатків для проведення чергових призовів у 2020 році визначає Кабінет Міністрів України.

Кабінет Міністрів України у своєму розпорядженні від 26 лютого 2020 року №179-р³⁷⁸ оголосив, що у 2020 році на строкову військову службу буде призвано 16 460 громадян, із них до лав Збройних Сил України – від 9000 осіб, Державної спеціальної служби транспорту – 700 осіб, Національної гвардії України – від 5460 осіб, Державної прикордонної служби – 1300 осіб.

2. Правові гарантії та захист прав призовників під час призову та військової служби

Гарантії правового та соціального захисту громадян України, які виконують конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, забезпечуються відповідно до Законів України «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» та інших.

Правам військовослужбовців присвячено розділ 2 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»³⁷⁹. Зокрема, ст. 8 цього закону визначає основні права військовослужбовців, серед яких:

- ❖ використання військовослужбовців для виконання завдань, не пов'язаних з військовою службою, забороняється й тягне за собою відповідальність згідно із законом;
- ❖ час перебування громадян України на військовій службі зараховується до їхнього страхового стажу, стажу роботи, роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби;
- ❖ за військовослужбовцями, які до призову працювали на підприємствах, в установах і організаціях, незалежно від форм власності й господарювання, зберігається

377 Про звільнення в запас військовослужбовців строкової служби, строки проведення чергових призовів та чергові призови громадян України на строкову військову службу у 2020 році : Указ Президента України від 16.01.2020 р. № 13/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/132020-31825> (дата звернення: 19.02.2021).

378 Про затвердження чисельності громадян України, що підлягають призову на строкову військову службу, обсягу видатків для проведення призову у травні – липні 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.02.2020 р. № 179-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2020-p> (дата звернення: 19.02.2021).

379 Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 19.02.2021).

при звільненні з військової служби право на працевлаштування їх у тримісячний термін на те саме підприємство, в установу чи організацію або їх правонаступників на посаду не нижче тієї, яку вони обіймали до призову на військову службу;

- ❖ протягом місяця з дня взяття на військовий облік за місцем проживання осіб, звільнених зі строкової військової служби, за поданням військового комісаріату у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України, надає їм матеріальну допомогу в розмірі середньої місячної заробітної плати за останнім місцем роботи за рахунок коштів державного бюджету;
- ❖ вони користуються за інших рівних умов переважним правом на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва й праці протягом двох років з дня звільнення зі строкової військової служби та військової служби за призовом осіб офіцерського складу;
- ❖ військовослужбовці строкової служби та військової служби за призовом осіб офіцерського складу, сім'ї яких втратили годувальника й не мають інших працездатних членів та членів сім'ї із самостійним заробітком, звільняються з військової служби достроково;
- ❖ держава забезпечує соціальну та професійну адаптацію в разі відповідного звернення військовослужбовців строкової військової служби, які до призову на строкову військову службу не були працевлаштовані.

Ст. 18 цього закону як соціальні гарантії для членів сімей військовослужбовців строкової служби визначає переважне право при прийнятті на роботу й на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників, а також на першочергове направлення для професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки з відривом від виробництва та на виплату на період навчання середньої заробітної плати.

Механізм та умови виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту України та деяким іншим особам затверджені в наказі Міністерства оборони України від 7 липня 2018 року № 260³⁸⁰.

3. Порушення прав військовослужбовців і механізм захисту прав призовників

Молодіжні організації України кілька років проводили всеукраїнську кампанію «Молодь за вами спостерігає!», одними з основних цілей якої були скасування примусового призову та впровадження контрактної військової служби. В результаті кампанії вдалося

380 Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : наказ Міністерства оборони України від 07.06.2018 р. № 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#n21> (дата звернення: 19.02.2021).

домогтися рішення керівництва країни про скасування призову у 2013 році. Цей процес був зупинений після початку війни на території України.

❖ Гендерна нерівність.

Згідно зі ст. 65 Конституції України, «Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону». Водночас на рівні підзаконних нормативно-правових актів, а саме в указах президента України про регулярний призов громадян України на строкову службу, йдеться тільки про громадян України чоловічої статі.

❖ Необґрунтовані обмеження альтернативної (невійськової) служби.

У ст. 35 Конституції України передбачено можливість заміни військового обов'язку тільки в тому разі, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина. Отже, уже на рівні Основного Закону держави обмежено підстави для проходження альтернативної (невійськової) служби. Положенням про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби від 10 листопада 1999 року № 2066 встановлено вичерпний перелік релігійних організацій, віровчення яких, на думку уряду, не допускає використання зброї. Також передбачено, що проходження такої служби можливе тільки на підприємствах, установах, організаціях, визначених відповідним структурним підрозділом місцевої державної адміністрації, та в патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України.

❖ Строкова служба за призовом.

Строковий призов мав припинитися у 2013 році у зв'язку з проголошенням пріоритетного курсу на розбудову **професійної (контрактної) армії**³⁸¹. Однак навесні й восени 2013 року призов продовжився, хоча й було залучено значно менше призовників, що **аргументувалось**³⁸² необхідністю поступовості такого переходу. В Указі Президента України від 14 жовтня 2013 року № 562/2013³⁸³ зазначено, що вже у 2014 році призов до Збройних Сил України та інших військових формувань (крім внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ) проводитися не буде. Однак у 2014 році ця реформа була перервана, і призов на строкову службу відновився згідно з Указом в. о. Президента України від 1 травня 2014 року № 447/2014.

Згідно зі ст. 124 Конституції України, юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір і будь-яке кримінальне обвинувачення. Згідно зі ст. 19 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»³⁸⁴, неправомірні рішення, дії (бездіяльність) органів військового управління та командирів (на-

381 Українці хочуть армію професіоналів – результати опитування. Голос Америки. 13.01.2013. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/1579291.html> (дата звернення: 19.02.2021).

382 В Україні почався весняний призов 01.04.2013. ZN.UA. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-pochavsya-vesnyaniy-prizov-119591_.html (дата звернення: 19.02.2021).

383 Про строки проведення чергових призовів, чергові призови громадян України на строкову військову службу та звільнення в запас військовослужбовців у 2014 році : Указ Президента України від 14.10.2013 р. № 562/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562/2013> (дата звернення: 19.02.2021).

384 Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 19.02.2021).

чальників) можуть бути оскаржені військовослужбовцями в порядку, передбаченому законами, статутами Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами. Ст. 20 визначає, що військовослужбовцям гарантується право на захист у порядку, встановленому законами України. При цьому насамперед ідеться про Закон України «Про безоплатну правову допомогу»³⁸⁵.

Згідно зі ст. 44 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», контроль за дотриманням законодавства про військовий обов'язок і військову службу державними органами, органами місцевого самоврядування, органами військового управління, підприємствами, установами та організаціями, їх посадовими особами здійснюється в порядку, визначеному Конституцією України, Законами України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» (втратив чинність у зв'язку з прийняттям Закону України «Про національну безпеку України»³⁸⁶), «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» та іншими.

Ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» надає уповноваженому право відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони. Ст. 17 цього закону передбачає, що уповноважений приймає та розглядає звернення та має можливість відкрити провадження в справі про порушення прав і свобод людини та громадянина. В секретаріаті уповноваженого призначено спеціального представника³⁸⁷ уповноваженого з питань захисту прав військовослужбовців.

Залежно від конкретної ситуації та підслідності призовники або військовослужбовці строкової служби можуть звертатися в прокуратуру³⁸⁸ або Державне бюро розслідувань³⁸⁹.

3.1. Приклади порушень прав призовників

- ❖ Співність законності призову до Національної гвардії України. Відповідно до Закону України «Про Національну гвардію України»³⁹⁰, це військове формування з

385 Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 19.02.2021).

386 Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 19.02.2021).

387 Представники Уповноваженого / Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/representatives-of-the-commissioner/> (дата звернення: 19.02.2021).

388 Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 19.02.2021).

389 Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 19.02.2021).

390 Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 19.02.2021).

правоохоронними функціями, яке належить до системи Міністерства внутрішніх справ України та має серед завдань охорону громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян. Однак служба в Національній гвардії (правонаступниці «внутрішніх військ», які існували до 2014 року й були радянською спадщиною) не сфокусована саме на «захисті Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» в розумінні Конституції України.

- ❖ Незаконні облави на потенційних призовників³⁹¹. Місії ООН та ОБСЄ, які працюють в Україні, почали системно відстежувати³⁹² такі порушення.
- ❖ Незаконне поширення персональних даних призовників. Так, 22 листопада 2017 року на своїй сторінці у «Facebook» Львівський військкомат оприлюднив³⁹³ імена, по батькові та прізвища, а також дату народження та район проживання 15 000 призовників. Сторінка була доступна протягом 7 годин, але потім доступ до неї став неможливим. Представники військкомату стверджували, що доступ був втрачений через перевантаження й публікація виправленого списку буде відновлена, тому що деякі особи мають право на відстрочку від призову, а їх прізвища потрапили в список помилково. 26 лютого 2018 року в Єдиному державному реєстрі судових рішень було опубліковано постанову Личаківського районного суду міста Львова³⁹⁴, за якою військового комісара Львівського обласного військового комісаріату Оперативного командування «Захід» Сухопутних військ Збройних Сил України було визнано винним у скоєнні адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 18839 КУпАП «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних».
- ❖ Дискримінація при проходженні альтернативної (невійськової) служби. Згідно із щорічною доповіддю³⁹⁵ Європейського бюро відмови від військової служби за мотивами сумління, дискримінація проти відмовників із мотивів сумління як частина чинного законодавства зберігається, зокрема і в Україні. У доповіді наведено факти кримінального переслідування відмовників і примусу до військової служби.

391 Заява ВМГО «ФРІ» з приводу правопорушень під час призову у Харківському обласному збірному пункті (вул. Котлова, 205). URL: https://www.slideshare.net/FRI_Ukraine/ss-63700322 (дата звернення: 19.02.2021).

392 Сировой М. «Полювання» на призовників на Харківщині набирає обертів. ООН та ОБСЄ розпочали свій моніторинг / Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні». 06.06.2019. URL: <http://khp.org/index.php?id=1559782014> (дата звернення: 19.02.2021).

393 Скандал через публікацію 15 тис. прізвищ призовників (+відео) / Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні». 05.12.2017. URL: <http://khp.org/index.php?id=1512467420> (дата звернення: 19.02.2021).

394 Суд визнав винним військового комісара у розголошенні персональних даних / Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні». 28.02.2018. URL: <http://khp.org/index.php?id=1519819235> (дата звернення: 19.02.2021).

395 Brussels 14-2-2020 – PRESS RELEASE Regression and political lack of interest: EBCO criticises failure of European institutions to implement the right to conscientious objection. European Bureau for Conscientious Objection. URL: <https://www.ebco-beoc.org/node/464> (дата звернення: 19.02.2021).

3.2. Механізм захисту прав військовослужбовців

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про національну безпеку України»³⁹⁶, сектор безпеки й оборони підлягає демократичному цивільному контролю. Система цивільного контролю складається з контролю, здійснюваного Президентом України; контролю, здійснюваного Верховною Радою України; контролю, здійснюваного Радою національної безпеки й оборони України; контролю, який здійснюється Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; судового контролю; громадського контролю.

Серед інституцій, які опікуються дотримання прав призваних на службу громадян, можна назвати спеціального представника уповноваженого з питань захисту прав військовослужбовців³⁹⁷.

Окремі порушення прав призовників та військовослужбовців наведено у звітах Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні³⁹⁸, а також у звітах³⁹⁹ про роботу та щоденних звітах⁴⁰⁰ Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні.

Також правову допомогу призовникам та військовослужбовцям надають українські правозахисні організації, зокрема Харківська правозахисна група. Окремі кейси моніторить Благодійний фонд допомоги армії «Повернись живим»⁴⁰¹.

4. Рекомендації

- ❖ Удосконалити законодавство у сфері оборони й проводити регулярні військові збори для формування резерву, а також реформувати систему територіальної оборони як ще одну альтернативу призову.
- ❖ Розробити та впровадити комплекс заходів із психологічної, медичної та іншої необхідної реабілітації не тільки військовослужбовців, які проходять військову службу, а й членів їхніх сімей.

396 Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 19.02.2021).

397 Представники Уповноваженого / Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/representatives-of-the-commissioner/> (дата звернення: 19.02.2021).

398 Доклади о ситуации с правами человека в Украине / УВКПЧ. URL: <https://www.ohchr.org/RU/Countries/ENACAR-region/Pages/UARports.aspx> (дата звернення: 19.02.2021).

399 Отчеты о работе Специальной мониторинговой миссии в Украине / ОБСЕ. URL: <https://www.osce.org/ru/special-monitoring-mission-to-ukraine/166326> (дата звернення: 19.02.2021).

400 Новини та прес-релізи про діяльність ОБСЄ в світі / ОБСЄ. URL: [https://www.osce.org/uk/press-releases?filters=+im_taxonomy_vid_1:\(896\)](https://www.osce.org/uk/press-releases?filters=+im_taxonomy_vid_1:(896)) (дата звернення: 19.02.2021).

401 Фонд «Повернись живим» : офіційний сайт. URL: <https://savelife.in.ua/ru/> (дата звернення: 19.02.2021).

- ❖ Внести зміни до законодавства про альтернативну (невійськову) службу, щоб розширити перелік підстав для її можливого проходження, а також удосконалити порядок її проходження на підприємствах, в установах та організаціях.
- ❖ Проводити ефективні службові розслідування відповідно до вимог Дисциплінарного статуту Збройних Сил України та в разі підтвердження фактів правопорушень проти військовослужбовців строкової військової служби притягати винних до кримінальної та іншої відповідальності для протидії «практиці дідівщини» в Збройних Силах України.
- ❖ Завершити опрацювання та прийняти Закон України «Про військове капеланство» для розвитку в Україні військового капеланства з метою забезпечення права військовослужбовців і співробітників правоохоронних органів на свободу віросповідання.
- ❖ Запровадити посаду радника Міністра оборони України з гендерних питань, що відповідає стандартам Організації Північноатлантичного договору⁴⁰².

402 CWINF guidance for NATO gender mainstreaming. URL: <https://www.defensa.gob.es/Galerias/ministerio/organigramadocs/omi/SBD-cwinf-guidance.pdf> (дата звернення: 19.02.2021).

РЕКОМЕНДАЦІЇ

У цьому дослідженні розглянуто міжнародно-правові документи та норми, що стосуються прав осіб, призваних на військову службу. На основі аналізу можна зробити два ключових висновки.

По-перше, за відсутності декларативного документа з прав людини осіб, призваних на військову службу, держави наділені істотним правом на свій розсуд визначати й захищати права осіб, призваних на військову службу; в більш широкому сенсі – обмежуючи застосування прав людини та принципів належного управління національною практикою та юриспруденцією.

По-друге, за відсутності документа, який містить передовий досвід у межах національної та міжнародної юриспруденції у сфері прав осіб, призваних на військову службу, не існує загальних стандартів або підходів до їх захисту. Це породжує неузгодженість як всередині держав, так і між ними щодо розуміння прав осіб, призваних на військову службу, і найбільш відповідних способів їх захисту.

Спираючись на зазначене вище, DCAF рекомендує приділити увагу таким питанням:

- ❖ **Краще розуміння «свободи розсуду».** Органам державної влади та судам надається «свобода розсуду», а це означає, що вони користуються широким правом діяти на свій розсуд у застосуванні й тлумаченні правових норм. Незважаючи на те, що Європейський суд з прав людини окреслив критерії визначення широти «свободи розсуду», відсутність чітко визначеної судової практики щодо прав осіб, призваних на військову службу, означає, що межі такої «свободи» в певному контексті залишаються незрозумілими.
- ❖ **Запровадження обмежень на обсяг «законних цілей».** Міжнародна судова практика надає державним органам майже повну свободу дій у застосуванні й тлумаченні концепції національної безпеки. Відсутність єдиного стандартизованого підходу до цієї концепції може призвести до прийняття суперечливих і непослідовних рішень на національному рівні. Унаслідок цього обсяг прав осіб, призваних на військову службу, і механізми захисту таких прав значно різняться в різних країнах. Держави повинні розглянути можливість внесення до національного законодавства або методологічних принципів чіткого визначення обсягу «законних цілей» щодо осіб, призваних на військову службу, у тому числі до концепції національної безпеки.
- ❖ **Визначення «примусової праці» в контексті військової служби.** У ст. 4 Європейської конвенції з прав людини передбачено, що на осіб, призваних на військову служ-

бу, (загалом) не поширюється заборона на примусову й обов'язкову працю: «на будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби». Однак на підставі цього визначення продовження строків військової служби за призовом без згоди та юридичного виправдання або виконання завдань, безпосередньо не пов'язаних із військовою службою (якщо національне законодавство не передбачає невійськову діяльність), може вважатися порушенням ст. 4. Отже, необхідно визначити обсяг і зміст «обов'язкової військової служби», щоб чітко вказати завдання, які повинні виконувати особи, призвані на військову службу, а також будь-які виняткові обставини, за яких особи, призвані на військову службу, можуть бути присилувані до примусової праці.

- ❖ Визначення критеріїв, коли особи, призвані на військову службу, є «приватними громадянами». Ст. 10 Європейської конвенції з прав людини містить вичерпний перелік юридичних обґрунтувань, відповідно до яких держава може на законних підставах перешкоджати реалізації свободи вираження поглядів та обмежувати її. Ці обґрунтування також поширюються на осіб, призваних на військову службу. Хоча права військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом, мають бути захищені, забезпечення того, щоб вони користувалися правом на свободу вираження поглядів, діючи як приватні особи, залишається проблематичним у зв'язку з характером їхньої служби. Тому важливо чітко визначити критерії, коли особи, призвані на військову службу, виступають як приватні особи та не вважаються такими, що перебувають на чергуванні або «у формі», і, отже, щодо них не поширюється дія обмежень на свободу вираження поглядів.
- ❖ **Захист прав на свободу зібрань та об'єднання осіб, призваних на військову службу.** З огляду на характер військової служби держави можуть на законних підставах запроваджувати обмеження на право осіб, призваних на військову службу, на свободу зібрань та об'єднання. Однак у деяких випадках незрозуміло, якою мірою держава може обмежувати це право. Тому державам слід розглянути можливість розроблення чітких керівних вказівок зі створення й формування організацій осіб, призваних на військову службу, що представляють інтереси та захищають права таких осіб, щоб такі обмеження були чітко визначені в законодавстві.
- ❖ **Стандартизовані процедури розслідування заяв про катування та інші випадки жорстокого поводження з особами, призваними на військову службу.** Це дослідження виявило, що необхідні подальші зусилля для забезпечення дієвої заборони катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання щодо осіб, призваних на військову службу. У зв'язку із цим зберігається потреба в спільному розумінні та стандартизованих процедурах розслідування випадків катувань за участю осіб, призваних на військову службу (наприклад, оперативність, незалежність, ретельна перевірка, відсутність істотних затримок, розбіжностей, упущень).

- ❖ **Визначення права на свободу релігії в разі зміни переконань.** Необхідні подальші обговорення для з'ясування того, чи може та яким чином особа, призвана на військову службу, яка під час обов'язкової військової служби змінює свої переконання, реалізовувати право на сповідування своєї релігії або переконань. Слід додатково вивчити конкретні умови або порядок оцінювання наявності та істинності такої зміни, а також варіанти подальшого переведення на альтернативну, призначену замість військової, службу.
- ❖ **Визначення обставин, за яких військова дисципліна може являти собою позбавлення свободи.** Державам слід розглянути можливість визначення обставин, за яких відбувається будь-яке позбавлення волі осіб, призваних на військову службу, в контексті дотримання військової дисципліни й забезпечити, щоб такі обставини були передбачені законом.
- ❖ **Уточнення допустимих меж використання права осіб, призваних на військову службу, на приватну власність.** Право осіб, призваних на військову службу, на приватну власність не є абсолютним. Отже, при його застосуванні держави користуються широким правом діяти на свій розсуд. Тому для додаткового вивчення цієї теми слід провести всебічне обговорення обмежень цього права для осіб, призваних на військову службу, і того, які обмеження можуть бути встановлені пропорційно, виходячи з «громадських інтересів».
- ❖ **Більш детальне вивчення економічних та соціальних прав осіб, призваних на військову службу.** Економічні та соціальні права осіб, призваних на військову службу, слід вивчати, визнавати та враховувати, і цим правам слід надавати особливе місце в передовій практиці.
- ❖ **Конкретизація прав осіб, призваних на військову службу, під час надзвичайних ситуацій в країні.** Необхідно почати більш широке обговорення та оцінювання прав осіб, призваних на військову службу, під час надзвичайних ситуацій в країні, щоб будь-які додаткові обмеження їхніх прав мали чітку правову основу та щоб будь-які додаткові завдання, виконання яких може вимагатися від них, були чітко прописані в законі.

DCAF Жене́вський центр
з питань урядування
в секторі безпеки

DCAF Geneva Headquarters

P.O.Box 1360
CH-1211 Geneva 1
Switzerland

✉ info@dcaf.ch

☎ +41 (0) 22 730 9400

www.dcaf.ch

🐦 [@DCAF_Geneva](https://twitter.com/DCAF_Geneva)